FRYSKE AKADEMY
Doelestrjitte 8
8911 DX Ljouwert
Tel. 058-131414

de vrije fries

Jaarboek
uitgegeven door het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde en de Fryske Akademy

Vierenzestigste deel (1984)

Redactie: C. Boschma, Ph. H. Breuker,
W. Dolk, S. ten Hoeve, J. J. Huizinga (voorz.),
L. G. Jansma, J. P. Janzen (secr.), J. J. Kalma,
H. Kingmans, K. Sikkema, J. Swart
Redactieadres:
Turfmarkt 24 (Fries Museum) Leeuwarden

Wumkes.nl

Op it omslach in wurkstik fan "kwastevangelist" Georgius Duurken, 1981. (foto Leeuwarder Courant; Gemeente Archief Leeuwarden)

ISBN 90 6171 632 2

B.V. Handelsdrukkerij van 1874, Leeuwarden

1984

Nr. 632

Wumkes.nl

Inhoud

L. G. Jansma
Rampen, in mannich algemiene skôgings 5
J. J. Kalma
Gods hand in het schadelijk wormgeknauw (1732). "Een zeldzaam ongedierte van Godts vergramde hand geschapen" 14
Ph. H. Breuker
Acht maaie 1774: panyk en Ferljochting 26
Franke H. Beiboer
De watervloed van 1825 in Friesland. Afbeeldingen door tijdgenoten, toegelicht met verslagen van ooggetuigen 47
C. Boschma
"Een' pest, die Vrieslands Steeden, en luchtgewest bedorf." De bestrijding van de pokken 68
J. Swart
Emigraasje as útwei foar driigjend ûnk. De lânferhuzer Woarp van Peyma 79
G. van der Wal en E. J. van der Woude
De cholera-epidemie van 1849 te Leeuwarden 94

Jaarverslagen

Fries Genootschap
155e verslag over 1983 111
Nieuwe leden 114

Stichting Het Fries Museum
Jaarverslag 1983 115
Fries Museum 115
Educatieve Dienst 124
Archeologische Afdeling 126
Lijst van aanwinsten 136
Lijst van aanwinsten Prentenkabinet 138
Lijst van aanwinsten Textielafdeling 141

Panorama van Friesland 1983
Bestuurlijke ontwikkelingen (A. J. Wijnsma) 147
Economie (J. ter Welle) 150
Lân- en túnbou (A. Bokma) 151
Rekreaasje en miljeu (K. Sikkema) 153
Sport (J. W. van Wijnen) 156
Underwiis (A. H. Joustra) 157
Geestelijk leven (C. P. Hoekema) 159
Kultuer (P. Hemminga) 162
Fryske taal- en letterkunde (T. Steenmeijer-Wielenga) 165
Monumentenzorg (S. ten Hoeve) 169
Geschiedenis (J. J. Huizinga) 172

Wumkes.nl

Personalia medewerkers en redacteuren

Franke H. Beiboer (1959) studeerde geschiedenis en Nederlands aan de Lerarenopleiding Ubbo Emmius (ex. 1984).
A. Bokma (1917), lânboukundige oplieding, wie einredakteur Fries Landbouwblad.
C. Boschma (1928), studeerde geschiedenis en kunstgeschiedenis te Amsterdam en Utrecht (prom. 1976), directeur Fries Museum, publikaties op het gebied van kunst- en museumgeschiedenis.
Ph. H. Breuker (1939), studearre Nederlânsk (MO-B 1969, kand.eks. 1975) en Frysk (dokt.eks. 1979), wittenskiplik amtner Fryske Akademy, publisearre oer skiednis, nammekunde en literatuer.
W. Dolk (1925), ambtenaar Gemeentearchief Leeuwarden, publiceerde op lokaalhistorisch terrein.
P. Hemminga (1946), studearre sosjale wittenskippen yn Grins (dokt.eks. 1972), direkteur Fryske Kultuerried, publisearre oer fragen it provinsjale belied oangeande.
C. P. Hoekema (1909), studeerde theologie te Amsterdam (1936), predikant te Hallum en Haarlem, publiceerde over de geschiedenis van deze doopsgezinde gemeenten.
Sytse ten Hoeve (1945), direkteur Frysk Skipfeart Museum, publisearre oer lokale skiednis, tsjerkeskiednis, monumintesoarch, tsjerkeynrjochting en ambachtskeunstners.
J. J. Huizinga (1934), studeerde geschiedenis te Leiden (prom. 1973), docent Lerarenopleiding Ubbo Emmius te Leeuwarden, publikaties over Nederland in de negentiende eeuw.
L. G. Jansma (1943), studearre sosjology yn Grins (prom. 1977 yn Rotterdam), wittenskiplik direkteur Fryske Akademy, publisearre oer religieuze bewegingen en minderheden.
Jan Pieter Janzen (1945), studearre skiednis yn Grins (dokt.eks. 1971), leraar skiednis te Ljouwert, redakteur fan De Strikel, publisearre oer it Fryske boek en oer in pear Nederlânske politisi fan nei 1945.
A. H. Joustra (1922), studearre pedagogyk (MO-B 1956, dokt.eks. 1963), skriuwer fan de Provinsiale Underwiisried fan Fryslân.
J. J. Kalma (1907), studearre téology yn Leiden, stie fan 1932 oant 1963 as dûmny yn alle fiif classes fan Fryslân, publisearre oer tsjerkeskiednis, sosjale skiednis en folkslibben, earedoctor RU Grins (1984).
Hugo Kingmans (1923), hoofd Educatieve Dienst Fries Museum, publiceerde over museale en muzikale onderwerpen.
K. Sikkema (1918), wie saaklik direkteur Fryske Akademy en dêrfoar journalist, publisearre oer hjoeddeiske Fryske ûnderwerpen.
Tineke Steenmeijer-Wielenga (1946), studearre Nederlânsk (kand.eks. 1968) en Frysk (dokt.eks. 1970), wittenskiplik assistinte FLMD, resinsinte Fryske literatuer Leeuwarder Courant, wurke mei oan de útjefte fan de sammele fersen fan Schurer, Postma en Troelstra.
J. Swart (1912), studearre yndology yn Utert (prom. 1939) en skiednis yn Amsterdam (dokt.eks. 1952), wie amtner B.B. yn Ned.-Yndië, leraar skiednis en rektor by it MU en dosint skiednis oan de Noardlike Leargongen.
Geert van der Wal (1957), studeerde gezondheidskunde en geschiedenis aan de Lerarenopleiding Ubbo Emmius (ex. 1982), docent gezondheidskunde aan het MBO.
E. J. van der Woude (1944), studeerde geschiedenis te Groningen en aan de Universiteit van Amsterdam (doct.ex. 1983), geschiedenisleraar aan het Fries Avondcollege.
J. W. van Wijnen (1937), Academie voor Lichamelijke Opvoeding (1964) en studie sociale pedagogiek, directeur Friese Sportraad.
Arend Jan Wijnsma (1928), hoofd Bureau Voorlichting Provincie Friesland, daarvoor journalist, is columnist van de Friese Kerkbode.

Wumkes.nl

Rampen, in mannich algemiene skôgings

L. G. Jansma

Rampen sprekke ta de ferbylding. Histoarisy hawwe har dermei dwaande hâlden en benammen de folkskultuer tsjûget derfan, ûnder mear yn myten en balladen. Mar ek yn de tsjinwurdige tiid is de minske tige ynteressearre yn rampen. Net yn 't lêste plak om't hy dêrta twongen wurdt. De moderne technology ommers, dêr't mei besocht waard de natuer, en dêrmei ek de natuerrampen, te regulearjen, blykt in grut tal amper te behearskjen jammerlike situaasjes oproppe te kinnen.

Alhoewol't de belangstelling foar rampen altyd al grut west hat, is it systematysk wittenskiplik ûndersyk op dat mêd earst frij let ta stân kommen. Barkun stelt sels dat pas nei de Twadde Wrâldoarloch, en mei dêrtroch stimulearre, it – en dan benammen it sosjaal-wittenskiplike – ûndersyk op gong kommen is. Foar de Feriene Steaten fan Amearika leit hy it begjin om 1950 hinne [1]. Wat West-Europa oanbelanget datearret it rampe-ûndersyk fan noch lettere datum [2, 3]. Nettsjinsteande it wat lette begjin kin it tal rampen dat sûnt dy tiid beskreaun waard grut neamd wurde. Fan in dúdlike begrypsomskriuwing of teoryfoarming is lykwols noch amper sprake. Ik kin mei dit artikel uteraard dat hiaat net opfolje. Ik sil dan ek net mear dwaan as op grûn fan de troch my bestudearre literatuer in omskriuwing jaan fan it begryp ramp, en de problemen dy't dêrmei gearhingje behannelje. Fierders besprek ik de ûnderskate fazen dy't in ramp trochrint. Hoewol't de klam dêrby leit op natuerrampen, sil ik de troch de minske kreëarre rampen yn de beskôging belûke. Neidat op dy wize in tal eleminten dêr't in ramp mei beskreaun wurde kin, oanjûn binne, sil ik in pear oansetten ta teoryfoarming fermelde. It artikel einiget mei opmerkingen oer neier ûndersyk en in koart besprek fan de artikels oer rampen en dêrmei gearhingjende ferskynsels yn dit nûmer fan De Vrije Fries.

It begryp ramp

Op de fraach oft ierdbevingen, tornado's, de pest en oerstreamingen as rampen beskôge wurde moatte, sil hast elk befêstigjend anderje. Problematysker wurdt it antwurd as der frege wurdt om woestynfoarming, de yndustriële revolúsje of de fersâning fan it Swin as ramp te betiteljen. It giet hjir ommers om prosessen dy't troch de stadige, slûpende wize dêr't hja op pleatsfine gauris nei ferrin fan tiid of soms sels alhiel net ûnderkend wurde as katastrofaal. Mar ek de earstneamde ferskynsels jouwe by neiere beskôging noch wol wat omskriuwingsproblemen. In fulkanyske útbarsting op in ûnbewenne eilân kin amper in ramp neamd wurde en in pestepidemy dy't mei help fan medisinen gau ûnderdrukt wurde kin, sil wierskynlik ek net as ramp ûnderfûn wurde, mar earder sjoen wurde as in betreklik ienfâldich op te lossen probleem. Blykber moat der, wol der sprake wêze fan in ramp, in reaksje of leaver in ynterpretaasje jûn wurde troch in (part fan de) oanbelangjende groepearring en moat it om krêften gean dy't de minske ûnfoldwaande behearsket.

Barton, dy't de boppeneamde problemen ûnderkent, stelt dan ek mei rjocht en reden dat der by it definiearjen fan rampen omtinken jûn wurde moat oan it effekt fan soksoarte ferskynsels op it sosjale systeem. Hy omskriuwt it lêste begryp as in groep minsken (in kollektiviteit) dy't oer in betreklik lang tiidrek dúdlik ôfgrinzge wurde kin fan oaren (de omjouwing). Hy pleatst no it begryp

ramp binnen in rommere kategory dy't hy kollektive stress-situaasjes neamt. Dêr is sprake fan as it sosjale systeem oan in grut part fan syn leden net mear de feilichheid, it nedige iten en drinken, beskerming ensfh. biede kin, of mear algemien formulearre: as de libbensomstannichheden dy't de leden, nei't hja ferwachten, binnen it sosjale systeem krije te sillen, net foldwaande realisearre wurde.
De oarsaken foar sokke tekoarten kinne bûten it systeem lizze. Yn dat gefal giet it om in ûngeunstige feroaring yn de omjouwing fan it systeem bygelyks troch oerstreamingen, ierdbevingen, baktearjes en fijanlike oanfallen. De oarsaken kinne ek systeem-yntern wêze. Dêrby kin tocht wurde oan boargeroarloggen, ynflaasje ensfh. Fan in ramp is no sprake as it giet om hommelse, akute foarmen fan kollektive stress, dêr't it systeem net folle kontrôle oer hat [4, 5].
Barton grinzget it rampgebiet dus oan 'e iene kant ôf fan yndividueel lijen en oan 'e oare kant fan foarmen fan wol kollektyf, mar kroanysk lijen. De lêste foarmen binne tige ûnsichtber en wurde troch gâns lju as min ofte mear fanselssprekkend ûnderfûn. Rampen dêrfoaroer binne troch har hommels karakter tige sichtber en wurde ek as in ôfwiking fan de normale omstannichheden beskôge [6].
Hoewol't de omskriuwing fan Barton in stap yn 'e goede rjochting neamd wurde mei, is dy dochs net yn alle opsichten adekwaat. Der wurde noch tefolle útienrinnende ferskynsels ûnder itselde begryp gearfette. In ierdbeving of in boargeroarloch kinne by bepaalde dielen fan de befolking itselde gedrach ta gefolch hawwe (bygelyks flechtreaksjes), mar om se no ûnder te bringen by deselde kategory liket my in nuodlike saak; dêrfoar ferskille se dochs tefolle yn aard. Quarantelli mient dêrom ek dat, wat de definysje fan in ramp oangiet, it bêste útgien wurde kin fan in fysike oarsaak en syn destruktive ynfloed op it sosjale libben [7]. Oft Quarantelli hjir no allinne doelt op natuerrampen of ek op troch de minske feroarsake fysike fersteuringen falt net dúdlik ôf te lieden út syn betooch. Hoe't it ek is, ik mien dat de beheining dy't Quarantelli oanbringt foar myn artikel fan belang is. Ik sil my dêrom foar it ferfolch fan myn artikel beheine ta dy foarmen fan kollektive stress dy't troch in hommelse feroaring yn de fysike omjouwing (al as net troch de minske feroarsake) ûntsteane en dêr't it sosjale systeem net folle kontrôle oer hat.
Dat betsjut dus dat ik ferskynsels as ynflaasje, boargeroarloch en in fijannige ynfal bûten beskôging lit. Ferskynsels as ierdbevingen, epidemyen, eksploazjes en oerstreamingen binne wol ûnderwerp fan besprek. Ik kies dus mei opset sin foar ferienfâldiging. Nei myn betinken soe de te romme definysje fan Barton, trochdat dy tefolle ûngelyksoartige ferskynsels yn ien groep ûnderbringt, myn betooch ûnnedich komplisearje. By it werjaan fan de stadia fan in ramp gean ik dêrom ek fan boppeneamde beheinde omskriuwing út.

Stadia fan in ramp
Oer it tal stadia dat in ramp trochrint ferskille de ûnderskate auteurs fan miening. Ofhinklik fan it doel wurde gauris in mear of minder grut tal ûnderferdielingen oanbrocht. Op grûn fan de troch my bestudearre literatuer kom ik, om reden fan ienfâldigens,

Wumkes.nl

ta de hjirûndersteande fjouwerdieling:
1. it tiidrek – koart – foarôfgeande oan de ramp;
2. de krisis (it barren fan de ramp);
3. de iere perioade fan ferbettering en de gefolgen op koarte termyn;
4. it lettere tiidrek; de gefolgen op langere termyn.

ad 1. De pre-katastrofale perioade
Mei de pre-katastrofale perioade wurdt doeld op de tiid koart foarôfgeande oan it barren fan de ramp. Undersikers hawwe foar wat dizze faze oangiet benammen neigien oft minsken op 'e hichte wienen fan it kommende ûnheil, en hoe't hja dêroer ynformearre waarden. (Waarden hja bygelyks warskôge en troch wa barde soks?) Fierders is ûndersocht hokker aksjes en maatregels (ûnder)nommen waarden troch privee-persoanen en troch ferantwurdlike ynstânsjes. Sa'n fraachstelling ûnderstelt uteraard dat der wat antisipaasje op it rampebarren mooglik is. Dat wol dus sizze dat minsken yn steat binne om foartekens te ynterpretearjen en dat der foldwaande tiid en middels beskikber binne om warskôgje te kinnen. Dat no is lang net altyd it gefal. Hiel wat rampen komme ommers folslein ûnferwachts.
Mar ek yn gefal fan dúdlike foartekens komt it foar dat lju troch in ramp oerfallen wurde. Sa is it bygelyks opfallend dat ferskate lju by de wettersneedramp yn febrewaris 1953 yn Seelân de foartekens net adekwaat ynterpretearren. Hja mienden dat hja yn de kombinaasje springfloed en hurde wyn net folle gefaar hoegden te sjen. De yn haadsaak agraryske befolking, dy't al yn gjin hûnderten jierren in grutte wettersneed kend hie, wie har net bewust fan it driigjende gefaar en gie der fanút dat de diken it lykas by âlds wol hâlde soene. It grutste part fan de befolking kaam de oerstreaming dan ek folslein oer 't mad; hiel wat minsken hiene gjin inkelde foarsoarchsmaatregel nommen, ek al wiene hja warskôge foar it alarmearjend hege wetter [8].
Ut ûndersyk hat fierders bliken dien dat dêr wêr't bepaalde rampen faak foarkomme, in tradysje fan rampe-antisipaasje ûntstiet. De befolking is dan frijwol permanint taret op mooglik ûnheil en besiket oan ien wei har rampebestridingspotinsjeel te optimalisearjen.

ad 2. De krisis
It ûndersyk hat him foar wat dizze faze oanbelanget uteraard rjochte op de omfang fan de ramp. Dêr wurdt mei doeld op de grutte fan it troffen gebiet, de materiële skea en it tal slachtoffers. Sintraal stiet lykwols folle mear de fraach nei it hâlden en dragen dat op yndividueel en organisatoarysk nivo ta stân komt.
Ut ûnderskate ûndersiken docht bliken dat minsken yn de troffen gebieten har yn 't foarste plak rjochtsje op de soarch foar de neiste famylje. It komt sels moai faak foar dat dejingen dy't in offisjele taak hawwe by it reddingswurk (bygelyks brânwachtlju), de soarch foar har húshâlding foargean litte boppe it útfieren fan har taak. Opfallend is ek dat – en soks yn tsjinstelling ta wat fia de media en út ferslaggen fan bystanders bekend is – lju yn troffen gebieten net folle hystearje, panyk of shock-ferskynsels toane. Hja witte yn útsûnderlik swiere omstannichheden dochs ridlik adekwaat te reagearjen. Fierders is der amper sprake fan –

Wumkes.nl

faken ûnderstelde – tanommen kriminaliteit (plunderjen bygelyks). Wol is der in noarmferskowing konstatearre wat de eigendom oangiet. Minsken lizze faak wat gauwer beslach op persoanlike eigendommen wannear't dy nedich binne foar it reddingswurk.
Yn it tiidrek fuort nei de ramp oerhearsket in altruistyske, wat eufoaryske stimming, troch ûnderskate ûndersikers wol oantsjut mei de term 'rampe-utopy'. Dy tastân fan reeëns ta selsopoffering en goedwilligens fan wjerskanten duorret lykwols mar koart.
Fierders hawwe ûndersikers neigien op hokker wize en oan wa't it yndividu help freget. It hat bliken dien dat der yn 't earstoan benammen rekkene wurdt op help fan famylje en kunde. Der foarmje har fierders in tal frijwillige gearwurkingsferbannen om de earste need te ferlichtsjen en slachtoffers te bergjen. Letter nimme de offisjele ynstânsjes, foarsafier oanwêzich, hiel wat taken oer, wat konflikten meibringe kin. Boppedat is ûndersyk dien nei de wize dêr't it yndividu by de ramp ynformaasje op kriget. Om't gauris de normale kanalen ôfsnien binne is hy om ta in befredigjende definysje fan de situaasje te kommen, oanwiisd op oare kommunikaasjekanalen. Fia geroften, ûnderling oerlis en de yn it ferline opdiene kennis oangeande 'soartgelikense' ferskynsels wurdt dan de situaasje útlein. Dat jildt ek foar folslein ûnbekende rampferskynsels. Yllustratyf foar sa'n wize fan definiearjen is itjinge dat him ôfspile fuort neidat de bom op Hiroshima fallen wie.
Minsken ferklearren de fûle ljochtflits dy't mank gie mei de ûntploffing as it ferbrânen fan grutte mannichten magnesiumpoeier, dat troch in fijannich fleantúch oer de stêd struid wêze soe [9].
Soms giet de ferklearring fierder en wurdt besocht om it folsleine barren in plak te jaan binnen de wittenskiplike, de politike, of binnen de jildende religieuze opfettingen. De ramp wurdt yn it lêste gefal útlein as in utering fan Gods wil, of as in utering fan Gods ûnfrede mei de sûndige libbenswize fan bepaalde groepen. Dy opfetting kin oanhongen wurde troch de troffen persoanen sels, mar ek troch oare groepearringen yn de maatskippij, dy't sa'n ferskynsel sjogge as in warskôging fan God oan 'e sûndige wrâld.
Mei dizze opmerkingen bin ik lykwols al foar in part yn in lettere faze fan it rampferskynsel oanlâne.

ad 3. It tiidrek fan ferhelp, de gefolgen op koarte termyn
Wannear't de earste help oan slachtoffers jûn is, de needsaaklike materiële foarsjenningen troffen binne, kin it normale libben foarsafier mooglik wer op gong komme. Mei de organisaasje fan it wurk om de saak wer op te knappen wurdt in begjin makke en dy wurdt op d' iene of d' oare wize finansierd. Yn hiel wat gefallen wurdt helpguod stjoerd dat troch pleatslike as wol boppelokale organisaasjes útdield wurdt. Wie der yn de perioade fuort nei de ramp sprake fan reeëns om te offerjen en oanstriid om ynterne konflikten te ûnderdrukken, yn de perioade dêr't it no oer giet komme de ûnderlinge tsjinstellingen wer nei foaren. De konflikten spitse har gauris ta op de ferdieling fan helpguod en der ûntsteane geroften oer lju dy't har op kosten fan oaren ferrike hawwe soene. Benammen as it giet om in troch minslik hanneljen feroarsake ramp wurdt troch ûnderlinge konsultaasje in skuldige oanwiisd.

Wumkes.nl

It ferskil mei in natuerramp is wat dat oangiet oars gradueel. Ek dêr wurdt socht nei skuldigen. Fansels net yn de sin dat minsken de oarsaak wêze soene fan it barren fan in útsûnderlik natuerferskynsel – sjoch lykwols hjirûnder –, mar dat ferantwurdlike persoanen en ynstânsjes tekoart sketten binne by it nimmen fan previntive maatregels of dat hja slofken by it nimmen fan maatregels ta ferhelp. Faak hat dat as gefolch dat eardere autoriteiten gâns oan gesach ferlieze [10]. In oar gefolch fan in ramp is dat der by grutte parten fan de befolking mear reewilligens bestiet om maatregels te nimmen om de negative effekten fan rampen tefoaren te kommen. Dy reewilligens kin by de minsken dy't tige ticht by it rampbarren belutsen wiene, frij lang duorje. Yn de literatuer wurdt wol praat oer in rampsyndroom dat him dan by in tal minsken foardocht.

ad 4. It lettere tiidrek, de gefolgen op langere termyn
Op in bepaald stuit ûntstiet der yn it rampgebiet in tiid fan stabilisaasje: it normale libben funksjonearret wer en de effekten fan de ramp binne foar in grut part weiwurke. Undersikers hawwe besocht om nei te gean hokker strukturele feroaringen rampen ta stân brocht hawwe yn it sosjale systeem. It hat bliken dien dat ek dêr wêr't mienskippen yn har gehiel troch in ramp troffen waarden, de strukturele feroaringen frij lyts wienen [11].
Yn in oar opsicht is in ramp op de langere termyn wol wichtich. It rampbarren hat faak ûnderwerp west fan legindes, myten en balladen. In ramp wurdt in diel fan de skiednis fan in mienskip. Faak wurdt in katastrofe sels brûkt om bepaalde perioaden yn de histoarje fan in groep te markearjen. Langer mient dat in ramp in traumatyske ûnderfining fan in kollektiviteit betsjutte kin. De iene generaasje dy't sa'n barren meimakke hat jout har eangsten troch oan de kommende. Op dy wize kin der in mentaliteit ûntstean dy't foar lange tiid de hâlding fan in kollektiviteit beynfloedet [12].
De reaksje op rampen is lykwols net unifoarm. Yn sommige gefallen is der sprake fan in weroplibjen fan de godstsjinst, – ik ha dêr al earder op wiisd – yn oare gefallen kin in hedonistyske libbensstyl likegoed it gefolch fan in ramp wêze. Foar de hjoeddeiske tiid dêr't de minske dochs yn leard hat in tal rampen te behearskjen, soe yn dy gefallen earder in ynstrumintele hâlding oangeande it probleem ferwachte wurde meie. Wy sille dêr noch op werom komme.

Chiliasme en katastrofe
Hjirboppe murk ik al op dat in ramp ûnderskate reaksjes fan groepearringen út de maatskippij opropt. Barkun hat besocht om op grûn fan histoarysk ûndersyk in tal algemiene útspraken te dwaan oer de gefolgen fan rampen. Nei syn betinken sil, wannear't har in tal rampen nei elkoar foardien hawwe yn deselde kollektiviteit, in chiliastyske beweging ûntstean [13]. Under it lêste moat in beweging ferstien wurde dêr't de oanhing fan it paradys op ierde binnen koarte tiid ferwachtet. Barkun ferdúdliket syn stelling no as folget. Hy mient dat it barren fan ien ramp foar in kollektiviteit noch wol binnen it gedachtegoed dat foarhannen is (godstsjinst, filosofy) te ferklearjen is. Offisjele religys hawwe almeast in ynboud meganisme om rampen te ferklearjen en jouwe

Wumkes.nl

fierders faak in middel om in eventuele takomstige ramp te kearen. Foar de ferklearring wurdt bygelyks wiisd op Gods lilkens en foar it ôfwarmiddel op it dwaan fan boete en it ta ynkear kommen. Faak biedt it figearjende ideeëstelsel noch mooglikheden om skuldigen oan te wizen. Meastal wurde dan deviante groepen (heksen, sigeuners, homoseksuelen) straft fanwegen har ôfwikende, sûndige libbenswize, dy't de ramp feroarsake hawwe soe. Wannear't lykwols in tal rampen nei elkoar in kollektiviteit treffe, komt der in momint dat de gongbere ferklearring net mear foldwaande fûn wurdt, wylst ek de âlde meganismen foar de 'bestriding' derfan net mear foldogge. Dan begjinne de lju te sykjen nei in radikale wize fan 'ferklearjen'. Dy ferklearring wurdt dan jûn troch in profeet, dy't op grûn fan de troch him analysearre 'feiten' dúdlik makket dat de besteande wrâld ta ûndergong feroardiele is. De rampen wurde opfette as tekens fan de eintiid en in needsaaklik elemint yn Gods plan om it paradys ta stân te bringen. Oproppen ta boete en ynkear binne no ek oan 'e oarder en ek no wurdt in part fan de befolking – de ûnleauwigen – demonisearre.

Ynhoefier't de hypoteze fan Barkun jildichheid hat is yn 't foar net te sizzen, empirysk ûndersyk sil dat útwize moatte. Wol moat opmurken wurde dat – en Barkun is him dêrfan bewust – syn ferklearring útgiet fan in religieuze ynterpretaasje fan it rampbarren. Dêr folget uteraard út dat yn de maatskippij dêr't de sekularisaasje fier yn foardere is, in chiliastyske beweging hieltyd minder foar komme sil.

Barkun hat dat gegeven fierder útwurke [14]. Hy makket dêrta ûnderskied tusken homeostatyske, metastatyske en hyperstatyske rampen. Mei de earste foarm doelt Barkun op natuerlike katastrofes; hja binne fan beheinde omfang en wurde yn de moderne maatskippij beskôge as problemen dy't rûtinemjittich oplost wurde kinne. Metastatyske ûntsteane troch minsklik hâlden en dragen, beheine har net ta in bepaald gebiet en de behearskberens is problematysk. It giet by dy foarm om rampen feroarsake troch de moderne technology, sa as ûntploffingen en konvinsjonele oarloch. De tredde foarm tsjut op soartgelikense rampen fan in noch gruttere omfang. Barkun doelt dêr op atoomoarloggen, grutskalige ekologyske rampen en genoside.

Mei help fan dy trijedieling set Barkun de folgjende redenearring op. Hy stelt dat oant it midden fan de achttjinde ieu de measte rampen ta it homeostatyske type hearden. Sûnt dy tiid is it metastatyske type wichtiger wurden. It minderjen fan de rol fan de natuerlike rampen gie noch fierder yn de tweintichste ieu, hja kinne beskôge wurde as in restkategory. De metastatyske rampen binne ek yn de tweintichste ieu noch de wichtichste kategory mar dêr ûntstiet dan in tal rampen út dat wat omfang oanbelanget sa grut is dat it fuortbestean fan befolkingsgroepen yn har gehiel oan 'e oarder is (de hyperstatyske). Yn it pre-yndustriële tiidrek wurdt it ûnstean fan rampen sjoen as feroarsake troch boppenatuerlike krêften. De metafysyske ferklearring hat lykwols hieltyd mear plak meitsje moatten foar in wittenskiplike. Natuerlike rampen kinne foar it part sels foarsein wurde en har gefolgen binne jimmeroan mear te behearskjen. De oare rampen, troch de minske makke, kinne folle minder foarsein en behearske wurde. Nettsjinsteande dat leit in metafysyske ferklearring fan sokke

Wumkes.nl

rampen net foar de hân. It giet hjir ommers om troch minsklik hanneljen ta stân brochte katastrofes, dêr't it mooglik troch wurdt bepaalde persoanen of groepen oan te wizen as feroarsaker.
Wannear't wy it boppesteande yn ferbân bringe mei Barkun syn teze oer it ûnstean fan chiliastyske bewegingen, kin konkludearre wurde dat hja yn de perioade nei 1750 yn West-Europa folle lytser yn tal wêze sille, om't in metafysyske ferklearring folle minder socht wurdt. Dat sa'n redenearring ek foar Nederlân wat evidinsje befettet, kin opmakke wurde út it ûndersyk fan Buisman nei de sekularisaasje yn de twadde helte fan de achttjinde ieu [15]. De boppeneamde útspraken binne noch tige sketsmjittich. Neier ûndersyk sil nedich wêze en dêrtroch kin it begryp better omskreaun wurde en sille skerpere hypotezen formulearje wurde kinne. Ik gean dêr yn de folgjende paragraaf fierder op yn.

Neier ûndersyk
Ut it foargeande blykt dat it rampe-ûndersyk benammen holpen wêze sil mei in dúdlike begrypsomskriuwing. Der sil oandacht jûn wurde moatte oan ûnderskate soarten rampen, dêr't de ferskate skaaimerken dúdlik by formulearre wurde moatte. It ûnder ien groep bringen fan ûngelyksoartige ferskynsels as bygelyks ierdbevingen en boargeroarloggen makket it tinken oer rampen net helderder. In ierdbeving sil troch ferskate lju yn it troffen gebiet wol as in ramp betitele wurde; in boargeroarloch jout wat dat oangiet folle mear problemen. Foar sommigen sil sa'n oproer in ramp betsjutte. Bygelyks foar dejingen dy't materiële en persoanlike skea hawwe. Foar oaren sil in boargeroarloch definiearre wurde as in oplossing foar har problemen (bygelyks it ôfskaffen fan represje). Men soe, nei myn betinken (sjoch it begjin fan dit artikel), hjir de boargeroarloch op himsels net as ramp betitelje moatte, mar de boargeroarloch sjen moatte as feroarsaker fan in ramp of sels in tal rampen (tink dêrby oan eksploazjes, brannen ensfh.).
Ut it foarbyld wurdt dúdlik dat it fan belang is om nei te gean hokker befolkingsgroepen bepaalde ferskynsels as ramp definiearje. Dat jildt uteraard benammen foar de troch minslik hanneljen feroarsake katastrofale barrens. It is ommers mooglik dat in bepaalde groep (bygelyks in elite) der foardiel by hat om te stellen dat de situaasje dêr't de rest fan de befolking yn ferkeart net needlottich is, mar dat de oplossing, dy't dejingen dy't in radikale feroaring wolle, krekt in ramp betsjutte sil. In oar punt dêr't it ûndersyk him op rjochtsje moatte sil is de ynterpretaasje fan 'ramp'. Sa sil Barkuns stelling oer it minderjen fan metafysyske ynterpretaasjes fan rampen nuânse nedich hawwe. Fansels is it sa dat natuerrampen folle minder as in straf fan God sjoen wurde. Dochs is ek yn ús tiid, de tiid fan it 'doemtinken', in grutte belangstelling te konstatearjen foar eintiidprofesyen. Sekten dy't sa'n opfetting ferkundigje witte dat hja, en dat heart suver iroanysk, stipe wurde troch de wittenskip en dan foaral troch de pseudo-wittenskip [16].
Ta beslút noch in opmerking fan metodologyske aard. Ut sosjaalwittenskiplik ûndersyk hat bliken dien dat der yn de troch in ramp troffen gebieten net folle sprake is fan panyk, hystearje of krimineel hâlden en dragen. Wol bestiet by it grutte publyk de opfetting dat soksoartich hâlden en dragen him dan krekt wol

Wumkes.nl

foardocht. It wurdt dêryn stipe troch ferslaggen fan sjoernalisten en oare bystanders dy't – en dat is op himsels begryplik yn útsûnderlike situaasjes – har rjochtsje op deviant, opfallend hâlden en dragen. It komt my foar dat de hjirfoar neamde ûndersyksresultaten ek fan belang wêze kinne foar histoarisy by de ynterpretaasje fan boarnen.

De artikels

De yn dit nûmer opnommen artikels geane net allegearre oer rampen. It artikel fan Boschma oer de pokken en dat fan Van der Wal en Van der Wouda oer de goalera, behannelje foar fierwei it grutste part in tiidrek dêr't sokke ferskynsels al wat yn behearske wurde koenen en dêrtroch jimmeroan minder jammerlike effekten hiene. Dúdlik wurdt út dy artikels dat ynterpretaasje en ferklearring fan de epidemyen hieltyd minder socht wurde op it religieuze mar earder op it natuerwittenskiplik mêd.

Dat in religieuze ynterpretaasje wol ynfloed hie yn de achttjinde ieu, alteast yn it dûmnyslân fan dy tiid, wurdt troch Kalma oantoand yn syn artikel oer de pealwjirm. Kalma lit sjen op hokker wize de dûmnys bibelteksten brûkten by har ferklearring fan dat natuerferskynsel en hokker remeedzje hja dêrút ôflaten. Yn dit ferbân is it artikel van Breuker oer de foarsizzing fan in konjunksje fan planeten dy't de ierde út it planetêr ferbân skuorre soe, ek fan belang. Breuker lit sjen dat in natuerwittenskiplike fyzje op it wrâldbarren net altyd liedt ta mear selsbetrouwen fan de minske. De oertsjûging dat God him net mear mei it universum ynlit nei't Hy it skepen hie (deisme) rôp nei alle gedachten by parten fan de befolking yn it achttjinde-ieuske Fryslân gefoelens op fan ferlittenens, fan sûnder Gods beskerming te wêzen.

Ek yn oar opsicht is Breuker syn artikel relevant. Hy lit sjen dat Barkun syn teze oer eintiidbewegingen nuânse nedich hat. Barkun stelde ommers dat der sa'n beweging ûntstean soe, wannear't har in tal rampen efterelkoar foardien hiene. Ut itjinge dat oer Alta meld wurdt docht folslein it tsjindiel bliken. It giet hjir om immen dy't syn tiid optimistysk besjocht, dy't mient dat de wrâld har yn geunstige sin ûntwikkelet, mar dat hja dochs ûndergean sil.

Beskriuwt Breuker in man dy't in hommels ein fan de wrâld foarseit en dêrmei foar hiel wat opskuor soarget, yn it artikel fan Swart giet it om immen út de njoggentjinde ieu, dy't de ûntwikkeling fan de maatskippij dêr't hy yn libbet, ynterpretearret as op langere termyn ellindich. Hy lost it probleem op troch it te ûntwiken: hy emigrearret nei de Feriene Steaten fan Amearika.

De artikels behannelje benammen de lêste helte fan de achttjinde en de earste helte fan de njoggentjinde ieu. De kar fan dit tiidrek is nijsgjirrich. It is ommers de tiid dêr't it tinken oer natuer en maatskippij him drastysk yn feroaret. Der ûntstiet dan de opfetting dat de wrâld te behearskjen, te meitsjen, ja sels folmakke te meitsjen is. Bestudearring fan rampen yn dy perioade kin ynsjoch jaan yn de wize dêr't dy feroare opfetting op ta stân kommen is en hoe't hja har oer de ûnderskate befolkingslagen fersprate.

De artikels noch ris oereagjend moat steld wurde dat it rampeferskynsel in kompleks barren is. De histoaryske wurklikheid toant har hieltyd wer yngewikkelder as ienfâldige begrypsskema's. Dochs bliuwt in pleit foar begrypsferheldering en doelfêst empirysk ûndersyk op syn plak.

Wumkes.nl

Noaten

1. M. Barkun, *Disaster and the Millennium* (New Haven/London, 1974).
2. It ûndersyk fan J. E. Ellemers, *De februari-ramp* (Assen, 1956), is noch altiten de wichtichste publikaasje yn Nederlân en hat net folle neifolging krige.
3. L. P. Clausen, P. Conlon, W. Jäger and S. Metreveli, 'New aspects of the sociology of disaster: a theoretical note', *Mass Emergencies,* vol. 3 (1978) 61-65.
4. A. H. Barton, *Communities in Disaster. A sociological analysis of collective stress situations* (Garden City/New York, 1970) 40 e.f.
5. Sjoch ek Barkun, *Disaster,* 51.
6. Barton, *Communities,* XXV.
7. E. L. Quarantelli, 'Some basic themes in sociological studies of disasters', yn: E. L. Quarantelli ed., *Disasters, theory and research* (London, 1978) 33.
8. Ellemers, *De februari-ramp,* 22 e.f.
9. T. Shibutani, *Improvised news, A sociological study of rumor,* (Indianapolis/New York, 1966) 33.
10. Ellemers, *De februari-ramp,* 55 en 117.
11. E. L. Quarantelli and R. R. Dynes, 'Community conflict: its absence and presence in natural disaster', *Mass Emergencies,* vol. 1 (1976) 150.
12. W. L. Langer, 'The next assignment', *The Americal Historical Review,* vol 63, nr. 2 (1958) 291 e.f.
13. Barkun, *Disaster,* benammen haadstik 2 en 3.
14. M. Barkun, 'Disaster in history', *Mass Emergencies,* vol. 2 (1977) 219-231.
15. J. W. Buisman, 'Secularisering en maatschappij in Nederland in de tweede helft van de achttiende eeuw', yn: W. A. Arts en J. K. M. Gevers, red., *Rede, sentiment en ervaring, Sociale wetenschap in de achttiende eeuw,* boekaflevering *Mens en Maatschappij,* jrg. 58 (1983) 36-50.
16. Sjoch dêrfoar bygelyks P. Andreas, *Wat morgen waar kan zijn, Profetieën voor de komende twintig jaar* (Naarden, 1982).

Wumkes.nl

Gods hand in het schadelijk wormgeknauw (1732)

"Een zeldzaam ongedierte van Godts vergramde hand geschapen"

J. J. Kalma

In de *Haarlemse Saturdaagse Courant* van 24 januari 1733 stond het volgend bericht: "Romen den 3 January. Hier is een Expresse van Brussel aengekomen, afgezonden door den Heer Gonzagua, Apostolische Nuntius aen dat Hof, met een Glas of Bouteille met eenige zeewormen, die het Houtwerk der Havens van de Oostenrijckse Nederlanden doorknagen en veel schade doen; en nadien men noch geen middelen daartegen had kunnen vinden, so heeft de Expresse ordre van Syn H(eiligheid) te bidden, dat het hem behage gebeden in te stellen, om van die Plaag verlost te werden". Het was niet het enige bericht dat uit de Zuidelijke en vooral uit de Noordelijke Nederlanden in het buitenland de ronde deed. De paniek die de wormplaag veroorzaakte, werd aangegrepen om een publiek dat toen al evenzeer op sensatie belust was als de tegenwoordige afnemer van de media, te doen genieten van tal van overdreven en ook volkomen onjuiste verhalen, waarbij de wens vaak de vader van de gedachte was. Overal in West-Europa vertelde men dat de lang geduchte Republiek weldra overstroomd zou worden. Amsterdam, de grote stad die immers op houten palen was gebouwd, zou – nu geen paal meer veilig was voor het wormgeknauw – spoedig ondergaan. De Roomse geestelijkheid in de Zuidelijke Nederlanden mocht de mensen die om verlossing van de plaag baden, aflaat van zondenstraf toezeggen, de Protestanten boven de Moerdijk zagen er geen heil in. Ze deden als eenmaal de Joden: In hun nood riepen zij tot God, vooral nu, nu ze Hem zo zeer nodig hadden. Maar niet ieder wist meer van Hem of nam toch maar het zekere voor het onzekere. Er werd beweerd, dat kostbare inboedels en koopwaar al elders in veiligheid werden gebracht. De rijkste kooplieden begonnen net als vroeger bij pestepidemieën van vertrekken te spreken. Het verhaal ging zelfs dat de Staten-Generaal last hadden gegeven ruim tweehonderd dorpen en zes steden te ontruimen . . .

Nu noemt men geen koe bont of er is wel een vlekje aan. Natuurlijk was er iets aan de hand en heerste er grote zorg, vooral in Zeeland, waar de Westkappelse zeedijk het zwaar kreeg te verduren, maar ook in Hollands Noorderkwartier, in het westen van ons Friesland, in Groningen en verderop in Oost-Friesland. Amsterdamse kooplieden namen de geruchten hoog op en overlegden met de raadpensionaris Slingelandt, of er niet moest worden opgetreden tegen de geruchtenstroom die de handel grote schade deed. Slingelandt was echter overtuigd dat de overdrijving van de berichten vanzelf zou blijken. De "jalousie de commerce", die bij alles een rol speelde, kon nooit beter worden bestreden dan door nog meer handel te drijven. De raadpensionaris wist ook dat verschillende auteurs, als Pierre Massuet, Godfried Sellius en Jean Rousset de Missy [1] bezig waren de affaire grondig te onderzoeken. Het was zaak het hoofd koel te houden.

Simon van Slingelandt had echter mooi praten. Hij mocht dan sinds hij raadpensionaris was geworden (1727) met Engeland samenwerken voor "peace in our time", de boeren in de kop van Noord-Holland, die toen nog hun bijbel kenden, riepen met de profeet Jeremia (6:14): "Vrede, vrede, doch daar is geen vrede!" De "gedeputeerden ter dagvaart" berichtten 11 januari 1732 aan burgemeesters van Amsterdam, dat de Kerstvloed in het noorden zo had huisgehouden dat alleen al aan de Noorderkoggen- en Drechterlandse dijken zo'n negenduizend palen waren weggesla-

Wumkes.nl

gen en grote delen van het Noorderkwartier ternauwernood aan het gevaar waren ontkomen onder te lopen. Wat in Noord-Holland plaatsvond constateerde men ook in Friesland. In de zomer van 1732 was de wormplaag tussen Harlingen en Staveren zo groot, dat de palen die men al sinds de Middeleeuwen gebruikte om de golfslag te breken [2] en de zwakke dijken te beschermen, bij duizenden braken en in zee dreven. De scheepvaart op Amsterdam werd ernstig door al die palen gehinderd.
Er is dan wel een oud gezegde "Deus mare, Frisia litora fecit" (God schiep de zee, de Fries de dijken), maar ik heb sterk het gevoel dat deze door het Latijn oud schijnende spreuk, evenals het "Leaver dea as slaaf", een produkt is van de vroeg-negentiende-eeuwse Romantiek. De strijd tegen "blanke Hans" heeft de eeuwen door veel hoofdbreken gekost en mee door het zwakke centrale gezag en de al te grote en gevaarlijke Friese vrijheid, zijn de dijken lang zwak gebleven. De Oostfriese boer, die op de zeedijk zijn vuist ophief en tegen de wilde zee te keer ging: "En toch krijg ik jou, duivel!", is evenals Theodor Storms "Schimmelreiter" Hauke Haijen een schepping van een tijd, toen het ergste leed was geleden. In de vroege achttiende eeuw zou zowel die Latijnse spreuk als de dreigende Oostfriese boer een bewijs zijn geweest van de menselijke hoogmoed die als zonde moest worden veroordeeld.

Hoe verwerkte men de rampen?
Een handelsmissie naar ons omringende landen sturen was prima en een knappe studie was natuurlijk opperbest, maar er moest meer gebeuren. Het kwaad moest bij de wortel worden aangetast. Waar diende echter de oorsprong van het kwaad te worden gezocht? De moderne lezer heeft geen moeite met deze vraag: Natuurlijk bij die geheimzinnige paalworm. In de achttiende eeuw zag men het nog wat genuanceerder. Eén ding stond vast: elke ramp moest als een tuchtiging worden beschouwd èn als een waarschuwing. "Straf voor de zonde" – het lag de mensen voor in de mond. Elk ongeluk, elke ramp die een mens persoonlijk overkwam, werd een direct gevolg geacht van de zonde, het niet nakomen van Gods gebod. Maar ook het onheil, waar de mens zo oppervlakkig beschouwd part noch deel aan had, dat óver hem kwam, had ergens met 's mensen zondige aard te maken. De ziekte, ook de "grote ziekte", de pest, was 's mensen verdiende loon. Men zag er Gods straffende gerechtigheid achter. Hetzelfde gold echter voor de geregelde overstromingen, de oorlogen of welke andere ramp ook.
De oud-testamentische gedachtenwereld leefde sterk in het vrome volk. De morrende Joden hadden moeten leren: "Wij hebben tegen den Heer gezondigd" (Deut.1:41) en zo zagen ook de zeventiende- en achttiende-eeuwers een oorzakelijk verband tussen de menselijke overtreding en de ramp die hen trof. Er was ook in de Republiek ondankbaarheid. Zoals de Joden door God waren bevrijd van het juk der Egyptenaren, zo was de kleine Republiek, "Neerlands Israël" [3] uit de hand van het machtige Spanje verlost. Er was na alle ellende van de zestiende eeuw zelfs een tijd vol voorspoed gekomen, maar evenals de bevrijde Joden tegen Mozes gemord hadden, hadden de bewoners van de Lage Landen bij de zee de zegeningen al gauw vanzelfsprekend geacht en waren zich

Wumkes.nl

te buiten gegaan aan overdaad en de Heer, die de vrijheid had geschonken, hadden ze vergeten. Daar moest straf op volgen. Het kwam nu uit, wat de dominees hadden voorspeld: de straf volgde op de zonde.
Wie de reacties op de wormplaag op een rijtje zet constateert dat in dit domineesland zo omstreeks 1730 de godsdienstige beschouwing overheerst. De Staten van de verschillende gewesten bevorderden dat door in hun brieven, waarin zij opriepen buitengewone biddagen te houden, alle nadruk op de menselijke zonde te leggen. Het is opvallend, dat in de gedrukte preken soms de hele biddagbrief wordt afgedrukt en dat de predikanten behalve uit de bijbel veel uit deze brieven citeerden. Het mocht dan niet altijd boteren tussen Mozes, de staat, en Aäron, de kerk, wat dit betreft trokken ze één lijn. Een bewijs, hoe zeer ook de Staten zich machteloos voelden.
Het valt daarbij op dat men de ene plaag ook met de andere in verband bracht. Rundveepest en muizenplaag, overstroming, oorlog en aardbeving – er mochten natuurlijke oorzaken voor zijn aan te wijzen – alle rampen werden toch allereerst gezien als door Gods slaande hand bewerkstelligd. Het een zowel als het andere had te maken met de algemene geestelijke inzinking. Overal bestond de neiging om alle buitensporigheden op te sommen. Zelfs door mensen van wie je dit niet dadelijk verwacht [4], wordt er verband gelegd tussen de wormplaag van 1731-'32 en . . . de "gruwelzonde der sodomie", die onder hoog en laag voorkwam. Speciaal in het noorden, waar het monsterproces van Faan onder Rudolph de Mepsche (1731) grote schrik had veroorzaakt en nog vers in het geheugen lag, werd het een met het ander tezamen gebracht. Het kan duidelijk zijn dat economische missies ook in de ogen van de achttiende-eeuwer het een en ander konden uitwerken, maar er was meer nodig, op zijn minst een "ethisch réveil", maar beter nog bekering. Evenals de Joden in hunne noden tot God hadden geroepen en Hij dan uitkomst gaf, zo moest ook het Israël van het Noorden dat doen. Het oude Spreukenwoord (8:33) werd steeds opnieuw herhaald: "Hoort naar de vermaning, dan wordt gij wijs." Vaak zal ook zijn verwezen naar Psalm 34: "De ogen des Heren zijn op de rechtvaardigen en Zijn oren tot hun hulpgeroep" (vs. 16 e.v.). Maar het was wel zeer de vraag, of er nog rechtvaardigen waren en of hun roep door de Heer werd gehoord en Hij hen redden zou uit hun benauwdheden.

De dominees in de aanval
De meeste geschriften over de wormplaag zijn dus preken. Knuttels rijke pamflettencatalogus heeft zeventien nummers, waarvan er tien dadelijk onder de stichtelijke lectuur moeten worden gerekend. Maar Knuttel geeft enkel de kleinere geschriften en er is meer.
Friesland heeft daarbij de eer het omvangrijkste boek geleverd te hebben. Wij hebben het oog op het werk, geschreven door ds. Bernard van Gelder (1689-1765), die zijn hele ambtsperiode (1717-1759) te Gaast en Ferwoude doorbracht en in 1734 te Amsterdam een boek in twee delen uitgaf onder de titel: *Het gezegende Nederlandt of een gedeelte van dien in noodt van overstrominge door een zeldzaam wormgeknaauw, doch noch hopende op des Heren handt ter hulpe in acht uitvoerige leerredenen vertoont.* Als wij er

Wumkes.nl

nog bij vertellen dat de bundels zonder opdracht en het andere bijwerk 256 en 744 bladzijden tellen, dan kan de lezer nagaan dat iedere preek zo'n 110 à 130 bladzijden vraagt. De toehoorders werden niet gespaard, maar kregen verhandelingen te horen over Gen. 9:17, Ps. 89:16, 1 Kor. 16:22, 2 Sam. 24:10 - 16, Jona 3:6 - 10, Jerem. 8:10, 20, Ps. 55:23 en Ps. 116:15. Wie de teksten naleest krijgt een goed beeld van de achttiende-eeuwse wereld- en mensbeschouwing der kerkelijken. Iedere preek van Van Gelder bevat Hebreeuwse en Griekse zinnen, die woord voor woord worden verklaard. De Gaastmer dominee wijst – en hij is geen uitzondering op de regel – op de dreigende ondergang. Ook hij vertegenwoordigt een soort Christendom dat lang de toon aangaf en dat speculeert op de menselijke angst, al moet er op worden gewezen, dat de laatste preek tot tekst heeft: "Kostbaar is in de ogen des Heren de dood van zijn gunstgenoten". In zijn voorwoord geeft hij een uitvoerig overzicht van al de rampen èn wonderen die er in de Republiek gebeurt zijn. Hoop is er, maar enkel voor de "gunstgenoten", de contra-remonstrantse aanhangers van de in Dordt (1618-1619) geijkte leer, waarin de predestinatiegedachte een belangrijke plaats innam.

Wij weten niet, hoe deze preken zijn ontvangen. De *Boekzaal der Geleerde Werelt* geeft een overzicht en geen kritiek. Men was in die dagen wat de tijdpreken betreft heel wat gewend en het was waar: Gaast lag in een bedreigde hoek. De oude dorpsmensen zullen hun dominee hebben verteld van de doorbraak van de dijk bij Gaast in 1645. Toen waren de lijkkisten van het kerkhof gespoeld en één kist was helemaal bij Sneek terechtgekomen. Toch is er wel kans dat de Gaastmers de preken rijkelijk lang hebben geacht. De zandloper die ook te Gaast op de kansel zal hebben gestaan, zal niet berekend zijn geweest op zulke "leerredenen" en misschien is er ook meer dan een kerkganger geweest die van de wormen begon te dromen.

Ds. B. Smytegelt (1665-1739), die ook twee bundels uitgaf met liefst 145 preken over "het gekrookte riet" (Jes. 42:3), heeft ten onrechte de naam recordhouder te zijn. Zijn preken werden over een heel lange periode gehouden. Toch hoeft bij Van Gelder niet aan een recordpoging te worden gedacht. Dat hij in 1735 nog eens met een bundel in twee delen kwam, *Des Heren weg met Nederland*, wijst er op dat er vraag was naar zulk geestesvoedsel.

Het valt de lezer van Van Gelders preken op dat de paalworm, die nu de naam "teredo navalis" draagt en tot de plaatkieuwige hoofdeloze mosselachtigen behoort, wel genoemd, maar niet beschreven wordt. Men kan natuurlijk terecht zeggen dat biologie ook niet op de preekstoel thuis hoorde. Maar wij verdenken er onze dominee van dat hij nauwelijks naar die "vieze beesten" heeft omgekeken. Dat komen wij ook bij zijn nog te noemen collega's tegen. Van Gelder speelde in op de schrik die alom heerste en hij had als doel niet de zeedefensie, maar de godsdienstig-zedelijke verbetering van zijn hoorders. Hij tamboerde op de tekst uit Hebr. 10:31: "Vreselijk is het te vallen in handen van de levende God". De mens was machteloos zoals bij zoveel, dat in de natuur gebeurde. Dat de rampen kwamen was echter een gevolg van de menselijke zonde. Het was de taak der predikanten allereerst de zonde aan te wijzen en indien mogelijk te helpen bestrijden. Dan zou de wormplaag wellicht ook verdwijnen.

Wumkes.nl

Een tijdgenoot, Abr. de Bruyn, die *De Zeeworm beschouwd in zijnen eigen aard en natuur* uitgaf (Rotterdam, 1735), gaf geen preek. Toch noemt hij de paalworm "eene plage, niettemin regtvaardig van de God der vergelding als in Zijne onnaspeurlyke wysheid bestemd om de hoogmoed, overdaad, dartelheid en wellustigheid van ons Nederlandsch volk, vervallen tot zware ongeregtigheid, ja zelfs tot verfoeijelyke en ongehoorde zonden tot den Hemel toe om wrake roepende te bezoeken, te dempen enz." Ook de medicinae doctor Cornelius Belkmeer die als Noordhollander in een bedreigd gebied leefde en een ernstige poging ondernam om het "schepsel" te beschrijven en zelfs de tekenstift ter hand te nam, eindigde toch met de hoop uit te spreken, dat zijn lezers overtuigd zouden zijn van een opperwezen en "deszelfs alwijze schikking . . "

NATUURKUNDIGE
VERHANDELING,
OF
WAARNEMINGE;
Betreffende den
HOUT-UYTRASPENDE
EN
DOORBOORENDE
ZEE-WORM.

Waar in wort aangeweezen, 1. Deszelfs *maaksel* of *natuurlyk gestel*. 2. Hoe het *hout*, daar dit *schepzel* in legt, zig vertoont. En 3. eenige verdere omstandigheeden: bevattende 4. den *oorsprong* en *teeling* deezes *schepzels*. 5. De wyze hoe het zelve in het *hout* komt. 6. En daar in zynde verder voortgaat en grooter wort. 7. Dan waar door dit *Dier leeft*, *groeyt* en *sterft*. 8. En ten laatsten een *hulpmiddel* tegen dit schadelyk *gedierte* te gebruyken.

Waar by gevoegt is een korte *beschryving* van deszelfs *Vyand* zynde een ander *schepzel*.

DOOR
CORNELIUS BELKMEER, I. Z:
Medicinæ Doctor.

Met Kopere Platen door den Auteur zelfs na 't leven geteekent.

TAMSTERDAM,
By de Erven van J. Ratelband en Compagnie, op de hoek van de Kalverstraat, aan den Dam. 1733.

Titelpagina van het boek van dokter Belkmeer, die het vergrootglas gebruikte en tekende wat hij zag; dat was echter niet alles.

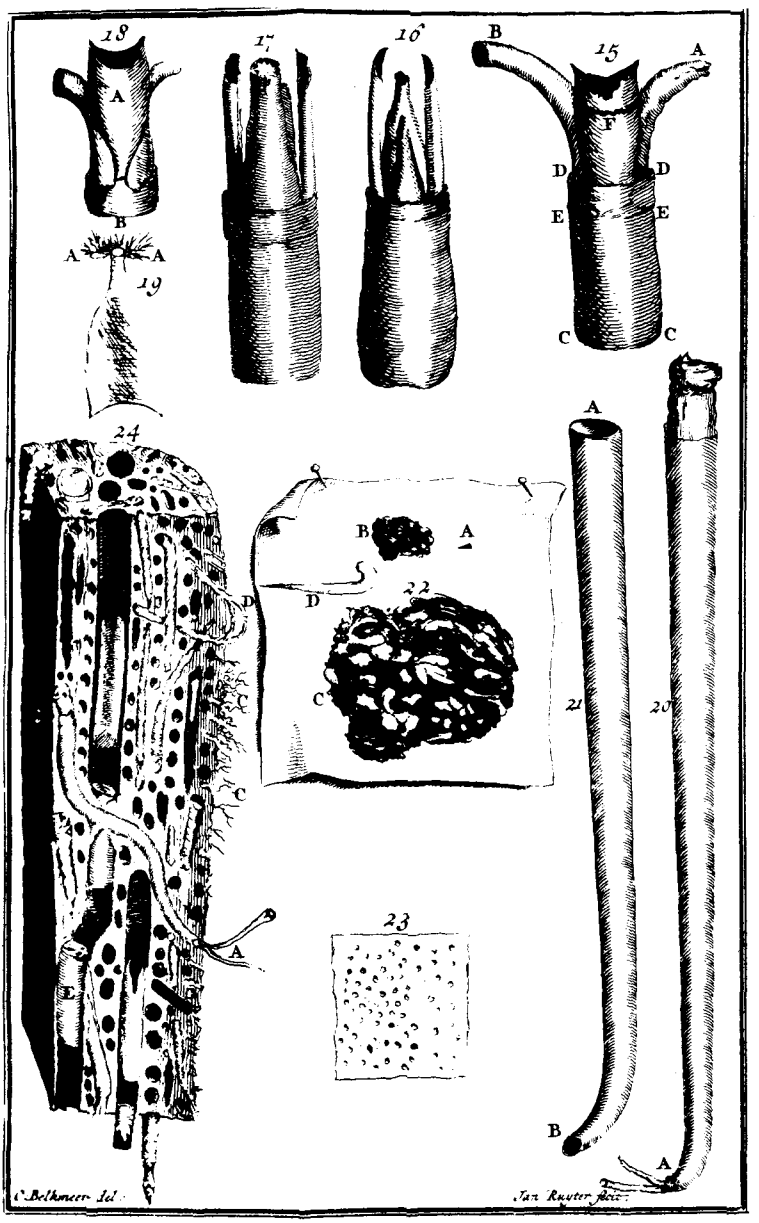

Wumkes.nl

"Alle deeze omstandigheden doen ons stervelingen het verstand en vernuft nederzinken, voor dien Gedugten, Wyzen en Almagtigen Schepper en met nederigheit belijden, dat geen schepzelen magtig zyn haar zelven voort te brengen, veel minder dezelve te doen leeven . . ." De achttiende eeuw wordt "de eeuw van de rede" genoemd, maar net als in de zeventiende eeuw niet alles bloeide, in de negentiende eeuw niet op alle terreinen vooruitgang te zien viel en in onze eeuw van de atoombom het kind niet werkelijk centraal staat, is er reden het rationele denken in de verlichtingstijd te overschatten [5].

Vergelijking van Van Gelders preken met die van zijn Groninger collega's J. I. Harkenroht van Appingedam en Joh. Adr. Mobachius van Delfzijl geeft ons niet enkel een duidelijker beeld van de preekmethode van die dagen, maar maakt ook duidelijk, dat men van de dominees niets had te verwachten voor de verbetering van de zeedefensie. Harkenroht preekte op de Groninger biddag van 8 oktober 1732 over Jona 4:7. De worm schijnt centraal te staan – alle soorten van wormen die de pastor in oude boeken was tegengekomen, komen aanglijden – maar zijn hoofdaandacht valt op iets anders. Via veel Hebreeuws en Grieks, via de Lutherbijbel en met in de marge verwijzingen naar geleerden uit lang vervlogen dagen, wordt ons in een preek van 71 bladzijden (41 bladzijden tekstuitleg en 30 bladzijden toepassing) duidelijk gemaakt, dat de wormplaag een straf voor de zonde is en enkel te vermijden is door bekering. Op de natuurlijke oorzaken die achter verschillende plagen schuilen, wil hij niet letten. Deze worden – en dat is typisch voor die tijd – "tweede oorzaken" genoemd. Men gaat zelfs vermoeden dat Harkenroht het fout acht aan die "tweede oorzaken" veel aandacht te schenken. Hoe meer men immers op deze natuurlijke oorzaken de nadruk legt des te minder behoefte zal er zijn om God, Die achter alles staat te aanbidden. Harkenroht heeft natuurlijk niet kunnen vermoeden dat het in de twintigste eeuw juist een Groninger boer zou zijn, die verklaarde sedert de uitvinding van de kunstmest God niet meer nodig te hebben en die zijn kerkgang er dus maar aan gegeven had.

Niet enkel in de politiek kwam op het "oud systeem" veel nadruk te liggen, in de kerk, waar men wars was van alle nieuwigheden, gold dat nog meer. Harkenroht geeft wel een korte geschiedenis van de wormplaag die in 1660 zich het eerst in Frankrijk had geopenbaard. Hij had van zijn Dokkumer collega Th. van Thuynen ook een stukje doorgeknaagd hout gekregen. Maar evenzeer als hij in zijn geschriften over de rundveepest, de overstroming, de muizenplaag en toch eigenlijk ook in zijn dikke historieboek *Oostfriesche Oorsprongkelykheden* (Groningen, 1731) bij voortduring komt op de menselijke hoogmoed, zijn ontrouw, onbekeerlijkheid en hardleersheid, zo doet hij het hier. De zonden – hij noemt de sodomie, maar ook het piëtisme – worden uitvoerig behandeld. Gods hand slaat toe. Dat echter in Job 5:18 staat dat "Hij verwondt en Hij verbindt, Hij slaat en Zijn handen helen", horen we heel weinig. De piëtisten van zijn dagen hebben althans geprobeerd ook iets van dat laatste waar te doen zijn. In dezelfde tijd, waarin Harkenroht en zijn collega's het "Wee U" tot de gemeenten riepen, was August Hermann Francke (1663-1727) bezig opvoedingsgestichten voor behoeftige kinderen te stichten en aan de "inwendige zending" veel aandacht te schenken.

Wumkes.nl

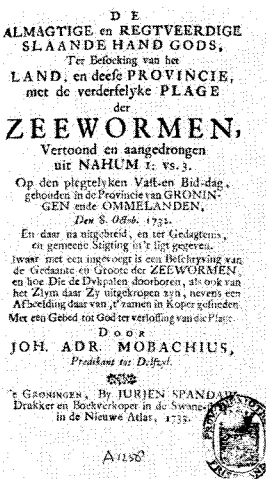

DE
ALMAGTIGE en REGTVEERDIGE
SLAANDE HAND GODS,
Ter Beschouwing van het
LAND, en deese PROVINCIE,
met de verderfelyke PLAGE
der
ZEEWORMEN,
Vertoond en aangedrongen
uit NAHUM 1: vs. 3.
Op den plegtelyken Vast-en Bid-dag,
gehouden in de Provincie van GRONIN-
GEN ende OMMELANDEN,
Den 8. Octob. 1731.
En daar na uitgebreid, en ter Gedagtenis,
en gemeene Stigting in 't ligt gegeven.
Waar met een ingevoegt is een Beschryving van
de Gestaante en Grootte der ZEEWORMEN,
en hoe Die de Dykpalen doorboren, als ook van
het Slym daar Zy uitgekropen zyn, nevens een
Afbeelding daar van, t'zamen in Koper gesneden.
Met een Gebed tot God ter verlossing van die Plage.
DOOR
JOH. ADR. MOBACHIUS,
Predikant tot Delfzyl.
't GRONINGEN, By JURJEN SPANDAW,
Drukker en Boekverkoper in de Swane-
in de Nieuwe Atlas, 1732.

Dominee Mobachius trachtte iets meer dan een preek te bieden.

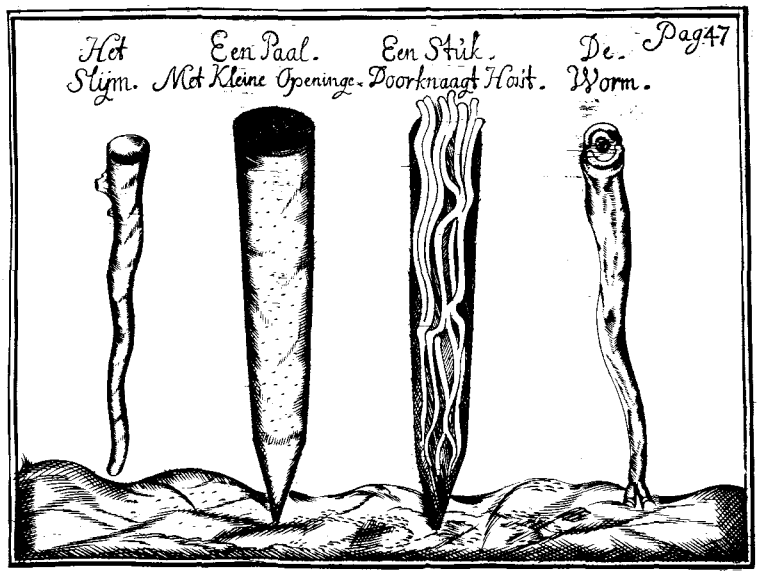

Heeft men bij Harkenroht de neiging aan M. Nijhoffs vers te denken: "Want iedereen blijven Gods woorden vreemd, behalve hem die ze van God Zelf verneemt", ditzelfde geldt ook voor zijn Delfzijlster collega Mobach. Bewogenheid met de mensen, die dan toch maar door een ramp bedreigd werden, is er niet. Wij krijgen wel een primitieve beschrijving van de worm en zelfs een afbeelding, maar we horen meer over Sodom en Gomorra, over de woestijntocht en de verdere Joodse geschiedenis dan over de dingen van de eigen tijd. Er wordt veel veroordeeld, veel gepraat over verlossing, maar dat het mogelijk was uit kracht van de verlossing te werken en God en de naaste met hart èn verstand, met alle krachten lief te hebben, komt eigenlijk niet aan de gezichtseinder. Mobach herinnert wel aan allerlei rampen uit het jongste verleden, maar ook bij hem is het refrein: God bezoekt de mensen onverwacht, maar Hij is rechtvaardig. Hij zegt de mensen, zoals eenmaal de Joden, dat zij zich moeten bekeren.
Het waren echter niet enkel dominees die het woord namen, de dichters bleven niet achter. De domineeszoon Winaldus van Assen (1701-1775), die als predikant ook later van zich deed spreken, gaf op groot formaat papier een rijm uit, dat dezelfde boodschap liet horen die de predikanten ook brachten. De ramp is rechtvaardig. Deze paalworm, dit zeldzaam ongedierte is van Gods vergramde hand geschapen. Ach, of wij willen luisteren en tot inkeer komen . . . Van Assen weet als goed Nederlands Calvinist van de "massa perditionis", het grote aantal mensen, dat op het eeuwig verderf aanleeft, maar

"Zoud' 't water element onz' velden overstroomen,
Daar 't heilig zaat nogh leeft, en al wat leeft omkoomen?
O neen! uw' teed're min, gekroonde Hemelvorst!
Lydt niet dat uwe bruit, zoo zwaare lasten torst.
Gy wilt om haar door uwe hand te spaaren
Een land voor val, en naar' verderf bewaaren.

Wy wagten dan op U, ô opperzegenaar!
In hoop dat gy ons ook zult redden uit gevaar."

Wumkes.nl

AAN DE
BEWOONDEREN
DER
VEREENIGDE NEDERLANDEN,
In 's Volks grooten nood, door de Verschriklyke uitwerkinge van den
DYKPAALWORM.
IN 'T JAAR 1731.

T Erwyl al 't Land, in nood, schriet voor Gods stuiten
De Steenen zwoegen om de Dykgaten te sluiten,
Gods Tolken smeeken, God moog' dog deze Landen sparen,
Schept elk op redding door konstweg yets verhaast.

Elk roept: van waar kwam dog die Benjaing in ons Land?
Brogt 's heeren Schip ons mede uit d'Afrikaansche kusten,
Of heeft Verrotting, haar gereedt by droogte laaten?
Hoe, en wanneer, kwam dog die Zeepest aan ons strand?

Weet niet haar oorsaak aan den hoofden der Planeeten,
Maar zoekt 's in 't binnenste van 't ylskruide geweeten.
Een oord door waarheeuw, dat gy vervoont Godt Heeld.

Verheert u door dwaat; dog, vaart gy voort met vragen:
Van waar dog, kwam ons toe deze pleytlist aller plagen?
De Worm der Zonde heeft den Paalworm voortgeteelt.

H. VAN DEN BURG.

De populaire brooddichter Hermannus van den Burg, wiens vers wij hiernaast geven, is ook duidelijk genoeg. "De Worm der zonde heeft den Paalworm voortgeteelt". Toch horen wij ook, hoe de Staten hun best doen de dijken nog op een andere wijze te bewaren.

Ora et labora

Dit brengt ons op een andere groep dan die van de "Gods Tolken" en hun aanhang. In Holland streken de leden van het Zuiderkwartier, ondanks de permanente ruzie met het Noorderkwartier de hand over het hart en zij hielpen voorlopig met een subsidie van driehonderdvijftigduizend gulden. Ditzelfde geschiedde in Friesland, waar "meester" Willem Loré, de Franeker mathematicus, onder wiens leiding reeds de Dokkumer Nieuwe Zijlen waren voltooid, nu met een contingent soldaten en werklui van tweeduizend man in recordtijd (22 augustus – 2 december 1732) de Koudumer slaperdijk aanlegde. Daarop volgde in 1733 een dergelijke dijk bij het Surger Oerd.

Er werd dus niet enkel aan het oude "ora" gedacht, de handen kwamen ook uit de mouwen. "Bid en werk" hoorden van ouds bijeen. Het was goed bijbels en ook goed Gereformeerd. Politieke en Geneefse Geuzen hadden eenmaal bij het begin der opstand gezongen: "Help nu u self, so helpt u God. . ." Velen gingen aan het werk, maar er bleef aarzeling. De natuurwetenschappelijke kennis was gering en maakte dat men het onderzoek naar de natuurlijke achtergronden makkelijk voorbijging en steeds weer tot een profetische duiding kwam.

Ongetwijfeld zullen hier drie reacties een rol gespeeld hebben. De vroeg-achttiende-eeuwer was conservatief. Het paradijs was verloren, maar het was zaak terug te verlangen naar de oorspronkelijke zuiverheid van de Gouden Eeuw. Men vreesde ook – en niet geheel ten onrechte – dat al die nieuwigheden tot deïsme en dan ook spoedig tot atheïsme zouden leiden. Het zondebesef dreigde verloren te gaan, als steeds weer de nadruk kwam te liggen op de harmonie die God in de natuur zou hebben gelegd en die bedoeld was voor het geluk der mensheid. Het al te optimistische redelijke denken zou steeds minder plaats laten aan het misschien dwaze, maar Gode welgevalige geloof, dat samenging met een pessimistische, althans nuchtere mensbeschouwing. Er waren er genoeg die reeds voelden aankomen wat in al haar kinderlijke belachelijkheid straks in J. F. Martinets *Katechismus der natuur* (1777-1779) zou worden geleerd [6]. Als Martinet zich afvraagt, waarom God de mens twee neusgaten heeft gegegeven, is het antwoord: "Opdat het eene door eene verkoudheid verstopt zijnde, het andere dienst zou kunnen doen." Zo was het begrijpelijk, dat steeds meer mensen met Leibniz gingen geloven in de beste van alle mogelijke werelden te leven. Daartegenover stelden de traditioneel-Gereformeerden hun overtuiging, dat het hier beneden niet was en dat het oog omhoog moest worden geslagen. Tegenover de al te overmoedige scheppingsdrang der verlichtingsmensen stelden zij – even eenzijdig – hun gelatenheid en berusting.

Hoe gevaarlijk deze laatste beschouwing was kan blijken uit een enkel citaat. A. van Hardeveldt zegt in zijn *De Joodsche Republiek in derzelver opkomst en ondergang ten spiegel van Neerlands gemeenebest over Jes. 1:2* (Leiden, 1746): "Om de ware oorzaken van

Wumkes.nl

Gods oordelen over het land te zoeken moeten wij niet met de onwetende menigte die zoeken in de wyze van 's lands bestuur, maar in de rebellie en ondankbaarheid van Neerlands kinderen tegen God." Voor een alleszins gerechtvaardigde kritiek èn op de regenten èn op de stadhouders was geen plaats. Alles wat in het "oud systeem" paste was goed. het andere dus slecht. Maar het "ongodistisch", natuurwetenschappelijk denken van die dagen had ook enkele bezwaren. Als de veepest in 1714 wordt toegeschreven aan het werpen van vergiftige pillen door booswichten in de buurt van Milaan of anderen de oorzaak vinden in de verrotting van miljoenen sprinkhanen of ook aan een giftige dauw op de velden kon men – zo zei ds. E. Metelerkamp in 1748 terecht – het zoeken naar natuurlijke oorzaken evengoed nalaten.

Achttiende-eeuwse zeedefensie

Wij keren terug naar de door de paalwormen bedreigde dijken. Het oude geloof had nog wel zoveel plaats in het maatschappelijk leven dat de meeste mensen niet veel anders konden doen dan het hoofd buigen en bidden. Van het leven van het gevaarlijke dier begreep men niet veel. Het graafinstrument, waarmee de worm zich een weg door het hout wroette, werd wel gezien, maar hoe het precies zat met de voortplanting is eerst langzaam duidelijk geworden. Zo wist men ook werkelijk niet of en, zo ja, hoe de paalwormplaag kon worden bestreden.

Een paar dingen vallen echter op. In Holland zijn er schrijvers die begrepen, dat er weinig hout bestand was tegen de graafschelpen van het tussen de twintig en veertig centimenter lange wormvormige dier. Zij gingen daarom na, of er geen betere zeewering was te vinden en propageerden al gauw steen, basaltslag. Pieter Straat en Pieter van der Deure schreven een later nog aangevuld *Ontwerp tot een minst kostbaare, zeekerste en schielykste herstelling van de zorgelyke toestand der Westfriesche zeedykken, zonder dat het voortknagend zeegewormte daar aan eenige hindernisse kan veroorsaaken* (Amsterdam, 1733, 1735[2]). Zij pleitten in hun geschrift voor het gebruik van steen, waar dat tenminste kon[7]. Het was duidelijk dat bij de scheepsworm (teredo magotara), een broertje van de teredo navalis die ons bezig houdt en die de scheepswanden doorzeefde, geen steen kon helpen. Men heeft later wel dubbele scheepswanden genomen en de ruimte tussen buiten- en binnenwand met glaspoeder, koehaar, turfmolm e.d. gevuld. Dit had enig effect, maar het bleef noodzakelijk de houten schepen telkens nauwkeurig te inspecteren. Bij de bestrijding van de paalworm bleek besaltslag op den duur uitkomst te bieden, al moest men de houten steigers en sluisdeuren bij de bestrijding van het slechts in zout water levend dier niet uit het oog verliezen.

De traditie speelde echter een grote rol, zeker in het conservatieve Friesland, en zo zien wij de meeste onderzoekers in de achttiende eeuw en nog lang daarna proeven nemen met allerlei bewerkingen met chemische stoffen. Het onderzoek werd vaak tegengehouden, doordat de paalwormplaag niet geregeld optrad en dus vaak de gedachte ontstond, dat er als vanzelf een eind aan de bedreiging zou komen. Wij vinden als plaagjaren vermeld 1730 e.v., 1770, 1827, 1858-1859 en dan ... 1968-1969 (Veerse meer). Eerst heel langzaam krijgt de godsdienstige verwerking van de plaag, die verlammend op het wetenschappelijk onderzoek heeft gewerkt, min-

Wumkes.nl

VERHANDELING
OVER DE
PAALWORMEN,
ZYNDE EEN
ANTWOORD
OP DE
VRAGE,
DOOR DIT GENOOTSCHAP, OM VOOR
1 MAY 1770 TE BEANTWOORDEN,
OPGEGEVEN.

Hoedanig is de Natuur, Aart en Voortteeling der wormen, welke in Nederland veele Jaaren de paalen der Zeedyken, de Zeesluizen en de huiden der Schepen doorknaagen? Op welke wyze koomen dezelve in het hout? Waarom op de eene kust of plaats meer dan op de andere? Welk is het best, gemaklykst en minst kostbaar Middel om het hout-werk op den duur daar voor te beveiligen?

DOOR DEN HEERE
DAVID MEESE,
Hortulanus in 's Lands Tuin te Franeker, Lid van het Zeeuwsch Genootschap opgericht te Vlissingen, en der Maatschappye ter verbetering der Landbouw opgericht te Groningen, enz.

Aan wien de Præmie van 30 Goude ducaten op den 1 July 1770. is toegeweezen.

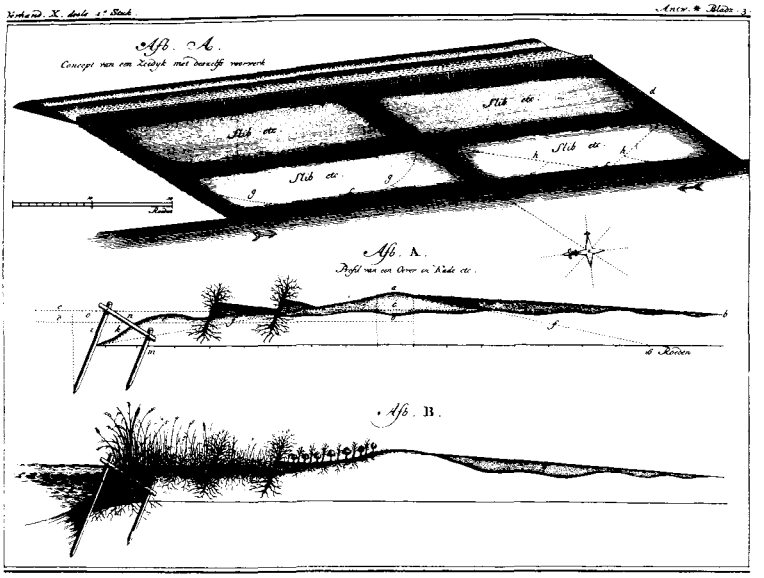

De botanicus Meese deed zijn best om een middel tegen de paalworm te bedenken, maar hield vast aan het gebruik van rijshout met bast.

der plaats. Lang zien wij echter de onderzoekers op twee gedachten hinken. Zo doet de bekende Franeker botanicus David Meese (1723-1770) in het laatst van zijn leven nog mee aan een prijsvraag. Zijn verhandeling, geplaatst in de verhandelingen van het genootschap Floreant liberales artes (Amsterdam, 1771) geeft een overzicht van wat vroegere onderzoekers hem hebben geleerd. Hij is van mening dat stenen dijken te kostbaar zijn en houdt vast aan het gebruik van rijshout met bast, dat hij met witte verf wil bestrijken. Hij wil daar speciale tonnen voor gebruiken. Meese blijft in de traditie staan, ook als hij spreekt van de "slaande hand van het geducht Opperwezen" en gelooft dat "alles door een goddelijke voorzienigheid bestierd wordt". Intussen – en dat betekent vooruitgang – is hij ervan overtuigd, dat de mens zijn verstand als goddelijk geschenk mag beschouwen. Meese beoefent zijn wetenschap als Christen. Het motto, waarmee hij zijn bekroond stuk inzond, luidde: "Zonder den goddelijken zegen zijn alle menschelijke pogingen onnut".

Het middel, dat Meese aanbeval, is niet overgenomen en men is blijven zoeken. De schuine glooiing die Loré toepaste en de basaltblokken hebben de palen als zeewering doen verdwijnen, maar de worm bleef gevaarlijk. Toen in de jaren zestig van de vorige eeuw de plaag zich wederom openbaarde is een wetenschappelijke commissie aan het werk gegaan. Onder leiding van prof. P. Harting werden van 1862-1869 zeven uitvoerige verslagen geproduceerd, die door de natuurkundige afdeling der Koninklijke Akademie van Wetenschappen openbaar werden gemaakt. Men leerde de aard en leefgewoonten van de gevaarlijke worm steeds beter kennen. Er verschenen daarna nog meer studies, zo bijv. de dissertatie van P. M. Keer, *Bijdrage tot de kennis van den paalworm* (Leiden, 1903). Het is interessant een afbeelding uit deze dissertatie naast de primitieve tekeningen van Belkmeer, Mobach e.a. te leggen en te beseffen dat de onmacht van de achttiende-eeuwer hem haast vanzelf tot godsdienstige beschouwingen moest dwingen. Het gevaar bestaat echter dat men nu te veel de andere kant uitziet. De beoefenaar van elke theoretische en praktische weten-

Wumkes.nl

De Mokkebank (bij Laaksum) met resten van de oude zeewering. (foto Paul Vogt, 1975)

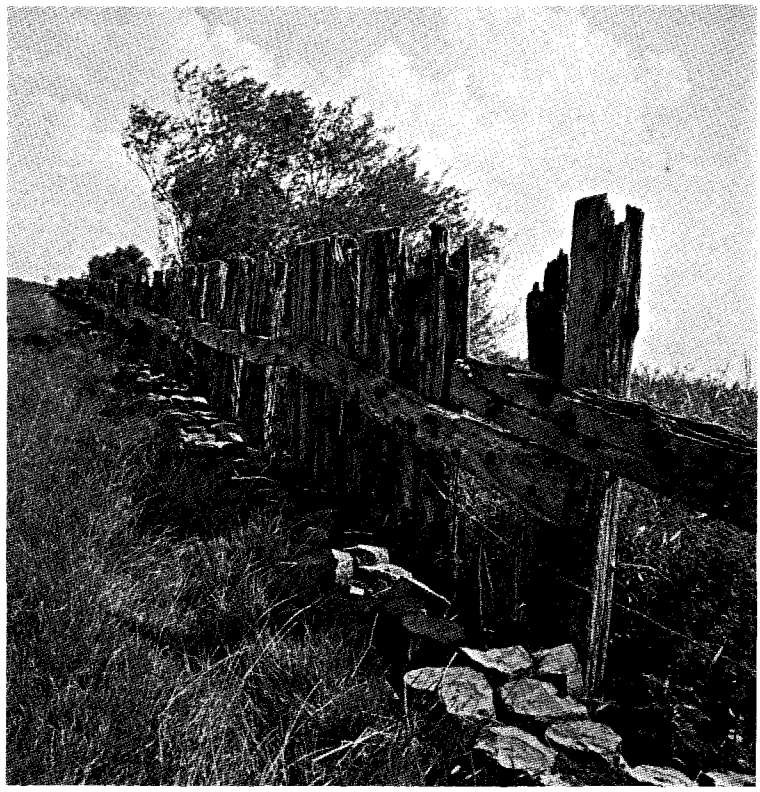

schap wordt in verleiding gebracht. Hij is intens met zijn stof bezig en kan dit ook, doordat hij een overvloed aan materiaal heeft èn de middelen om dit te bewerken. De mens die al zo bezig is, moet zich machtig, soms haast oppermachtig voelen en als hij dit al niet doet, is er toch de hoop deze macht te veroveren. De uitdaging vraagt een antwoord. Soms is een plotseling opnieuw optredend gevaar echter een uitdaging die tot bescheidenheid maant, tot die inkeer, die bekering, waarvan ook de achttiende-eeuwer wist. Wij weten nu, dat er hard tropisch hout is dat niet wordt aangetast door de paalworm. Behandeling met een bepaalde verfsoort, bewerking met creosootolie en het boven water halen van reeds aangetast hout, maakt dat teredo navalis geen kans heeft. Buiten het zoute water sterft hij. Maar dit laatste woord geldt slechts voorlopig.

Om met de dichter Staring uit *De verjongingskuur* te spreken: "Hier kon het punctum staan! maar ginds verneem ik ooren, die, na het laatste woord, graag nog een laatster hooren". De vraag is: Wat doen wij met het bovenstaande? Als de achttiende-eeuwer van één ding overtuigd was dan was het wel het besef dat hij steeds weer tegen grenzen aanliep. Dat was zijn kracht en zijn zwakheid. De dominees hebben deze machteloosheid zo vaak en zo sterk getekend dat men aan moreel masochisme en sadisme moet denken. Er moest reactie komen van de mondig wordende mens. Maar de "wetenschapper" die zijn kans rook, liep op den duur in toenemende mate het gevaar dat het eerste bijbelboek al tekent. Het is de verleidende slang die tot de vrouw zegt dat, bij het eten van de vruchten der verboden boom, haar ogen zullen

Wumkes.nl

worden geopend en zij als God zal zijn (Gen. 3:5). Er was een tijd dat de op macht beluste predikheren het woord alleen hadden. Dat was niet goed. Maar het mag in het jaar, waar Orwell op wees, wel duidelijk worden gezegd: Wee ons, als de wetenschapper komt en met het beeld dat de mensen van God maakten, ook God Zelf dood verklaart en Hem door een gewetenloze denkmachine wil vervangen. De atoombommen zijn er en het gevaar is niet denkbeeldig dat de denkmachines zich laten misbruiken door allerlei duistere economische, militaire en politieke machten.
Wij schreven over de bedreiging der dijken, van de "gouden hoep" om het land dat ontworsteld werd aan de zilte baren. Het kon in de achttiende eeuw niet zonder toezicht en nòg horen wij soms van een "versterkte dijkwacht." Die dijkwacht is overal en te allen tijde nodig. Want nog zijn de gevaren er, soms opgeroepen, vaak toegelaten door de wetenschap van de mens die als God wilde zijn, door de mens die vergat, dat hij behalve Gods akker, Zijn gebouw, ook Gods medewerker is (1 Kor. 3:9). Het rampengevaar is groter dan ooit tevoren. Niet enkel de bodem met al wat daarop leeft is in gevaar, niet enkel de natuur, maar ook de mens en zijn cultuur, alles waarvan God bij de schepping zei, dat het goed was (Gen. 1:25).

Noten

1. Zie over deze en de verderop genoemde schrijvers een uitvoerige bibliografie: Gods vergramde hand over Nederland. Sodomie en wormgeknauw (1731-1732), samengesteld door J. J. Kalma (Leeuwarden, 1984); aanwezig op de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden. Een van de laatste publikaties over de paalworm is L. C. Palm, "De paalwormepidemie van 1730", *Spiegel Historiael,* XV (1980) 266-272. Vergelijk voor de jacht op homofielen speciaal A. H. Huussen jr., "Gerechtelijke vervolging van 'sodomie' gedurende de 18e eeuw in de Republiek, in het bijzonder in Friesland", *Groniek*, nr. 66, XII-6 (1980) 18-34.
2. J. Wagenaar noemt in zijn *Vaderlandsche Historie* (IV, 1782, 92) 1466 als het jaar, waarin hertog Filips West-Friesland toestond de dijken met balken en paalwerk te beschutten.
3. Zie de dissertatie van C. Huisman, *Neerlands Israël. Het natiebesef der traditioneel-gereformeerden in de achttiende eeuw* (Dordrecht, 1983).
4. Justus van Effen, de man van de "verlichte" *Hollandsche Spectator*, toont zich in het nummer van 2 november 1732 ontsteld over de "veragte dieren". De wormplaag hangt volgens hem samen met de gruwelzonde der sodomie en met de algemene decadentie.
5. Men leze vooral W. W. Mijnhardt, "De Nederlandse verlichting, een terreinverkenning", *Kleio*, 19 (1978) 245-264, met veel literatuur.
6. Zie B. Paasman, *J. F. Martinet, een Zutphens filosoof in de achttiende eeuw* (Zutphen, 1971).
7. De Drentse hunebedden hadden vooral ook door het boek van ds. Joh. Picardt uit 1660 de aandacht gekregen. In het jaar van de wormenplaag (1731) verscheen een tweede druk. De mensen die de zeedijken wilden beschermen èn de liefhebbers van oudheden lazen hetzelfde boek, maar ze trokken er verschillende konklusies uit. Er is zoveel steen in die jaren uit Drente naar de zeedijken getransporteerd, dat Drost en Gedeputeerden van Drente ingrepen (21 juli 1734). Op 15 maart 1735 werd door de Ridderschap en Eigenerfden een resolutie aangenomen die men kan zien als een vroege voorloper van de Monumentenwet van 1961. Zie over een en ander een boeiend opstel van drs. J. A. Bakker in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 29 (1979) 143-183.

Wumkes.nl

Acht maaie 1774: panyk en Ferljochting

Ph. H. Breuker

Dit stik giet oer de eangst dy't massa's ferlammet en oer it tinken fan in man dy't yn it iepenbrekken fan dy hel sels ûnoandwaanlik liket. De feiten binne bekend. De oankondiging fan in anonym boekje yn in advertinsje yn de *Leeuwarder Courant* fan 9 april 1774 dat op 8 maaie in planetekonjunksje "niet alleen invloed kan hebben op onze Aardbol, maar ook op het gantsche Zonne stelzel, waar toe wy behooren, en een voorbereiding of een beginmaking van de Ontsloping of Vernieling van het zelve, ten deele of geheel zou kunnen zyn" joech sa'n panyk yn Fryslân (ek dêr bûten trouwens) dat Deputearre Steaten it boekje, *Philosophische Bedenkingen,* yn beslach namen en earst nei de fatale datum wer frijjoegen. Dat is allegearre wiidweidich beskreaun en wurdt hjir net wer ophelle. Hjir giet it om twa problemen dy't wol synjalearre, mar noch net ûnder eagen sjoen binne: hoe wie it mooglik dat der midden yn de Ferljochting sa'n massale hystery ûntstie, en hoe koe in kundich empirikus as de Boazumer dûmny Eelco Alta, dy't de skriuwer blykte te wêzen, mei sa'n ûnheilsprofesy komme? Om dat lêste is oan syn (nochal ûnbekende) biografy frijwat omtinken jûn. Oars soe syn eintiidtinken faaks al te maklik ôfdien wurde as in foarbyld fan wittenskiplik obskurantisme.[1]

De befolking

Panyk

Nei de advertinsje fan 9 april ûntstie der "veel opschuddinge en beweginge" [2]. Yn opdracht fan Deputearre Steaten, mar sûnder dat se dêryn neamd waarden, ferskynde der de oare sneons, 16 april, in saaklike meidieling yn deselde krante oer wat der werklik barre soe op 8 maaie. Wa't tocht dat dan ierde en planeten út har baan reitsje soene, hie gjin ferstân fan de himelwetten [3]. It holp lykwols neat. Oant yn de fierste úthoeken fan it lân, mar foaral yn Fryslân, rekken de lju út stel. Boeren en arbeiders lieten it wurk lizze en liezen en bidden. Hiel wat minsken bedarren op bêd en tûzenen moasten ierlitten wurde [4]. De nachts fan 7 op 8 maaie doarsten de lju net op bêd en ek net yn 'e hûs om mar net ferplettere te wurden. Doe't der op 8 maaie neat barde, gong it libben de oare deis wer syn gewoane gong [5].

It liket der op dat de panyk net opholden is by maatskiplike of godstsjinstige grinzen. Tsjerklik ûnderskie wurdt yn de boarnen net neamd, wat grif wol bard wie as it der west hie. It lei ommers yn de tiid om by sokke reaksjes as dêr't it hjir om giet, oan dwepers te tinken [6]. Wol neame se it "gemeen", mar der binne oare útlittings dy't wize op de rekberheid fan dat klisjee-eftige begryp.

De Denker, dy't it wiidweidichst is, seit ek dat "anders verstandigen . . . nu al mede bekommerde harten" krigen en: "Een geheele Provintie [bedoeld is Fryslân] (de verstandigen uitgezonderd) zet zich tot boete en bekeering" [7]. Alta sels joech as reden foar it yngripen fan Deputearre Steaten it kelwurden fan "eenige Vrouwtjes van sommige Heeren van het Collegie en veele andere gekke Lieden" [8]. Ek al hie ien de gek der mei, dan koe er him der dochs net frij fan hâlde, lykas E. van Eberstein, in hege Ljouwerter militêr, blike lit yn in brief fan 7 maaie 1774 oan syn freon J. M. van Beyma.

Ien mei oar wiist der op dat de beweging net beheind wie ta de ûnderste lagen fan it folk. Dat soe ek yndirekt blike kinne út de

Wumkes.nl

ôfbylding dy't Rienk Jelgerhuis nei it libben tekene fan de moanne-eklips op 30 july 1776, de nachts om tolve oere [9]. Dêr steane allinne hearen en dames op, gjin arbeidersfolk. Dy hiene sa't liket sa'n grutte niget oan stjerrekundige ferskynsels dat se der nachts foar op 'en paad gongen. Dêrom hoege se fansels in pear jier earder noch net fan 't sintrum west te hawwen, mar dat dy achtste maaie ek har dwaande holden hat, kin dochs wol net misse.

Ferklearring

It boekje sels dêr't de hiele konsternaasje út fuort kaam, hie doe amper noch in minske lêzen. It wie de tiisdeis nei de advertinsje, dat is op 12 april, al yn beslach nommen troch Deputearre Steaten. Ien fan har hie de moandeis ien ophelje litten en lêzen en in pear oaren joegen se om in oardiel oan de leafhawwer-astronoom Wytse Foppes Dongjuma en oan de Frjentsjerter heechleararen N. Ypeij en H. Venema. Op 9 maaie krige de útjouwer de foarrie werom en mocht er it boekje ferkeapje.[10] Folle belang ha de lju der doe net mear by hân sa't it liket, want yn 1780 wie it noch te keap. [11]

De skrikreaksje fan de advertinsje fan 9 april is net los te tinken fan de ferwachtings dy't de achtste maaie foartiid al oproppen hawwe moat. It earste berjocht oer dy fatale dei hie yn de *Leeuwarder Courant* fan 19 febrewaris stien, doe't ûnder "Byzonderheeden" meidield waard dat der neffens inkelde leafhawwers yn Dresden "den 8 May . . . in den vroegen Morgenstond eene gewigtige en in veele duizend Jaaren misschien niet weder voorkomende Conjunctie der vyf Planeeten, naamlyk van *Jupiter, Mars, Venus, Mercurius* en de *Maan*, plaats zal hebben". De útiensetting fan de eigen Ljouwerter Wytse Foppes op 12 maart yn deselde krante oer "de tegenwoordige stand van alle de Planeten, en de aanmerkelyke Conjuncties" kin tsjin de bedoeling yn de ûnrêst allinne mar grutter makke hawwe, soe men sizze as men lêst: "Of nu die 4 Planeten en de Maan (die men te zamen ruim 8000 maal groter rekent als de Aarde) eenige dagen voor en na de 8 May een weinig de Aardkloot zoude kunnen aantrekken, is niet onwaarschynlyk . . .".

Sa waarden de lju yn in tiidsbestek fan inkelde wiken oant trije kear ta bang makke foar in dei dy't hieltyd tichter by kaam. Oare ynformaasje dy't har delbêdzje kinnen hie, krigen se net, op it tsjinberjocht yn de krante fan 15 april nei, dat lykwols grif te let kaam en net mear leaud waard, al soe it allinne mar wêze omt it boekje sels blykber sa gefaarlik wie dat it net lêzen wurde mocht [12]. It sil ek net ûnbekend bleaun wêze dat Deputearre Steaten earst Wytse Foppes om rie frege hienen, mar doe de Frjentsjerter heechleararen, as soe syn gesach net grut genôch west hawwe.

Mar ek los fan de ynhâld kin it bêst wêze dat al dy kranteberjochten ferkeard útwurken. As de krante mei al syn gesach dat er by de trochsneedman hân hawwe moat, safolle omtinken oan in saak joech, moast der wol wat oan de hân wêze. It medium wie nij, allinne de hegerein hie in abonnemint en de oaren krigen it nijs trochferteld mei al it gesach fan dy hegerein derby. Wat mooglik bedoeld wie as in middel om it folk del te bêdzjen, boaze faaks allinne mar de ûnrêst oan. It liket nammentlik net út te sluten dat de oerheid de hân hân hat yn de krantefoarljochting oer

Wumkes.nl

kometen en planeten, ek earder al. Wêrom soene der oars yn N. Arnoldi (Deputearre en sekretaris fan de steedhâlder yn Fryslân!) syn samling tekeningen om de achtste maaie 1774 hinne ek guodden sitte fan de "Comeets Weg" yn 1759 en 1760, dêr't de makker

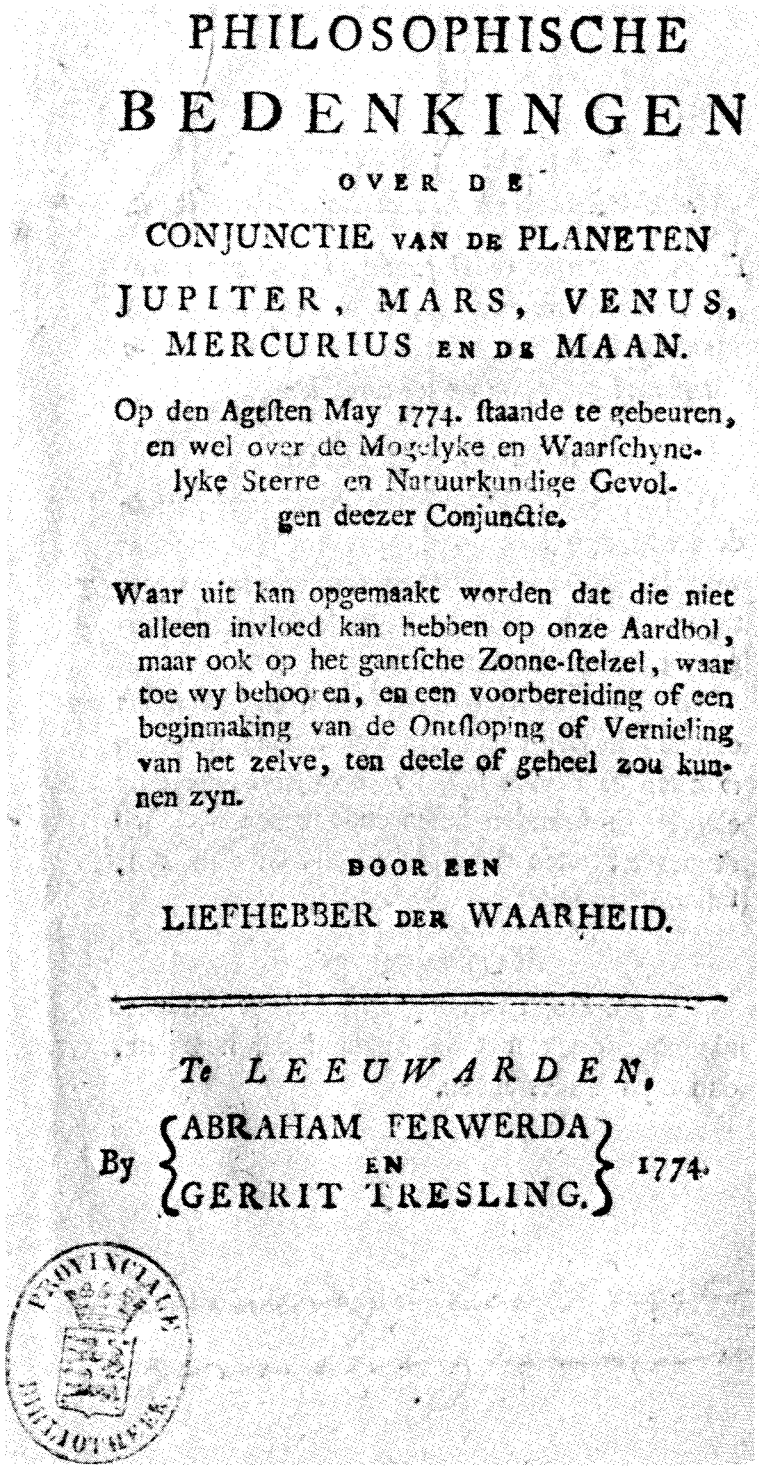

PHILOSOPHISCHE
BEDENKINGEN
OVER DE
CONJUNCTIE VAN DE PLANETEN
JUPITER, MARS, VENUS,
MERCURIUS EN DE MAAN.

Op den Agtſten May 1774. ſtaande te gebeuren, en wel over de Mogelyke en Waarſchynelyke Sterre en Natuurkundige Gevolgen deezer Conjunctie.

Waar uit kan opgemaakt worden dat die niet alleen invloed kan hebben op onze Aardbol, maar ook op het gantſche Zonne-ſtelzel, waar toe wy behooren, en een voorbereiding of een beginmaking van de Ontſloping of Vernieling van het zelve, ten deele of geheel zou kunnen zyn.

DOOR EEN
LIEFHEBBER DER WAARHEID.

Te LEEUWARDEN,
By ABRAHAM FERWERDA EN GERRIT TRESLING. 1774.

Titelblêd fan it boekje dêr't alles om draaide.

Wumkes.nl

– dat is Wytse Foppes – ek oer skreau yn de krante fan 12 maaie, resp. 10 febrewaris fan dy jierren? Tafallige belangstelling foar in Ljouwerter amateur sil dochs wol net jilde kinne as ferklearring [13].
Bûten de krante hawwe faaks ek persoanen fan oansjen yn har ûnwissens, twiveljen of meigean de eangst fersterke. Alta hat it sa't wy seagen oer "eenige Vrouwtjes van sommige Heeren van het Collegie" [14]. Mar hy sels is it bewiis hoe't ek lju mei doel oer stjerrekunde as sa'n fatale autoriteit tsjinne hawwe kinne. Wytse Foppes is in oar foarbyld, sa't krekt bliken dien hat út syn reaksje op it earste berjocht oer de konjunksje [15]. En it wol my eins net oan dat Eise Eisinga beslute koe ta syn muontsewurk, allinne mar om sjen te litten dat de auteur fan de *Philosophische Bedenkingen* ûngelyk hie. Dat die ommers al ridlik gau bliken. Syn planetarium, yn stilte boud, is better te begripen as ek hy twivele hat en doe klearrichheid hawwe woe. Leaud hawwe oan it fergean fan de wrâld op acht maaie sille hy noch de boargerij of oare leafhawwers, likemin as Alta dat die; wat ik tink is dat har ûnwissens oer de eardere of lettere gefolgen fan konjunksje dy deis, al genôch wie om de grutte mannichte ta it earste beslute te litten. Dan is der de profesy sels as ferklearring fan de panyk. It tinken dat oer net sa'n lange tiid de wrâld fergean soe hie in lange en sterke tradysje yn it kristlik leauwen, dêr't doe noch maklik op werom te fallen wie en dy't trouwens ek libben holden waard yn de tsjerke [16]. Mear yn it bysûnder moat de krêft fan de foarsizzing foaral sitten hawwe yn syn eksaktens. De tiid dat it ûnheil safier wie, waard krekt neamd en de opjûne oarsaak gong grif in skyn fan wittenskiplikens fan út. Dêr kaam by dat it al oer inkelde wiken barre soe, wat de kâns op omslaan fan de stimming lyts makke en ferjitten útsleat.
De fetberheid foar in nije wittenskiplike ferklearring foar it fergean fan de wrâld – en dêrmei kom ik op de geunstige betingsten foar de hystery krekt yn dizze tiid – moat yn de rin fan de achttjinde ieu frij algemien wurden wêze. It âlde tsjerklike wrâldbyld mei de ierde as middelpunt fan de wrâld rekke út de tiid. Om 1725 hinne wiene der noch dûmnys dy't it iepentlik fan de preekstoel ôf ferkondigen, mar fyftich jier letter doarst net ien dat mear te dwaan [17]. Dêrfoaroer kaam yn deselde jierren yn brede rûnten in grutte belangstelling foar de natuerwittenskippen op. Dat popularisearringsproses lit him yn it algemien dúdlik ôflêze út de eksplosive opkomst fan natuerwittenskiplike tydskriften yn alle lannen fan Europa, mar it is ek te sjen oan it like hurd ferskinen fan amateurstjerrekundigen, lykas yn Fryslân. It is ommers opmerklik hoefolle boeren, ambachtslju en oare leafhawwers sûnt it midden fan de ieu hjir mei ynstruminten pielden of dy sels makken. In goed foarbyld fan har is de al mear as ienkear neamde Wytse Foppes (Doanjum 1707 - Ljouwert 1778), dy't nei tweintich jier timmerjen yn Wytmarsum, yn 1750 nei Ljouwert ferfear en dêr mei ynstrumintmeitsjen en rekkenûnderwiis de kost fertsjinje koe. It fermidden dêr't er yn ferkearde blykt út in meidieling as dizze, de earste yn syn soarte dy't ik yn de doe noch gjin jier âlde *Leeuwarder Courant* fûn: "De Liefhebbers der Mathematische Wetenschappen, de Schepen *J. T. Wyngaarden,* de Koopman *Dirk Upts* en Zoon, beneffens *Wytse Fokkes* (lês: Foppes?), Microscoop, en Geometrische Verrekykermaker,

Wumkes.nl

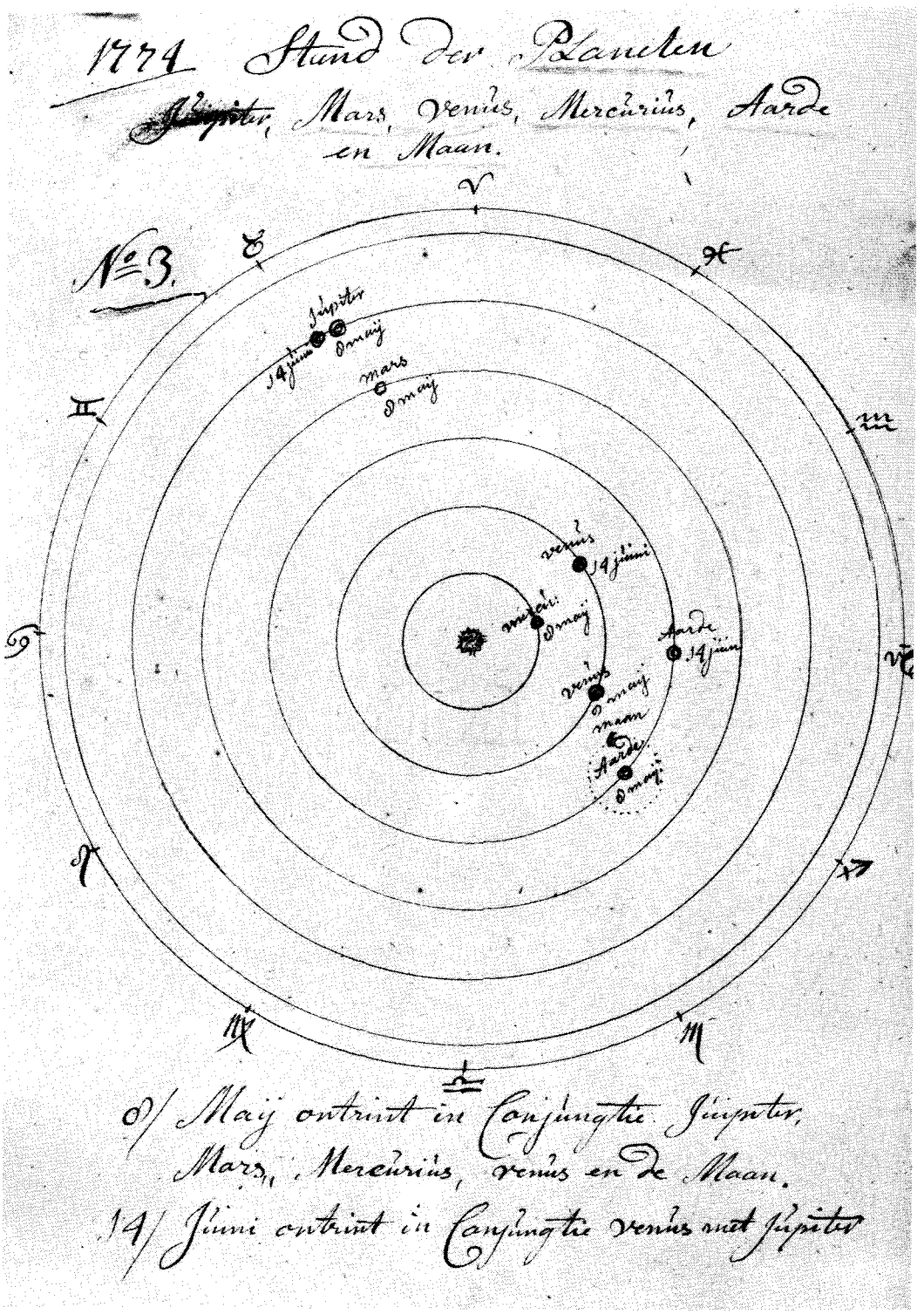

De konjuksje neffens Wytse Foppes. Dit is de tredde tekening yn in rige fan trije dy't er makke fan de ûnderskate konjunksjes tusken 13 maart en 14 july (argyf Arnoldi-van der Haer, Ryksargyf Ljouwert).

Wumkes.nl

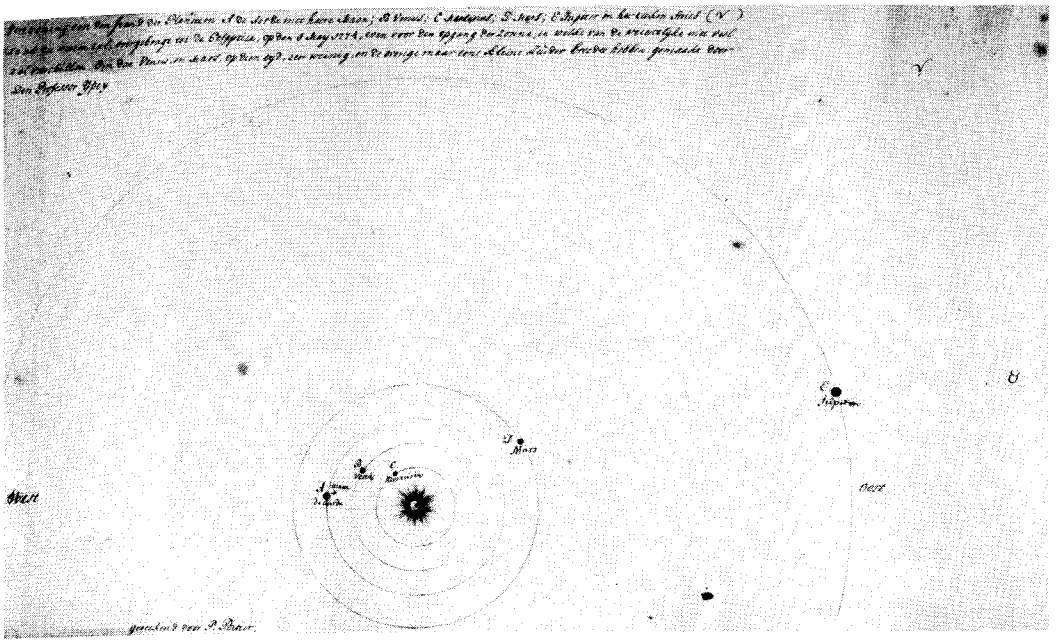

De konjunksje neffens prof. N. Ypeij. Dizze tekening moat hy op 13 april 1774 brûkt hawwe om Deputearre Steaten sjen te litten "dat deze aanstaande conjunctie natuurlijk is, en door haren verren afstand van elkander van dat gevolg niet zal zijn, gelyk d'Scriever van Meergem[e] berigt [Alta] voorgeevt" (Steaten G2[156], Ryksargyf Ljouwert). De tekening komt út it argyf Arnoldie-Van der Haer.

en de Horologiemaker *Folkert Wyngaarden,* hebben Zondag den 6 May 1753 alhier binnen Leeuwarden des Morgens met twee Verrekykers, de loop van de Planeet Mercurius, in de Zon, zeer klaar en duidelyk geobserveert; en dezelve is omtrent half elf uuren des voordemiddags uit de Zon gegaan" [18].

Miskien mei men noch fierder gean en ûnderstelle dat de sekularisaasje fan it folk tenearsten ek ûnwissens brocht hat. Dan soe de profesy net allinne om syn moderne, rasjonele ferklearring fan it ûnheil op de ferbylding wurke hawwe, mar ek om it yrrasjonele dat der yn siet. As dan ommers alles ôfhong fan natuerlike krêften, hie God gjin fet mear op it bestean.

Hoe't dat lêste ek wêze mei, ik hoopje dochs wat fûn te hawwen fan in ferklearring foar "de ligtgeloovigheid der menschen, in tijden, die anders bekend stonden onder den naam van verlichte tijden", dêr't Ypeij mei Martinet him yn 1809 sa oer fernuvert, en dêr't ek *De Denker* yn 1774 al net by koe: "nu de Komeeten niet langer voor zo boos, of laat ik zeggen, voor voorspellend gehouden worden, wie zou hebben kunnen denken, dat men in deeze dagen een balletje met de onnosele Planeeten zou hebben gaan opwerpen?" [19]

De skriuwer

It boek

It boekje fan 87 siden oktavo is yn 'e hite hei skreaun, sa docht bliken. Oant de auteur foar it earst oer de konjunksje yn 'e krante lies – dat moat hast wol op 19 febrewaris west hawwe – hie er altyd tocht "dat de Laatste Dagen nog gantsch niet aanstaande waren". Sûnt liet er syn tinzen wolris gean oer de fiergeande gefolgen dy't der neffens him mei mank gean koene, mar earst it kranteberjocht op 12 maart oer dyselde kwestje fan "den kundigen Wiskunstenaar *Wytze Foppes*" makke dat er "ten vollen

Wumkes.nl

overtuigd" rekke fan "de echtheid der zake" en him der alhiel yn bejoech [20]. Binnen fjouwer wike hie er doe syn boekje klear.
Wat him yn de berjochten fan 19 febrewaris en 12 maart it meast troffen hawwe moat, sil de meidieling wêze dat in konjunksje as dy fan 8 maaie "in veele duizend Jaaren misschien niet weder" foarkomme soe [21]. Hy gong der fan út dat in konjunksje it meast foar de hân lei as oarsaak fan it ienkear fergean fan de wrâld en tocht no dat de natuerkundige krêften fan de himellichems op elkoar by dizze konjunksje sa fersteurd reitsje koene, dat ús himelstelsel der wolris om fergean kinne soe, alteast yn begjinsel. Yn syn opfetting fan dy krêften berôp er him op Newton, Flamstedius, Nieuwentijt en 's Gravesande. Neffens de skriuwer soene de planeten troch de oanlûkingskrêft fan de sinne nea wer yn har âlde baan weromkomme, mar stadichoan tichter nei de sinne talutsen wurde. Hy hie mear as ien kear "vlekken" yn de sinne waarnommen, dy't foar 't neist as stikken of brokken der ynfallen wiene. Sa soene dan no Mercurius en Venus it earste oan bar wêze, omt dy it tichtst by de sinne steane. Foar dizze filosofyske, dat is natuerkundige, ideeën fûn er stipe yn de bibel. Hy neamt Hebr. 1: 10-12; Matth. 24: 21-39; Luk. 21: 25-28; 2 Petr. 3: 7-10 en Iepenb. 20: 11-15. Alhiel fansels gong dat net, want ynearsten koe er syn filosofyske tinzen net mei it profetyske wurd fan de bibel ferienigje, en de tiid hie te krap west om der alhiel út te kommen dat hy soe mooglik noch ris wiidweidiger op it ûnderwerp yngean [22].
Sok natuerkundich útlizzen fan de bibel wie yn 1774 alhiel gjin nijs mear [23]. Nij sil natuerkundigen wol dien hawwe hoe't de auteur sûnder wittenskiplike analyze him beheinde ta spekulaasje, dy't goed besjoen allinne berêste op in hoeden ûnderstelling fan de amateur Wytse Foppes yn in krante. Nic. Ypeij hie dan ek gjin goed wurd foar it boekje oer [24].
Mear op eigen krêft gong de skriuwer te wurk by it yn 't lyk bringen fan de tiid fan it barren mei de bibel. Gjin probleem foar him wie de âlde oerlevering dat de wrâld 6000 jier bestean soe, want dy wiene al of oars hast om, it hong der mar fan ôf hokker tekst oft men naam. Mar de trije dingen dy't foar de Lêste Dei har beslach krije moatte, lei it minder maklik mei. De skriuwer ferklearret: "Echter zal ik hier in myne krachten beproeven, en ik vleye my, dat ik hier en daar nog al nieuw licht aan deeze merkwaardige Stukken zal byzetten".
It giet om dizze trije saken: "I. De algemeenheid van de Aanneeminge van het Evangelium door Heidenen en Joden. II. ... de vreedzame en zedelyke goede staat van het Menschdom en Christendom. III. ... de Komste en Val van den Antichrist" [25].
Hy lit him yn de behanneling fan dizze bibelske wierheden op en út kenne as in oanhinger fan de Ferljochting, dy't leaut yn it "plan der beste Waereld" (dêr't er – hoe is 't mooglik by sa'n modelsûnde – de pronksucht fan de froulju ta rekkenje wol), ferdraachsumheid yn godstsjinstige saken boppe alles stelt (en dat wylst Deputearre Steaten fan Fryslân noch gjin tsien jier lyn de oersetting fan Voltaire syn boek oer it ûnderwerp ferbean hiene) en dy't de eigen tiid foar sa goed as folmakke hâldt. Wat it earste punt oangiet, dêr soe ynkoarten oan foldien wurde kinne, no't oeral op 'e wrâld gelegenheid wie om mei de kristenen Kristus kennen te learen.

Wumkes.nl

Oars, de profeten hoegden net letterlik opfette te wurden, dat die Paulus ek al net. It lêste jildt ek foar it twadde punt dêr't lykwols al folle fan útkommen is yn de lêste tiid: de goddelike kennis is tige tanommen, faaks noch wol mear as men wit; de seedlike tastân gâns better wurden; de sûnden ôfnommen, foaral de religyhate, en om it leauwe wurdt miskien nea wer oarloch fierd. No is der frede en iepentlik bepleite ferdraachsumheid. By de opheldering fan it tredde punt slút er him oan by "den grooten Uitlegger der Prophetien, den Heer *Venema*" yn syn opfetting dat de Antikrist de Paus net is, mar elk dy't it kristlik leauwe mei geweld útwreidet. Sokken binne der net mear yn de protestantske lannen, al wiist de skriuwer noch al even op dweperij. Ek yn de roomske tsjerke is noch byleauwe, mar folle is dêr ek ferbettere mei it ferdwinen fan Ynkwisysje en Jezuïten [26]. Yn it hiele boekje is gjin spoar fan panyk of eangst te finen. Hiel rêstich bringt de skriuwer syn stjerrekundige opfettings yn it reine mei de bibel en as er beslút mei in persoanlik wurd foar syn ferûntrêste lêzers is der foar sûndebesef gjin plak. It giet by him om it neikommen fan kristlike deugden yn neifolging fan Jezus Kristus, algemiene leafde en ferdraachsumheid foarop. Hjir is in man oan it wurd dy't fêstichheid fûn hat yn de goddelike ferfulling fan reedlike minsken. Fan twifel oan Gods almacht by alle natuerlike oarsaken blykt neat.

It auteurskip

It boekje ferskynde anonym mei as auteur in "Liefhebber der Waarheid". De earsten dy't wisten wa't him dêrefter ferskûle, wienen Deputearre Steaten oan wa't de printer de namme bekend meitsje moast [27]. De skriuwer fan it kommentaar yn *De Denker* hie it ek al heard, al sei er derby dat it noch "niet openbaar bekend" wie [28]. E. M. van Burmania (1700-1789) neamt Alta as auteur yn syn Hs. 469 [29]. It moat ek wol frij algemien bekend wurden wêze, want oars soe de gekoanstekkerij fan Alta yn in almanak foar 1784 syn doel mist hawwe [30].

Dochs skynt Alta der net wakker om hûnd te wêzen. Oars hie er him grif yn 1795 oars útlitten doe't er sels in ferslachje fan it gefal joech [31]. It is ek opmerklik mei hoe'n respekt *De Denker* oer him skriuwt [32].

Libben en wurk

Eelco Alta waard op 23 july 1723 te Makkum doopt as bern fan Jacobus Clasen Alta (Dokkum 1698-Boazum 1771) en Geertruit Eelkes Nauta (Ljouwert 1690-Makkum ca. 1745?). Syn âlden trouden yn 1720 te Makkum, dêr't se de saak fan sulversmid Sjouke Andrys Wijtenga oernamen, grif in omke fan de mem [33]. De heit hjit fan 1721 oant 1745 sulversmid, mar yn 1734 ek al distelateur (hy hie yn 1724 in stokerij kocht, fjouwer jier letter in groatmakkerij) en sûnt 1739 ek keapman. Dat lêste bleau er doe't er yn 1748 by syn soan yn Bears yn 'e hûs kaam en ek nei't er yn 1754 mei him nei Boazum ferfear, al wie 't dan meast "âld-keapman" [34]. Eelco waard yn 1737 ynskreaun oan de Frjentsjerter Akademy, in pear dagen letter as syn neef Hette Nauta fan Aldtsjerk, soan fan de broer fan Eelco syn mem, ds. Gavius Nauta. Har tagelyk begjinnen soe der op wize kinne dat se (bûten in latynske skoalle om) klearmakke wiene troch dûmny Nauta. Nei syn promoasje op

Wumkes.nl

28 novimber 1742 op in dissertaasje fan prof. H. Venema oer de gesichten fan Daniël (de twadde yn in rige fan acht), die er op 5 augustus 1743 tsjerklik eksamen foar de klassis Bolsert [35]. Hy wenne doe wer yn Makkum. Wat er dien hat oant er op 20 juny 1745 te Bears en Jellum beroppen waard, wit ik net [36]. Faaks hat er noch op it Hearrenfean tahâlden, dêr't syn frou Jacobjen Jans (Blesdike 1722-Boazum 1789) weikaam doe't se op 12 desimber 1745 te Bears trouden [37]. Se krigen tusken desimber 1750 en augustus 1763 njoggen bern, fan wa't ien jong stoar. Rom hiene se it net. Wêr't dat him oan lei is net mei wissichheid te sizzen. Faaks hat Alta wat boppe syn stân libbe. De bern trouden mei komelkers en lytse middenstanners of waarden arbeider, ien waard mei help fan it St. Christofoarylien dûmny. Al yn 1750 begong Alta te lienen. Yn 1763 moast er syn besit (ek fan syn frou) ferkeapje en noch 2500 gûne liene om ûnder de skuldeaskers út te kommen. Ek neitiid hie er geregeld jild nedich dat er net mear ôfloste en dat út de fallite boedel nei syn ferstjerren yn de nacht fan 15 op 16 augustus 1798 ek net betelle wurde koe [38].

As dûmny hat Alta der foar't neist net útrûn. Teologyske stúdzjes hat er net skreaun al beropt er him yn syn measte publikaasjes wol op de bibel. Sels seit er dat er graach preekje mocht. Dêr stiet foaroer dat him ek ris de rie jûn waard om fan prosedearjen syn wurk te meitsjen, "dan behoefde hij voor de kost niet te prediken". Mar dat wie yn 1798 en yn in proses. Hy beklage him deroer dat de lju yn Boazum simmers sneintemiddeis net yn tsjerke kamen. Al sûnt 1730 waard dêr yn july en augustus mar ien kear preke en Alta sleat him dêr yn 1759 by oan [39].

Oant 1787 hie er in fredige gemeente, mar dêrnei wie 't in hel foar de patriotten yn it yn mearderheid oranje doarp [40]. Syn (politike) meistanners sieten doe nochal wat roomsken en mennisten by, sa't mei help fan ferkiezingslisten nei te gean is. Salang as er te Boazum wenne, hie er neffens eigen sizzen gjin ûnderskie makke nei rang of religy en roomsken en mennisten wiene him "Broeders in Christus" [41]. Ortodoksen moat er oars wol oanstjit jûn hawwe mei syn hurddraven op merken. Syn lettere opfolger L. Napjus bygelyks soarge dat der yn 1779 net ien Weidumer by 't swipeferriden yn de kroech kaam. Seis jier letter wûn Alta dêr de priis! [42]

Yn syn teologyske opfettings hat er in trou learling fan de tolerante H. Venema west, dy't al neamd is[43]. Hy moast neat ha fan "dwepers" lykas syn ortodokse kollega's J. Bulthuis (1730-1791) en M. Meiners (ca. 1745-1817), dêr't er yn 'e klassis net allinne yn stie [44]. Dêrom wie er ek tsjin de skieding fan tsjerke en steat yn 1797, dy't de doarren iepen sette soe foar "Ongodsdienstigheid, maar ook van Dweeperij en Bijgeloof" [45]. Sels stie er oan de kant fan har tsjinhingers, de empiristen, dy't it hiele bestean werom fierden op wetten of saneamde natuerlike oarsaken. Foar sokken wie God de betsjinner fan in masine wurden. Syn taak wie it yngripen yn de regels as it minskdom korrizjearre wurde moast om better neffens syn ûntrochgrûnlike mar fêst as al sa reedlik sjoene wiisheid te libjen [46]. Fertwiveling om de ûnmacht fan God by al dy wetten lit er neat fan merke. Hy gong it spoar fan Venema en moat, ek yn syn politike opfettings, in gelokkich achttjinde-ieuwer west hawwe.

Ien fan de earste dingen dêr't Alta him bûten syn wurk mei dwaande hold, wiene waarswaarnimmings. Al yn 1744 begong er

Wumkes.nl

tige krekt de feroaringen op it waarglês nei te gean. Op natuerwittenskiplike oanlis wiist ek syn foardracht – as ien fan tsien – yn de fakatuere fan heechlearaar yn de filosofy te Frjentsjer op 24 febrewaris 1747. Hy waard as ien fan trije neamd troch syn learmaster L. C. Valckenaer (1715-1785).[47] Yn 1750 makke hy foar it earst dei foar dei op fêste oeren oantekening fan it waar mei help fan waarglês en termometer. Hy hold dat yn alle gefallen oant 1792 ta fol en publisearre der inkeldris út yn kranten. Uteinlik skynt er ek foar in almanak waarfoarsizzings makke te hawwen.[48] Nij wie it ynstrumintele ûndersyk fan it waar net. Prof. R. Andela (1655-1727) hie it fan 1709 oant 1712, faaks ek wol langer, dien; de Dronrypster skoalmaster H. Roucoma (1661-1719) – al of net yn gearwurking mei H. Boeder, in Rypster learling fan Venema – fan 1709 oant 1716 en Arjen Roelofs (1754-1828) fan Hijum makke ek oantekens, inkeldris sûnt 1775 en elke dei fan begjin 1821 oant ein 1827. Oars soe 'k net ien witte yn Fryslân, mar al yn 1650 waarden der tagelyk waarnimmings dien yn Parys, Clermont Ferrand en Stockholm. De âldste yn ús lân binne fan 1697 út Leiden en om 1740 hinne begongen (natuer-)wittenskiplike tydskriften rigen waarnimmings te publisearjen[49]. It meast opmerklik oan Alta syn libbenslange waarnimmings liket dêrom wol it úthâlden. Publisearre waarden se ommers amper en fan útwikseling mei oare waarnimmers is ek neat bekend. Men mei hast wol oannimme dat er der hiel wat fan ferwachte hat, al hie er der grif ek niget oan. Foar 't neist moat men se yn ferbân bringe mei syn boerewurk en lânboustúdzje.

Noch ear't er syn earste oantekens makke, begong er yn 1748 mei buorkjen. Faaks hat dat gearhongen mei de komst fan syn heit de (fee-?)keapman datselde jiers, miskien ek wol mei jildkrapte, mar grif jilde fan it begjin ôf ek al wat er letter ferklearre: "om myn natuurlyke neiging, en het welzyn der Maatschappij te voldoen, en teffens wat verademing in mijne Studien (bedoeld binne dy fan in dûmny) te erlangen, heb ik my op den Landbouw uitgelegd"[50]. It tal melke kij siet meast om de fyftjin hinne, mar fan 1748 oant 1751 en fan 1762 oant 1767 hie er minder as tsien en yn 1753-1754 en 1775-1776 sels hielendal gjin. Hy hold twa of trije hynders, op 1762 oant 1769 en 1775-1776 nei, doe't er net iens ien hie. Der wiene jierren dat er in apart spul yn 'e Tsjerkebuorren brûkte, mar fan 1762 oant 1771 en sûnt 1781 moat er it fee op it pastorijhiem ûnderbrocht hawwe. De earste jierren doe't de bern noch lyts wiene, brûkte er in arbeider as setboer, letter holpen syn bern him. Yn de jierren fan syn ôfsetting, fan 1791 oant 1795, wie er grutboer mei mear as tritich melke kij oan de Syltsjesleat ûnder Raard op nei Bäarnsterbuorren, dêr't er fan roomske eigeners in pleats hierde[51]. Oer syn buorkjen is eins oars net bekend as dat er tige tsjin 't sin fan de tsjerkfâden wolris twa kear meande, wat op yntensyf brûken wiist[52]. It soe wol wêze kinne dat er in soarte heaskodder (yn 'e foarm fan in eide) útfûn en brûkt hat, dêr't yn in styl dy't fan sines hat oer skreaun wurdt troch ien dy't dûmny blykt te wêzen yn itselde blêd as dat syn waarstikken yn steane. Hy riedt syn kollega's oan de boeren der bekend mei te meitsjen en rekkent mar dat net ien soks "beneden zijne waardigheid" achtet[53]. Dat er wol rie joech oer buorkjen, blykt yn 1790 as er op Boekenroode ûnder Haarlem by J. N. van Eys útfanhûzet[54]. Fan grutte betsjutting foar de lânbou hat er lykwols west mei syn in-

Wumkes.nl

tsjen tsjin de feepest, benammen nei 1774 doe't er hûnderten keallen inte hat en oaren oan intstof holp. Ek by oare feesykten, as longsykte en fenyn, joech er rie [55].
Neist syn kar foar it dûmnysamt, de natuerwittenskip en de lânbou die er foar syn fiifentweintichste noch in fjirdenien: hy waard oertsjûge foarstanner fan in regearingsfoarm dy't bestean soe út in troch brede lagen fan de befolking keazen folksfertsjintwurdiging. Yn beide grutte politike bewegingen fan syn tiid stie hy foaroan: yn 1748 waard er troch de Baarderadielsters keazen as Doelist, yn 1795 as representant [56], en beide kearen hearde er by de radikalen. Yn 1748 wie hy neffens eigen sizzen de gongmakker fan de ôffurdigen fan Westergoa dy't de macht fan de steedhâlder ynkoartsje woene (wat gjin oar gefolch hie as it yngripen fan de steedhâlder yn de dêrmei lam sleine Doelistegearkomste). Yn 1795 wie hy ien fan de tolve leden dy't iepentlik protestearren tsjin it mearderheidsbeslút fan 23 desimber dat de frijheid fan de (radikale) folkssosiëteiten oan bannen lei. De dei dêrfoar hie er him troch syn tsjinstimmen foar in Nasjonale Konvinsje ferklearre [57].
By al syn hanneljen en skriuwen (ek nei't er yn 1796 net wer keazen wie, hie er geregeld ynstjoerde stikken yn de beide fryske kranten) liet er him liede troch syn ôfkear fan in regear fan inkelden. Dat makke dat er him as Unitariër úteinlik yn 1797 ek tsjin it Plan fan Konstitúsje kearde, want as ik it goed sjoch, like it mar sa dat er in federalistysk stânpunt ferdigene: "met zeker auteur" achte hy it doe "raadzamer . . . eene oude gebrekkige Staatsgesteldheid te verminderen dan een geheel nieuwe in te voeren" dy't alle macht foar fiif jier yn hannen fan mar fiif lju lizze woe [58]. De tiid hie him leard: "de Mensch is eerder een Aristocraat, dan hy zelve weet" [59].
Alta syn navenant wichtige plak yn de polityk fan syn tiid komt ein 1787 ek út yn in brief fan C. L. van Beyma út Frankryk oan syn heit, dêr't dy him yn opjout as ien fan de lju dy't ynljochtings jaan kinne oer de politike situaasje yn 'e provinsje. Trije jier letter waard er ôfset om in ûnderskepte brief oan E. F. van Aylva, ek nei Frankryk flechte, dy't er noch altyd oanskreau as grytman fan Baarderadiel [60]. Ek tusken Doeliste- en patriottetiid yn hie er mear as ienris argewaasje oproppen by de fryske reginten. Hy ferwiet har yn saken fan algemien belang gjin oardiel fan de befolking te freegjen, it net iens te wurdearjen [61].

Freonskip en wurdearring
Om it plak fan ien yn in mienskip nei te gean is men oanwiisd op relaasjes mei oaren. Dêrfan leit meast net folle fêst en fynt men alris in brief of oarswat, dan is it noch de fraach oft de ferhâlding dy't dêrút sprekt ek foar earder of letter jildt. As ik, mei de slach om 'e earm dy't dizze opmerkings ynhâlde, Alta syn relaasjes oersjoch, dan falle twa dingen op [62]. Alderearst hat er nochal wat freonen en kunden ûnder adel en patrisiaat, lykas kolonel W. J. D. J. Botnia van Burmania (1707-1781) te Jellum; J. M. van Beyma (1727-1801) te Sweins, sekretaris fan de fryske admiraliteit; U. H. Huber (1727-1767) te Ljouwert, ûntfanger-generaal fan de floreenrinte; H. H. van Wyckel (1728-1797) te Britsum, sekretaris fan Deputearre Steaten; E. F. van Aylva (1730-ca. 1793) te Weidum, grytman fan Baarderadiel (1752-1787, doe't er ôfset waard); P. A. Bergsma (1743-1828), grytman fan Dantumadiel en L. A. E.

Wumkes.nl

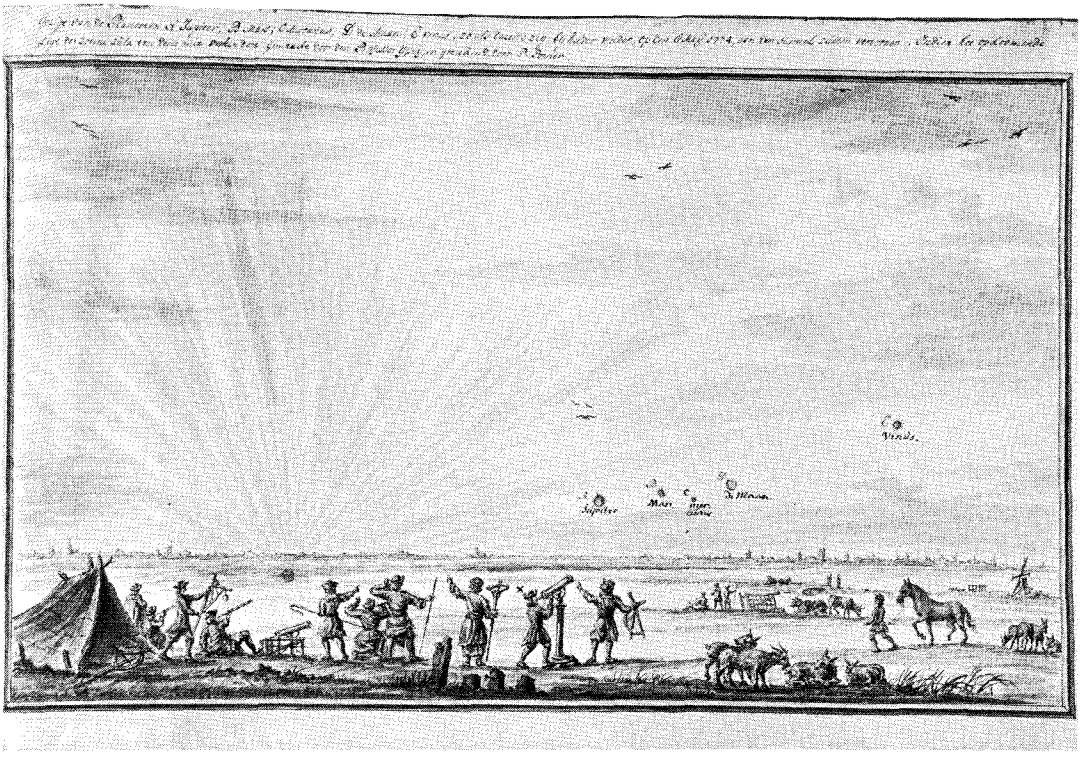

Fan dizze skets út it argyf Arnoldi-Van der Haer is in twadden, ek fan Portier, mei wat oare foargrûnfolling bewarre op it Fries Museum. Dy is ôfbylde by it stik fan H. K. Schippers yn it tinkboekje Eise Eisinga herdacht (Frjentsjer 1928).

Sluyterman (1757-1838), offisier en heareboer te Jorwert. Hoe't er kunde oan elk fan har krige is mar foar in part te sizzen. Burmania moat er kennen leard hawwe yn syn earste gemeente Bears-Jellum. Huber, dy't him fan 1750 oant it jier foar syn dea jild liende, soe er as studint mei befreone rekke wêze kinne. Ek de jonge Huber, de bekende patriot J. L. (1750-1826), koe er goed mei. It soe wêze kinne dat er fia de soan wer yn 'e kunde kaam mei C. L. van Beyma (1753-1820) en dy syn heit, de neamde J. M. Dy hat him yn 1790 yntrodusearre by patriottyske foarmannen as Hooft fan Amsterdam, Van der Cappellen te Zuthem yn Oerisel en mei guon yn Grinzerlân, al is it lang net útsletten dat Alta guon fan har al koe. Sa hie hy yn de Haarlemske boargemaster D. J. Camerling en de Amsterdamse remonstrantske dûmny H. Schonegevel al freonen sûnt jierren. Ek grytman E. F. van Aylva moat yn dit ferbân neamd wurde. Dy hearde by de rûnte fan de saneamde patriotten fan de Garnalemerk yn Amsterdam, dêr't ier yn de tachtiger jierren kopstikken út it hiele lân by elkoar kamen. De oare neist Huber dy't him lange jierren jild liende (fan 1759 oant 1780, en dy syn heit, as sekretaris fan Baarderadiel, al yn 1751) wie de noch net neamde Abelius Wiarda (1724-1790) fan Littens, út deselde rûnte as Aylva dy't ek jild fan him hie, en Sluyterman, allegearre hynstemannen lykas Alta. Dat wie Bergsma ek, mar dy en Alta fûnen elkoar ek yn har lânboukundich wurk. Gjin freon of kunde by wa't er oer de flier kaam, mar wol ien dy't him yn hiersaken om rie frege, wie H. W. van Aylva (1751-1827) [63]. Oer syn relaasjes mei dê aristokrasy seit Alta sels, dat dy him nei syn hâlding yn de Doelistegearkomste earst hate, mar letter achting foar him krige ek al waard er nea in flaaiker. [64]

Wumkes.nl

It twadde wat jin treft yn Alta syn kontakten mei oaren is it frijmoedich oankommen by de allerheechsten. Frederik II fan Prusen korrespondearre er mei yn 1766 en 1780, Willem V frege er yn 1764 oft er syn *Verhandelinge* oan him opdrage mocht en yn juny 1768 moat er by him op it Loo west hawwe [65]. Foar in part waard er by dizze kontakten grif dreaun troch jildkrapte, mar de brieven litte ek in man sjen, dy't wist wat er wurdich wie [66]. Oaren sterken him yn dat besef, lykas P. Camper dy't him yn 1769 en yn 1781 iepentlik prize om syn wurk foar wittenskip en maatskippij, en mei wa't er oan syn dea ta befreone bleau, of de leden fan de Ljouwerter ôfdieling fan de Oeconomische Tak fan de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen, dy't him yn 1780 foardroegen, faaks as honorêr lid fan de Maatschappij [67]. It wie foaral syn intsjen dat him in brede wurdearring brocht hat. De Maatschappij ter bevordering van den Landbouw te Amsterdam eare him dêrfoar yn 1780 mei in preemje fan 30 dukaten en sân jier letter mei in earelidmaatskip. Yn dy Maatschappij hie er ek wer syn freonen en kunden, lykas de Amsterdamske apotheker en chemysk ûndersiker Willem van Barnevelt (1783) en de al neamde J. N. van Eys.

Plak fan it boek yn syn wurk

As ien ding út it foargeande dúdlik wurde mei, dan is it wol dat Alta op en út in man fan 'e Ferljochting west hat. Dêr wiist syn wurk op, de wurdearring oer en wer tusken him en Venema en Valckenaer, en dat dogge ek de freonskiplike kontakten mei hollânske reginten en gelearden as Camper en Van Barnevelt. Fan sa'n ien soe men sa op it each net sa gau sa'n alarmistysk boekje ferwachtsje.

Alta sels liket der oars oer tocht te hawwen. As ien fan de redenen dat er it wurk net ûnder syn eigen namme útjoech, neamt er dat er foaroardielen keare wol dy't weromgeane op de persoan fan de skriuwer en de saak net telle. Dat dogge de measten en fan har ferwachtet er ûntank of faaks ek wol spot, yndachtich as er grif is oan de reaksje fan de mannichte op syn intsjen en syn skriuwen dêroer. Foar sokken oer stelt er de "weinige" dy't "een Werk van dezen aart van mij zullen wachten". Dy wiene der dus ek, en dat soe der op wize kinne dat hysels gjin ferskil seach tusken de geast fan de *Philosophische Bedenkingen* en syn oare publikaasjes. Hy hat ek gjin spyt fan it boekje hân en it liket der sels op dat er fêstholden hat oan syn ideeën. Wat it maatskiplik part fan de profesy oangiet, is dat wol wis. Hy seach yn de oerwinning fan de Amerikanen en de Frânsken it ûnthjit fan ferfulling fan itselde Jesaja 2:9-11 dêr't er yn 1774 ek fan utgongen wie. Dêrom tinkt er der tweintich jier letter ek oer om it op 'en nij út te jaan [68]. Mar ek stjerrekundich koe er wolris bleaun wêze by syn eigen opfettings. Dêr lit er him net wer oer út, foar safier't ik wit, mar tajaan dat er mis wie docht er net as er op de affaire weromkomt en fan Ypeij seit er dan útdruklik dat syn steling nei dý syn gedachten falsk wie [69].

Alta sels fûn dus oan it boekje sa't liket neat gjin frjemds. Ik tink ek dat it eins wol goed by syn oare wurk oanslút. By it besprek is al útkommen dat it alhiel út de idealen fan de Ferljochting wei skreaun is. It falt winliken allinne op om de kar fan it ûnderwerp. Mar dat lei him just goed. Yn al syn wurk sit in sterk profetysk

Wumkes.nl

elemint oft it no oer waar, polityk, heaútfier of feesykten giet. Hy komt ek graach werom op wat er earder skreaun hat, as letter blykt dat er gelyk krigen hat, lykas yn 1769 mei de feepest [70]. Dat wurk is ek noch yn in oare betsjutting op de takomst rjochte: it giet altyd oer aktuele problemen, dêr't er dan in oplossing foar siket. Sok stribjen nei ferbettering kin net sûnder foarúttinken en yn safier leit profetysk tinken wol yn 'e reden.
Dêrby moat yn Alta syn gefal lykwols ek rekken holden wurde mei ynfloed fan syn fereare learmaster Venema. Syn promoasje op de profesyen fan Daniël is al neamd, mar ek mear yn it algemien wie er by Venema yn 'e kunde kommen mei it tapassen fan de profesyen op de kristlike skiednis. Venema leaude dat er libbe yn it fyfte fan de sân tiidrekken fan it Kristendom tusken earste fersprieding en Lêste Dei.
It teologysk part fan Alta syn boekje – dat neffens de advertinsje earst *Godgeleerde en Philosophische Bedenkingen* hiten hawwe moat – is dêrom miskien it bêste op te fetsjen as in korreksje op 'e opfettings fan Venema. Dy soe ommers mei syn tiidsbepaling gjin gelyk hawwe kinne as der yn gjin tûzen jier wer sa'n kâns kaam dat de wrâld fergong. Dat Alta it sa bedoeld hat, soe blike kinne út syn al oanhelle wurden dat er nij ljocht yn dizze saak brocht. In oar teken fan Venema syn oanwêzichheid op 'e achtergrûn liket syn sizzen yn 1795 dat Venema yn 1774 tsjin Deputearre Steaten sein hie, hy fernaam yn it boekje in learling [71].
Alta wie ek net de iennichste dûmny út syn tiid dy't him mei it fergean fan de wrâld dwaande hold. Yn 1755 hie syn luterske kollega J. G. Muller út Ljouwert ek al in soartgelikens boekje skreaun en faaks jildt dat ek foar de brosjuere fan de dútske dûmny K. S. Ziehen út 1780, dy't ik net sjoen haw [72]. Foar in goed oardiel oer it plak fan Alta syn boekje yn dy tiid soe sok soartgelikens wurk yn syn tradysje besjoen wurde moatte. Miskien soe dan bliken dwaan dat it eins hiel gewoan is dat krekt de Ferljochting in dûmny mei natuerwittenskiplike belangstelling der ta brocht om de bibelske wierheid mei de wittenskip te ferienigjen. Dêr komt noch wat by. De lêste jierren is der fan ûnderskate kanten op wiisd hoe't de njoggentjinde ieu ús byld fan de santjinde fertekene hat[73]. De wittenskiplike revolúsje makke gjin ein oan it apokalyptysk tinken, mar koe der hiel goed lykop mei gean. Dêrby krigen de profesyen fan Daniël aktuele betsjutting, benammen 12: 4, dêr't it tanimmen fan kennis in teken fan de eintiid yn neamd wurdt. Bacon hat sels it motto op it titelblêd fan syn *De verulamio* (1620) dêrút helle. Sa is it miskien gjin tafal dat yn it wurk fan wichtige teologyske tinkers as Balthasar Becker en Herman Venema krekt Daniël sa sintraal stiet. Becker mei dan ôfweve mei de opfetting dat de profesyen noch betsjutting foar eigen tiid hawwe soene, yn de ferfolling ûnder de Joaden sjocht er in teken dat oare goddelike foarsizzings ek neikommen wurde sille. Har konsintraasje op Daniël soe in bewiis wêze kinne hoe taai oft de santjinde-ieuske kombinaasje fan wittenskip en eintiidtinken west hat, ek noch nei Newton fan wa't wol fêst stiet dat se foar him in ienheid wienen.

Wumkes.nl

Noaten

1. It boekje, skreaun troch "Een Liefhebber der Waarheid" hjitte *Philosophische Bedenkingen over de Conjunctie van de Planeten Jupiter, Mars, Venus, Mercurius en de Maan. Op den Agtsten May 1774 staande te gebeuren* . . . (Ljouwert, 1774). Yn de advertinsje fan 9 april hjitte it *Godgeleerde en Philosophische Bedenkingen* . . .
   Oant no ta is der hiel wat skreaun oer de uterlike konsternaasje fan de befolking. Eise Eisinga wie der ien fan. Hy hold de kop derby en begong mei syn planetarium, sa hyt it. H. K. Schippers hat yn 1928 omtrint alle feiten datoangeande al by elkoar set yn syn bydrage oan it boekje *Eise Eisinga herdacht te Franeker 27 augustus 1928* (Frjentsjer, 1928) 50-79. H. Terpstra hat dat nochris dien yn syn *Friesche sterrekonst* (Frjentsjer, 1981) 222-228 en dêr in úttreksel bymakke fan it boekje dat de oanlieding wie (357-361). By har stean ek de measte literêre reaksjes wol neamd, dêr't ik noch ien oan taheakje wol, de wichtichste fan allegearre: it toanielstik *Een vriend van de waarheid* fan Pieter Terpstra, dat yn it begjin fan 1976 spile is troch de Noorder Compagnie. Hy hat fan Alta it tradisjonele type fan in dweper makke.
   Alta syn auteurskip wie al lang ûnbekend wurden, doe't H. K. Schippers it yn 1928 út it Steate-argyf wer oan it ljocht brocht. G. A. Wumkes hat as earste nei mear as in ieu wer it belang fan Alta ynsjoen en yn syn *Stads- en dorpskroniek* I (Ljouwert, 1930) hiel wat libbensbysûnderheden meidield, letter oanfolle en yn ferbân set troch J. J. Kalma yn de *Leeuwarder Courant* fan 1 en 6 juny 1950. Mei troch it nei foaren heljen fan Alta syn lânboukundige fertsjinsten troch J. J. Spahr van der Hoek yn de *Geschiedenis van de Friese Landbouw* I (Ljouwert, 1952) koe Kalma yn 1964 yn syn *Dit wienen ek Friezen* II (58-64) him skerper profilearje. Dêrmei wie it ta oan it ferlykjen mei tiidgenoaten om it krekte belang fan Alta mei syn brede wurksumheid út te meitsjen. Dat hat foar my oanlieding west ta publikaasjes oer wapenkorpsen yn Fryslân (*It Beaken,* 32 (1970) 141-159) en oer it intsjen tsjin de feepest (*Freonen om ds. J. J. Kalma hinne* (Ljouwert, 1982) 325-350). Oaren binne dwaande mei ûndersyk nei (reaksjes op) rampen en profesyen yn ús lân (J. W. Buisman, Leiden; de profetewurkgroep fan J. Verrips, Amsterdam) of mei de skiednis fan de waarswaarnimmings yn ús lân as ûnderdiel fan in Europees projekt (H. A. M. Geurts, K.N.M.I.). Ék mei om oan har fraach (en dy fan oaren) nei syn libben en wurk te foldwaan, haw ik besocht yn koarte trekken in byld fan de hiele man te jaan.
2. Steaten G2 156, 17 april 1774; RAF Ljouwert.
3. It berjocht wie opsteld troch de Frjentsjerter heechlearaar Nic. Ypeij, mar dat stie der net by. Steaten G2 156, 5 april 1774; RAF.
4. Foar de beskriuwing fan de panyk binne wy oanwiisd op it ferslach yn *De Denker* fan 23 en 30 maaie 1774 (XII (1775) 161-176). J. F. Martinet, *Historie der Waereld V* (Amsterdam, 1784) 170-171 jout noch inkelde oare bysûnderheden, lykas ek A. Ypeij, *Geschiedenis van de bezondere kerkgenootschappen . . . in de achttiende eeuw* II (Utrecht, 1809) 661-663, dy't fierders Martinet folget. Amper belang hawwe dêrneist noch de *Nieuwe Nederlandsche jaerboeken* fan april 1774 (412-415) en Jac. Scheltema, *Geschied- en letterkundig mengelwerk* II (Amsterdam, 1819) 196-198.
   De Denker is goed op de hichte docht wol bliken. Hy jout de ynhâld fan it boekje krekt op en wit ek dat it de Steaten wiene dy't it (anonime) tsjinberjocht fan 15 april yn de *Leeuwarder Courant* sette lieten. It boekje wie doe noch net iepenbier, dat dizze ynformaasje moat wol út de rûnten fan Deputearre Steaten of fan de Frentsjerter Akademy kommen wêze. No is bekend dat Petrus Camper oan *De Denker* meiwurke en dat syn freon C. van Engelen dy't yn Harns menniste dûmny west hie, meiredakteur fan it blêd wie (freonlike meidieling fan prof. dr. P. J. Buijnsters te Nijmegen). Dêrom soe de iene it skreaun, en de oare as "onze Friesche correspondent" it trochjûn hawwe kinne. Oer it tal lju dat ierlitten waard, skriuwt *De Denker*: "De Chirurgyns moesten, in den eersten schrik, eenige duizenden aderlaten, en voeren 'er alleen het best by" (161-167) en Martinet: "Eén heelmeester heeft verhaald vóór dien dag [8 maaie] zo veele ontstelde Lieden ader gelaaten te hebben, dat alles zamengenomen een ongelooflijk getal ponden bloeds zou uitmaken" (179). Ypeij, dy't der sels by wie, hat it oer "eene ongelooflijke menigte" en ferfolget: "Ik herinner mij nog dien tijd; zeer veele menschen waaren aangedaan, onthutst, ontroerd". Net te befestigjen is ek de meidieling yn *De Denker* 166-167 dat de strjitlietesjongers dy't it geroft ferspraten, finzen set waarden. Yn de resolúsje fan Dep. Steaten noch yn dy fan de Ljouwerter magistraat stiet dêr wat oer. Faaks barde dat bûten Fryslân?

Wumkes.nl

5. *De Denker,* 1774, 172. Fansels wiene de lju wol opluchte. Alta tekent teminsten by de kollekte-opbringst fan 15 maaie yn it Boazumer diakonijboek oan: "sonder eenige praerogatieven en hebbende dus met buitenkansen en al nooit sulken collect hier gehad". Yn inkelde oare doarpen dy't der op neisjoen binne, blykt der neat fan sa'n hegere kollekte.
6. Sa behannelt Ypeij *o.w.* it gefal 1774 yn it haadstik Historisch Verslag van de sekte der dweepers.
7. *De Denker,* 1774, 170, 172.
8. E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen aan alle ingezetenen van Friesland*... Ljouwert/Snits, s.j. (1795), Voorbericht.
9. "Un rien, scavoir un mal de gorge m'êmpeche de sortir; autrement je me serai donné le Charme de Vous gagner en personne le bonjour. Je suis de Coeur Corps et ame à jamais et au de là de la Conjonction des Planetes, Votre..." (Beyma thoe Kingma 187, RAF). R. Jelgerhuis, Gezicht van de Maan-Eclips, zoo als dezelve zich vertoonde op den 30 Julij 1776, s nachts ongeveer 12 uuren; te zien van op-oud-gallileen, even buiten Leeuwarden... ad. viv. delin. (Frysk Museum, Ljouwert).
10. Steaten G2, 156, RAF.
11. Advertinsje yn *Leeuwarder Courant,* 9 febrewaris 1780. It koste 11 stoeren.
12. Hoe't dat ferbod oankommen wêze moat, kin ek blike út de grutte belangstelling dy't der altyd bestie foar lektuer oer soksoarte ûnheilen. Fan it noch te neamen boekje fan J. G. Muller út 1755 oer it fergean fan de wrâld ferskynde binnen trije wike in twadde printinge (*Leeuwarder Courant,* 17 jannewaris 1756), de *Wonderbare en merkwaardige profecy* fan M. Zadec waard binnen it jier trije kear te Ljouwert printe (*Leeuwarder Courant,* 22 april 1772; id. 20 febrewaris 1773).
13. De macht fan de media op de publike miening is bekendernôch, al ûntbrekt ûndersyk foar de *Leeuwarder Courant* yn de achttjinde ieu. It abonneebestân is neat oer bekend, mar der moat lykas út de njoggentjinde ieu wol oerlevere is, folle mei elkoar lêzen wêze. In abonnemint koste yn 1774 2 gûne en 16 stoeren (dat wie dan foar ien út Weidum; argyf Waardenburg-Neerijnen XX 72-50, RAG Arnhim). Beynfloeding troch de oerheid blykt út it betingst fan de Steaten by it oktroai fan 1757 "dat zij naukeurig wagte dat in die Courant niet invloeyen eenige passages, die de hoge Regeeringe van deese Provincie en Republicq ofte eenige andere Staaten zouden konnen leederen" (sitearre neffens Steaten M11b, I 9 fan 9 maart 1757; sjoch ek *Twee eeuwen Leeuwarder Courant* (Ljouwert, 1952) 12). Fan tritich jier letter is in gefal bekend dat de útjouwer út himsels nei de presidint fan it Hof stapte om te freegjen oft er in (patriottyske) advertinsje fan J. Valckenaer en oaren wol pleatse mocht (maart 1787; BPL 1030, U.B. Leiden). Yn it algemien sille de kontakten wol ynformeel west hawwe. De tekeningen út de samling-Arnoldi sitte mei in eksimplaar fan de *Philosophische Bedenkingen* yn it argyf Arnoldi-Van der Haer, dat krekt op it Ryksargyf te Ljouwert kommen is. Ik tankje de hear D. P. de Vries dy't my op de tekeningen wiisde. Se binne op fjouwer fan Pieter Idserts Portier en Ypeij nei allegearre fan Wytse Foppes, want al hat er mar ien mei syn inisialen út 'e anonimiteit helle, hân fan skriuwen en oerienkomst mei syn berjocht yn de *Leeuwarder Courant* fan 12 maart wize dat dúdlikernôch út.
14. [E. Alta] *Philosophische Bedenkingen*... (Ljouwert, 1774) A2.
15. Wytse Foppes leaude lykwols net dat der wat mis gean soe, al hoe ûngelokkich oft er him ek útliet. Ypeij op syn bar hie him te sjen oan it ferslach, yn syn petear mei Deputearre Steaten wat mear nuansearre útlitten as yn it krantestik. Dêr sei er "dat deze aanstaande conjunctie... door haren verren afstand van elkander van dat gevolg niet zal zijn, gelyk d'Scriever van Meergem[e] Berigt voorgeevt" (Steaten G2 156, RAF).
16. Dy wie foaral sterk yn ortodokse rûnten. In moai foarbyld fan rjochtsinnich tinken jout yn dit ferbân it deiboek (Verz. aanw. 363, RAF) fan de Spannumer boer B. F. Fopma (1717-1793), dy't yn 1783 doe't dampen (fan fulkanyske swevel, mar dat koe hy doe noch net witte) de sinne fertsjusteren, trije dagen efter elkoar – op 11, 12 en 13 july, en ek al op 27 juny – út de bibel lies of spriek oer "de laeste tijden". Mar ek de ferljochte teology gong der fan út dat de wrâld gjin hûnderten jierren mear bestean soe, sa't fierderop by Venema blike sil.
17. [E. Alta] *Philosophische Bedenkingen*... (Ljouwert, 1774), 50.
18. Dat Wytse Foppes fan 1730 oant 1750 te Wytmarsum wenne blykt út U 30-42, G.A. Wytmarsum. It berjocht út de *Leeuwarder Courant* stiet yn it nûmer fan 12 maaie 1753.

Wumkes.nl

19. Ypeij, *o.w.* 663; *De Denker*, 1774, 166.
Oare tiidomstannichheden soe 'k net oanwize kinne. It wie in tiid sûnder politike problemen, en earmoede, sels honger waard der wol lijd krekt yn de foarôfgeande jierren, mar hoefolle slimmer as dy wiene as oars, is net bekend.
20. *Philosophische Bedenkingen,* Ljouwert 1774, Voorbericht. It al earder neamde berjocht fan 19 febrewaris stie doe yn de *Leeuwarder Courant.* Alta lies ek de *Opregte Haerlemmer Courant,* faaks hat it dêr ek yn stien.
21. *Leeuwarder Courant,* 19 febrewaris 1774. Neffens Wytse Foppes *(L.C.,* 12 maart 1774) wie de konjunksje "by Menschen geheugen" sûnder foarbyld en soene der "mogelijk Eeuwen . . . verlopen eer zulks weer plaats zal hebben".
22. *Philosophische Bedenkingen,* 57-62, 75; 63-77; 5.
23. Sjoch foar de skiednis fan de ferbining fan dy twa: J. Bots, *Tussen Descartes en Darwin. Geloof en natuurwetenschap in de achttiende eeuw in Nederland* (Assen 1972). Al tsjin it midden fan de ieu wie de saneamde fysiko-teology in populêr-wittenskiplike oangelegenheid wurden.
24. Steaten G2 156 (RAF); *Leeuwarder Courant,* 15 april 1774.
25. *Philosophische Bedenkingen* 19.
26. *Ibid.* 16-47. In resinte útsûndering is Poalen, dêr't de roomsken de dissidinten ferfolge hawwe. Dêr is, seit Alta, mei rjocht troch geweld in ein oan makke (41). Sjoch oer de bedoelde oarloch (1768-1772): G. Rhode, *Kleine Geschichte Polens* (Darmstadt, 1965) 310.
27. Steaten G2 156, 15 april 1774; RAF.
28. *De Denker,* 1774, 171.
29. Provinsjale Bibleteek Ljouwert.
30. Yn in petear mei in studint seit de boer: " . . . as wy dan za lang blieuwe as de stjerren oone Loft binne / maesten jimme my ris wyze hokker dat veste in losse wiene / of Mercuur / Jon- of Moonster / en wer dat Venis en Mars binne / en oftze æk haestris wer omtrent nionkeltjoor komme sille / as dat dan op ien Sneinte-moon kaam / dan soe ik 't dy man net riede datter oppe stoel gyng / die de oore reis oonnjierre dat de iene of de oore de Wraed ligt oon hompe soe fin dy stjerren / hy mogt mey stoel in al fin boppe tommelje"; oernommen út A. Feitsma en R. Bosma, *Frysk út de 18de ieu* IV (Grins, 1962) 41. De auteur is mooglik S. Stijl (Ph. H. Breuker, "Fryske almenakken foar 1850", *De Vrije Fries* 58 (1978) 51).
31. E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* (Ljouwert, 1795) Voorbericht.
32. "t Zij verre, dat wij hem voor verstandeloos zouden verklaaren . . ." (171); "En intusschen is 'er geen grooter onderscheid tusschen de stelling van dien Schryver, en de leer van alle Predikanten dan deeze: "de Waereld zou kunnen vergaan, den agsten May 1774, of liever de beginselen daartoe zouden zich kunnen opdoen; en, de Waereld zal, na eenige jaaren, de Profeetsien vervuld zynde, gewisselijk vergaan". Dus is het geheele verschil, "of de Waereld nu zou kunnen ondergaan, dat in het vervolg zeker zal gebeuren" " (172). Sjoch foar it mooglike auteurskip noat 4.
33. Geertruit har mem hjitte Tryntie Gaukes, Wytenga syn frou Rinske Gaukes. Sy wie al jong wees, en omt de saak op har namme kaam (reëelkohieren Wûnseradiel, G.A. Wytmarsum) en ek omt se al foar har trouwen yn Makkum wenne (lidmateboek 1718, Makkum N.H., RAF), mei men wol rekkenje dat se yn 'e hûs west hat by har omke. Faaks hat se har man dêr kennen leard as sulversmidsfeint.
34. Dizze gegevens oer Jacobus Alta komme út proklamaasjeboeken en belesting-argiven fan Wûnseradiel en Baarderadiel, foar in part op it RAF te Ljouwert, foar in oar op de gemeentehuzen te Wytmarsum en Mantgum.
35. In eksimplaar fan de dissertaasje is op de Provinsjale Bibliotheek te Ljouwert. De opjefte fan syn tsjerklik eksamen tankje ik oan de argivaris fan de Ned. Herv. tsjerke, dr. J. P. van Dooren.
36. Der wiene doedestiids folle gadingmakkers en in bytsje fakatueres neffens L. Knappert, *Geschiedenis der Hervormde Kerk* II (Amsterdam, 1912) 926. Op 26 maaie 1744 hie de Ljouwerter classis (RAF) besletten de grytman fan Baarderadiel te freegjen om Bears beropber te ferklearjen.
37. Neffens de wees- en proklamaasjeboeken fan West-Stellingwerf (RAF) wie H. Hiddinga fan it Hearrenfean har fâd.
38. Proklamaasjeboeken Baarderadiel; sjoch ek noat 42. Om it benefysje fan it lien moast er yn 'e slach mei in oare belanghawwende, S. H. van Idsinga. Sjoch dy syn *Vrijmoedig beroep* . . . (s.p.s.j.; eks. yn Stedsbibliotheek Ljouwert).
39. E. Alta, *Redenvoering over de Denk en Handelwyze en teffens het heldachtig*

Wumkes.nl

gedrag van Washington . . . (Frjentsjer, 1795) 19; tsjerkeboek Boazum 18 augustus 1763, RAF.

40. E. Alta, *Het verval en groot bederv* . . . (Frjentsjer, 1795) 1.
41. E. Alta, *Redenvoering* (sj. nt. 39) 27.
42. Brief van E. M. van Burmania fan 26 augustus 1779, Hs. 1654 Prov. Bibliotheek Ljouwert. Alta syn skoansoan J. H. van der Meulen wie pikeur, letter ek syn soan Kobus. Yn de (fallite) boedel sieten sân sulveren swipen (*Leeuwarder Courant*, 15 septimber 1798).
43. Oer him: J. C. de Bruïne, *Herman Venema. Een Nederlands theoloog in de tijd der Verlichting* (Frjentsjer, 1973).
44. Brief fan E. Alta fan 3 febrewaris 1790 oan C. L. van Beyma (Beyma thoe Kingma, ôfd. C.L. van Beyma II 2b, RAF). Hy jout dêryn gâns bysûnderheden oer Meiners en fersmyt de miening fan monsr. Van der Haer dat de aksje fan de klassis tsjin Meiners "Keesinnerij" wêze soe: "als dat waar is, dan zijn alle Leden van het Classis Keesen, misschien is dit laatste bijna waar, maar het ander is een godlose leugen". Dochs feroare soe 'k sizze nei 1787 de hâlding yn de klassis, te oardieljen oan de wurdearring foar Alta syn ortodokse ferfanger L. Napjus (argyf Klassis Snits, RAF). Dêr hat faaks ek it beneamingsbelied fan grytman Rengers fan Wymbritseradiel mei te krijen: "Men merkt hier in gezelschap ook wel eens aan dat in de grieteny van de curator Rengers, altyd of ten minste doorgaans buitenlandsche [dat is fan bûten Fryslân] Praedicanten beroepen worden en daar in kan men 's mans bezondere affectie voor Frieslands Hoogeschool [dêr't er kurator fan wie] niet ontdekken" (brief fan D. Wildschut oan G. Coopmans te Frjentsjer, 17 maart 1787; BPL 1030, UB Leiden).
45. E. Alta, "Aan het volk van Nederland", *Leeuwarder Courant,* 5 augustus 1797.
46. Dizze oertsjûging hat Alta op mear as ien plak yn syn wurk ûnder wurden brocht. As foarbyld kies ik wat út it kommentaar op it abnormaal minne waar fan 1782: "Wie nu dit . . . onpartydig nadenkt, zal zoo Philosophisch denken, dat wind en weer *alleen* volgens zeekere bepaalde Natuur Wetten hun loop hebben? ik ten minsten (al hoe een groot liefhebber van Weers waarnemingen) niet; en stel veel liever dat Hy Die alles regeert altyd meester is en blyft om van de gewoone Reegels en Wetten die Hy zelf gemaakt heeft, af te gaan, wanneer en hoe't hem behaagt . . ." (*Leeuwarder Courant,* 16 oktober 1782).
47. Adv. Sen. Gen. 24 febr. 1747, RAF.
48. Oer de waarswaarnimmings: E. Alta, *Verhandelinge over de natuurlyke oorzaken der ziekte onder het rund-vee* . . . (Ljouwert, 1765) 46, en de brief fan Alta oan de sekretaris fan de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen fan 14 maaie 1764 (argyf Holl. Mij, Haarlem). De berjochten yn: *Leeuwarder Courant,* 1767 (10-1); 1768 (9, 16, 20, 27-1); 1775 (27-12); 1776 (3, 7-2); 1782 (12-6; 16-10); 1792 (17-3); *De nieuwe Mercurius of Friesche boode* (1789) 55-57; 100-105; 193; 219-220; 306; 350-351; 383-384; 514-517. De berjochten yn de *Leeuwarder Courant* binne meast anonym; miskien hawwe de iennichsten dy't ik der fierder út de tiid noch yn fûn ek fan him west (1757; 15, 22, 29-1; 5, 12-2; 2-7; 6-8).

    Fan de oantekenskriften sels haw ik neat weromfûn, likemin as fan de waarkundige publikaasjes en oantekens fan D. J. Botnia van Burmania (1664-1726), dy't er om 1750 hinne fan in (Jellumer) Burmania krigen hie (F.G. 867, RAF).

    Mooglik hawwe de foarsizzings stien yn de net mear bewarre almenak(ken) fan de útjouwer fan *De nieuwe Mercurius,* H. L. van Buma, dêr't nei de earste fan 1789 ek noch guodden foar de beide folgjende jierren fan west hawwe (sjoch foar de titel en boarne-opjeften Ph. H. Breuker, "Fryske almenakken foar 1850 II Bibliografy", *De Vrije Fries* 59 (1979) 102-103). Dàt Alta soks dien hat, blykt út *De nieuwe Mercurius*, 1789, 311.
49. A. Labrijn, *Het klimaat van Nederland gedurende de laatste twee en een halve eeuw* (Schiedam, 1945) oer Andala; foar Roucoma tankje ik drs. K. Terpstra, dy't in útjefte fan syn hânskrift *Memori Pilaer* tariedt; Hs 1257, Hs 729. Provinsjale Bibliotheek Ljouwert (Arjen Roelofs). *Het weer* (1982) 192 (mei tank oan de hear H. A. M. Geurts fan it K.N.M.I.); H. A. M. Geurts en A. F. V. van Engelen, *Geschiedenis van weerkundige waarnemingen in het bijzonder in Nederland vóór de oprichting van het K.N.M.I.* (De Bilt, 1983).
50. E. Alta, *Redenvoering* . . . (Frjentsjer, 1795) 16.
51. Neffens de spesykohieren fan Baarderadiel en Raarderhim, G.A. Mantgum en Raard. Yn in brief út 1780 neamt er syn âldste dochter (berne yn 1750), "die mijn eigen Boerin is geweest" (Joh. Theunisz, "Een Friesche boer solli-

Wumkes.nl

citeert bij Frederik II", *Het Noorderland* II (1942-1943) 186-187). De beide soannen Kobus (1758) en Jan (1760) bleaune oant nei syn dea yn 'e hûs, de tredde, Frans (1763), waard dûmny.

52. Brief oan E. F. van Aylva fan 18 juny 1790, Varia Steaten 73, RAF. Hy die dat yn 1788 en 1789 en ek noch in kear earder.
53. *De nieuwe Mercurius of Friesche boode* (1789) 352-356.
54. Hy wie doe op 'e gearkomste fan de Maatschappij ter bevordering van den Landbouw te Amsterdam, dêr't Van Eys – dy't er oars net koe – him mei nei syn bûten frege om "zijne Landerien te bezigtigen en hem van advys in sommige opzigten te dienen, hetwelk aannam en met plaisier gedaan heb". Van Eys wie ien fan de direkteuren fan de neamde maatskippij en fierders "Bewindhebber der O.I. Comp." Brief as yn noat 52. Alta wie, mei P. A. Bergsma fan Damwâld, yn 1787 lid wurden, P. Camper en D. Fontein út Frjentsjer al earder. Mear lju út Fryslân sieten der net yn.
55. It kealle-intsjen waard dien yn neifolging fan de Grinzer boer Geert Reinders, dy't der yn 1774 mei kaam. Alta hat fuort besocht om jild te lienen en yn 't grut ek te begjinnen, mar dat is him net slagge. Sjoch Ph. H. Breuker, De achttjinde-ieuske yninting tsjin de feepest yn West-Europa, yn: *Freonen om ds. J. J. Kalma hinne* (Ljouwert, 1982) 325-350 en ek noch it yn noat 50 neamde boekje, s. 17-18.
56. De ferkiezing as representant gong net fansels. Alta waard úteinlik keazen as plakferfanger en krige syn sit omt de oare betanke. Mar by de earste stimming wiene oare keazenen as oranjeklanten troch militêr geweld fan wapenkorpsen út de gritenij oan kant reage (*Friesche Courant,* 25 juny 1795).
57. E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* . . . (Ljouwert/Snits, 1795) 8-10; *Nieuwe Nederlandsche jaarboeken* (1795) 7448, 7443. Ferlykje foar de yngewikkelde en noch net goed útsochte fryske politike situaasje yn de frânske tiid: P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* III (Amsterdam/Antwerpen, 1959), dy't der oant no ta it djipst op yngongen is.
58. E. Alta, "Aan het volk van Nederland", *Leeuwarder Courant,* 5 augustus 1797.
59. E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* . . . (Ljouwert/Snits, 1795), 16.
60. Beyma thoe Kingma 1e ôfd. XV 1b nr. 34, RAF. As oare ynformanten wurde neamd Van der Heide en Ruitinga (Ljouwert), ds. Th. Joha (Reitsum), ds. P. Steenwijk (Holwert), Witteveen (Eastdongeradiel), Drewis Uiterdijk (Damwâlde), Tamme Klazes (Rinsumageast), Hofstra en J. Halbertsma (Grou), ds. W. B. Jelgersma (Weidum), Fockens (Bolsert), ds. H. Bangma (Nijlân), Eekma (It Hearrenfean), Hamersma en Sweep (Snits) en Schonegevel (Dokkum). De brief oan Aylva yn Varia Steaten 73, RAF.
61. Fan syn *Nodige Raadgeevingen* (1769) oer de feepest hie ien fan har tsjin him sein: "Regenten moet men geen raad in het publyk geven, maar verzoeken doen" (E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* (Ljouwert/Snits, 1795) Voorbericht). Yn syn "Verder Antwoord" op in troch partikuliere hearen útskreaune priisfraach oer foar en tsjin fan hea-útfier komt er op 'en nij op de ferkearde hâlding fan de Steaten (*Een drietal gekroonde prijsverhandelingen* . . . (Harns, 1781) 97, jann. 1781). Foar 1640 hiene neffens him de folmachten op 'e Lânsdei lang safolle macht net, dêr't er in "eclatant bewijs" fan oanhellet út de argiven fan Baarderadiel. Likernôch 1620 setten de stimgerjochtigen de âlde ôf en stjoerden se nije nei de Lânsdei (E. Alta, *Het groot verval en bederv* . . . (Frjentsjer, 1795) 45). Dat sil wol yn it roerige 1626 west hawwe en beskreaun wêze yn it net mear bewarre prokuraasjeboek fan dy tiid.
62. Ik gean foarby oan syn freonskippen ûnder syn kollega's en út syn studintetiid, dy't beide net lykje ôf te wiken fan wat men ferwachtsje soe. As studint hearde er by in klassyk stúdzjerûntsje mei E. W. Higt, P. Th. Couperus, I. Cahais en G. Lemke (A. Ypeij), wylst er ek kontakt hold mei de lettere Frjentsjerter dokter G. Coopmans. Ut de studintetiid sil ek wol de freonskip datearje mei de Dokkumer Hendrik Schonegevel, dy't fan 1749 oant 1785 remonstrantsk dûmny wie te Amsterdam. Alta neamt him yn 1764 as referinsje (brief oan de sekretaris fan de Holl. Maatschappij te Haarlem fan 22 febr. 1764, argyf Holl. Mij Haarlem). Ek in bliuwende relaasje hat er foar 't neist holden mei de heechleararen Valckenaer en Venema, beide leden fan de Holl. Mij, dy't er dêr ek opjout.
    Mei de dûmnys út syn krite koe er goed oerwei. Foar Atsma te Dearsum, dy't er syn freon neamde, en foar Joha te Britswert hold er de lykpreek en yn de klassis wie er fan 1775 ôf korrespondint fan de Boekzaal, om mar wat te neamen. De kunde oan D. J. Camerling te Haarlem, yn deselde brief as Scho-

Wumkes.nl

negevel neamd, sil wol weromgean op famyljerelaasje. Camerling wie troud mei ien út de famylje Canter Visscher, dy't lykas de Alta's weromgiet op de sechstjinde-ieuwer Jacobus Canter.

63. Sjoch foar Burmania de brief fan 30 oktober 1769 fan Alta oan W. van Doeveren (argyf Petrus Camper IV A 4, 3b; U.B. Amsterdam), dêr't er him "een zeer goed Vrind van mij" yn neamt; foar de Beyma's de brieven út 1790 e.f. yn it Beyma thoe Kingma-argyf, RAF; foar de Hubers de hypotheekboeken fan Baarderadiel, RAF, en de amikale brief fan 18 juny 1790 oan de "HoogWelGebooren Heer en Seer Geachte Vrind" E. F. van Aylva, Varia Steaten 73, RAF, dêr't er (J.L.) Huber "myn Vrind" yn neamt. Van Wyckel sil bedoeld wêze yn syn ferslach fan de damp yn 1783, Nieuwe Nederlandsche jaarboeken 1783, 1447-1449; foar Bergsma de brief oan C. L. van Beyma fan 1 febrewaris 1790 ("ik ben en blijve by aanhoudentheid een Vrind van de Grietman van Damwoude, die mij zeedert de omwenteling [fan 1787] dezelfde vrindschap heeft bewezen als te vooren" en foar har oerlis by it kealle-intsjen *Verhandelingen uitgegeven door de Maatschappij ter bevordering van den landbouw te Amsterdam* VI 1e st. (1789, brief fan Alta fan 29 april 1786) 172-173; foar Sluyterman G. A. Wumkes syn úttreksel út dy syn deiboek oer de jierren 1778-1785 op 1780 en 1784 (beide kearen yn jannewaris en mei de doarpsrjochter, dat der moast grif wat ferrekkene wurde) yn *De Vrije Fries* 21, ôfl. 2 (1911) 171-210; foar Wiarda de hypotheekboeken en foar H. W. van Aylva (ôfskriften fan) korrespondinsje út 1774 en 1775 yn it argyf Waardenburg-Neerijnen XX 72-74, RAG, Arnhim. E. F. van Aylva – neffens C. L. van Beyma yn in brief fan 20 nov. 1790 út St. Omer oan syn heit "nog dezelve wonderlijke heer, dog hij hoort meer als hij deeg na de raad van zijnen braven broeder" (Beyma thoe Kingma 190, RAF) – as lid fan de Garnalemerkrûnte wurdt neamd yn J. Hartog, *De patriotten en Oranje van 1747-1787* (Amsterdam, 1882) 163. Sjoch foar Camerling en Schonegevel noat 62.
64. E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* (Ljouwert/Snits, 1795) 13.
65. Ph. H. Breuker, "Eelco Alta's vorstelijke kontakten in de verschrikkingen van de veepest", *De friese veefokkerij* (1982) 742-747; Joh. Theunisz, "Een Friesche boer solliciteert bij Frederik II", *Het Noorderland* I (1941-1942) 186-187; tsjerkeboek Boazum op 12 juny 1768, RAF.
66. Dat blykt ek wol út syn frijmoedigens himsels yn de gearkomste fan de representanten te presintearjen as in twadde Washington, dy't ek eins mar leaver boer bleaun wie. Sjoch it yn noat 39 oanhelle boekje, dat de tekst is fan syn "maidenspeech" op 11 augustus 1795, bls. 3.
67. P. Camper, *Lessen over de thans zweevende veesterfte* ... (Ljouwert, 1769) Voorreden; id. Voorberigt XIV yn: *Een drietal gekroonde prysverhandelingen* (Harns, 1781). Sjoch foar it mooglike oanpart fan Camper yn it ferslach yn *De Denker* noat 4. Har politike opfettingen rûnen nei 1785 út elkoar, en nei't Camper syn bekende oanspraak oan prinses Wilhelmina yn 1787 yn alle kranten ferskynde, hie Alta faak safier west om der tsjin yn te skriuwen "dog vrindschap heeft my belet" (E. Alta, *Het groot verval en bederv* ... (Frjentsjer, 1795) 16). Oer de Oec. Tak: myn yn noat 65 oanhelle artikel, 743. Foarsitter fan de Ljouwerter ôfdieling wie Deputearre Steat W. H. van Hambroick, skriuwer ds. A. Sterk, lutersk predikant te Ljouwert *(Naamlijst des Oeconomischen Taks ... voor het jaar 1778,* mei oanfollingen fan 1779 en 1781).
68. E. Alta, Aanspraak ... ter gelegenheid van het planten van den Vryheids Boom te Bosum, yn id.: *Redenvoering over ... Washington* ... (Frentsjer, 1795) 42.
    Ferlykje ek E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* (Ljouwert/Snits, 1795). Voorbericht: "dat ... het [it boekje fan 1774] nog wel eens kon uitgeeven, te meer, terwyl veele zaaken, daarin door my voorspeld, aangaande de Val van Geestelyke en Politieke Dwingelanden en een vooruitzicht van een algemeene liefde en vrede op aarde, meer en meer schynen te naderen".
69. E. Alta, *Vrijheid* ... (sjoch foarige noat) Voorbericht. Planeten lieten him letter net kâld. Beyma, by wa't er yn 1790 nei syn ôfsetting opfongen waard, makke der mar in grapke oer: "D.[e] Alta komt zoo van zijn bed van de Violette kamer en heeft in de voornagt, en nanagt wel geslapen, dog midnagt uijt het venster in de lugt ziende ontdekte hij Venus die hem in de slaap stoorde, wat dunkt U hier van voor een bijna septuagenavius?" (brief fan J. M. van Beyma oan syn soan C. L. van Beyma fan 23 aug. 1790; Beyma thoe Kingma, ôfd. C. L. van Beyma 11 1b, RAF).
70. "Bij deeze gelegenheid kan ik niet voorbij om aan te merken, dat uit deeze

Wumkes.nl

terugkomst der ziekte, myn gevoelen, het welk ik voor ruim vier jaaren aan het publyk heb meegedeelt (en waarom veele mij misschien hebben uitgelagchen, terwijl wij juist bijna van dien tijd af vrij gebleeven zijn van de ziekte) meer en meer bevestigd wordt, namentlijk dat de ziekte onder het Rundvee waarschynlyk reeds eene Landziekte is, en na alle natuurlijke redenen zal blijven, dat is, dan eens ophouden, dan eens wederkeeren, dan eens minder dan eens felder woeden" (E. Alta, *Nodige Raadgeevingen aan overheden en ingezetenen* (Ljouwert, 1769), 22-23. P. Camper wie him datselde jiers 1769 yn syn *Lessen over de thans zweevende veesterfte* . . . dêryn byfallen. Hat men der ien kear each foar krigen, dan falt jin earst op hoefolle oft Alta nei de takomst ferwiist, ek hoe graach oft er letter sizze mocht dat er gelyk krigen hie.

71. E. Alta, *Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap! Raadgeevingen* (Ljouwert/Snits, 1795) Voorbericht. Oer Venema syn profetysk tinken De Bruïne *o.w.*, 118 e.f.
72. J. G. Muller, *Voor-tekenen van de nabyheit van het vergaan der wereld en van den jongsten dag, opgemaakt ter gelegentheid van de vreeszelijke aardbeevinge en waterschuddinge te Lissabon, de Nederlanden en elders* . . . (Ljouwert, 1756 [2]), earste printinge oankondige yn advertinsje *Leeuwarder Courant*, 6 desimber 1755. Muller syn boekje – dat Alta net neamt – is in preek oer Luk. 21:25-37. Hy hat deselde reedlike godstsjinstige opfettings, al is er minder optimistysk as Alta. Hy sjocht yn syn tiid "oorlogen en gerugten van oorlogen", Alta krekt frede. Muller koene ek wolris aktuele persoanlike swierrichheden yn de gemeente (hy hat it oer lju dy't "alles wat naar eenige redelykheit in den Godsdienst sweemt" útbanne) ta skriuwen dreaun hawwe, dêr't by Alta neat op wiist. Ferlykje oer de swierrichheden it artikel fan W. J. Kooiman oer syn broer Ph. L. yn *Earebondel ta de tachtichste jierdei fan dr. G. A. Wumkes* . . . (Boalsert, 1949) 74-130. Ziehen syn wurk kin ik út de *Catalogue 162*, nr. 313 fan J. L. Beijers (Utrecht 1982). Oan de titel te sjen (Nachricht von einer bevorstehende grossen Revolution der Erde, die insonderheit das südliche Europa und einen Theil Deutschlands treffen) slút it oan by de âldere tradysje fan partiële ferneatiging. It rôp "eine ganze Anzahl von naturwissenschaftlichen und theologischen Antworten" op.
73. Ik tink oan ûnderskate stúdzjes fan Frances A. Yates, yn it bysûnder ek oan Ch. Webster, *From Paracelsus to Newton. Magic and the making of modern science* (Cambridge, 1982). Balthasar Becker beslút syn *Uitlegginge van den propheet Daniel* (Amsterdam, 1688) mei de wurden: "Wat hope? dat God / syns woords waarheid ten grootsten deele door't nakomen der voorschreve Profezyen bewesen hebbende; desgelijx niet achter laten sal 't gene van de voorseggingen des Owden tijds noch open staat / in alles te vervullen".

Neiskrift by de Printkladden (10 april 1984). Sneon wie ien sa freonlik om my te wizen op it dy deis útkommen nûmer fan *Neerlands Volksleven* 33 (1983) mei it artikel fan Bouwe Hijma, "Leven en betekenis van Eelko Alta, een 18e eeuwse predikant en boer te Bozum, Friesland", s. 221-237. It stik jout my gjin oanlieding ta ferbetterings of oanfollings.

Wumkes.nl

De watervloed van 1825 in Friesland

Afbeeldingen door tijdgenoten, toegelicht met verslagen van ooggetuigen

Franke H. Beiboer

Op 3, 4 en 5 februari 1825 werd Nederland getroffen door een watersnood. Friesland kreeg het zeer zwaar te verduren. Slechts vier van de 32 grietenijen hadden geen overlast van het water. Het zuiden van de provincie overstroomde door gaten in de zeedijk bij Lemmer en de dijk van de Linde. Ook de slaperdijk naar Wolvega brak door. Tussen Workum en Hindeloopen sloeg de zee gaten in de dijk van het Workumer Nieuwland en de daarachter gelegen slaperdijk. Ten noorden van Workum brak de dijk op twee plaatsen. Met uitzondering van Gaasterland kwam ook bijna het hele zuidwesten onder water te staan. Aan de waddenkust bleef de schade beperkt tot het onderlopen van enkele polders, onder andere het Nieuw Bildt.

De schade was enorm. 103.000 bunder land liep onder water, 17 mensen verloren het leven, 594 huizen en gebouwen werden vernield, meer dan 2100 stuks rundvee en ongeveer 1600 schapen, varkens en paarden verdronken [1]. In de grotere plaatsen als Leeuwarden, Wolvega, Heerenveen, Harlingen, Sneek en elders richtten particulieren commissies op, die geld en goederen inzamelden. Zij verstuurden zoet water, voedsel, kleren en dekens naar de noodlijdenden in de getroffen gebieden. De commissie in Leeuwarden zamelde, naast kledingstukken, levensmiddelen en dergelijke tot een geschatte waarde van ƒ 27.000, een bedrag van ƒ 124.107,76½ in (waarvan ƒ 55.081,40 van buiten de provincie) [2]. Bij een landelijke collecte voor de slachtoffers van de ramp werd in Friesland ƒ 60.095,34½ geschonken [3].

Maar de Friezen betoonden zich niet alleen liefdadig. Sommigen van hen redden met gevaar voor eigen leven mensen en dieren.

De door storm en water veroorzaakte verwoestingen, het leed van de slachtoffers en de heldendaden der mensenredders inspireerden kunstenaars en dilettanten tot het maken van gedichten, tekeningen en schilderijen.

De Leeuwarder drukker en uitgever Gerard T. N. Suringar (1804-1884) publiceerde "ten voordeele der ongelukkigen in de provincie Vriesland" een gedicht van een anonieme jonge dame [4]. Christiaan P. E. Robidé van der Aa (1791-1851) bracht in dichtvorm hulde aan Harmen Jans Groen (1792-1832), een visser uit Vierhuis die met zijn punter vele mensenlevens redde [5].

Artistiek geslaagder dan deze gelegenheidspoëzie is het grote aantal tekeningen, prenten en schilderijen, dat van de ramp is gemaakt en bewaard is gebleven. Van enkele is de maker onbekend. Sommige zijn door niet-Friese kunstenaars gemaakt als boek-illustratie. Maar het merendeel is getekend of geschilderd door Friezen. Steven Tjittes Reitsma (1793-1868) legde de overstroming van Lemmer, de plaats waar hij geboren was, op papier vast. De uit Workum afkomstige jonge en veelbelovende Douwe van der Hoop (1800-1830) vertrok na het vernemen van de ramp onmiddellijk uit Amsterdam, waar hij teken- en schilderlessen volgde, en reisde naar zijn geboorteplaats. Daar tekende hij de gevolgen van de overstroming van het Workumer Nieuwland. De gebroeders Williaume in Brussel maakten twee lithografieën naar De Hoops werk.

De Workumer touwpluizer Hendrik Jan de Harder (1782-1847) vervaardigde in zijn karakteristieke, enigszins naïeve stijl een aantal "Gedenkstukken", die de herinnering aan de gebeurtenissen in zijn woonplaats en het Workumer Nieuwland moesten bewaren.

De Harder, die graag dramatische situaties uitbeeldde, tekende ook de doorbraak van de ringdam in de zeedijk bij Hindeloopen, begin juni 1825. De huis- en kunstschilder Dirk Piebes Sjollema (1760-1840) uit Heerenveen tenslotte maakte tenminste negen afbeeldingen van de ramp. Tweemaal nam hij het reddingswerk van zijn plaatsgenoot Fokke Bienema (1790-1832) als onderwerp voor een schilderij en minstens een keer beeldde hij dit gegeven op papier uit. Waarschijnlijk maakte hij de schilderijen in opdracht van Bienema of diens familie [6]. De tekening is misschien dezelfde die de latere burgemeester van Smallingerland en schoonzoon van Bienema, Martinus Manger Cats (1817-1896) in 1841 voor ƒ 2.30 kocht uit de nalatenschap van ds. Hillebrand Andries Lieuwens [7]. Als dit niet het geval is, heeft Sjollema twee penseeltekeningen van Bienema's optreden gemaakt. Sjollema vervaardigde ook een afbeelding van een boerderij in het Workumer Nieuwland tijdens de overstroming. Het is haast uitgesloten dat hij deze situatie zelf heeft gezien. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij hier een der lithografieën naar Douwe de Hoop als voorbeeld genomen.
In bijna alle gevallen zijn de tekeningen, prenten en schilderijen voorstellingen van ware gebeurtenissen. Het is mogelijk ze toe te lichten dank zij de talrijke verslagen van ooggetuigen in kranten, brieven, herinneringen en gedenkboeken.
Kort na de ramp maakte de jonge rechtsgeleerde Wiardus Willem Buma (1802-1873) uit Leeuwarden samen met zijn zwager, de grietman van Oostdongeradeel, een tocht langs de geteisterde Friese dijken. Het verslag van deze wandeling droeg hij in 1868 voor op een winteravondlezing van het Fries Genootschap [8].
De Amsterdamse uitgevers Schalekamp en Van de Grampel publiceerden een *Historisch tafereel van den zwaren watersnood op den 3den, 4den en 5den february 1825, een groot deel van ons vaderland hebbende getroffen* [9]. In dit boek is een kaartje opgenomen van de breuken in de Friese zeedijk, gemaakt door de bekende Haarlemmer graveur Daniël Veelwaard jr. (1796-1868). J. C. Beijer schreef een tweedelig *Gedenkboek van Neerlands watersnood in februarij 1825* met kaarten en onder andere een afbeelding van de overstroming in de buurt van Wolvega naar een tekening van de Amsterdammer Abraham Vinkeles (1790-na 1864) [10]. Voor het titelblad van het eerste deel maakte de beroemde zeeschilder Johannes Christiaan Schotel een tekening van Harmen Jans Groen in zijn punter. Diens heldendaden zijn door Robidé van der Aa ook uitvoerig toegelicht in de bijlagen, die hij aan zijn gedicht over de mensenredder uit Vierhuis toevoegde om hem tegen (jaloerse?) kritiek te verdedigen.
Jacob van Leeuwen (1787-1857) tenslotte schreef een *Geschiedkundig tafereel van den watervloed en de overstrooming in de provincie Vriesland* [11]. Dit boek gaat over de gevolgen van de stormvloed, maar begint met een overzicht van alle watervloeden voor 1825 in deze provincie. Van Leeuwen, later een der ijveraars voor de oprichting van het Fries Genootschap, was een man met een brede belangstelling. Hij was de beschermheer van de uit Woudsend afkomstige schilder Otto de Boer (1797-1856). Deze verbleef in 1825 dank zij de financiële steun van zijn maecenas in Rome. Daar tekende hij voor het boek van Van Leeuwen een allegorische prent, naar welke Raffaele Persichini in Rome een gravure maakte. Het is niet duidelijk of De Boer zijn tekening bij een door Van Leeu-

Wumkes.nl

wen vervaardigd vers maakte, of dat de laatste door De Boers werk werd geïnspireerd toen hij dichtte:

"Ontwijk, o *Vriesche Maagd*, uw' halfgesloopten *Tempel*,
Verwoesting wierp haar *Toorts* op d'overouden *Drempel*,
Het heilig *Altaar* stort in d'opgezwollen *Vloed*;
Volg uwen *Genius*, hij rigte uw' wankle *schreden*,
Nog houdt zijn trouwe hand de *Kroon van ellef Steden*,
En 't aadlijk *Wapenschild* wordt door uw' *Leeuw* behoed.
Reeds strekt uw schoone *Grond* ter prooi der dolle *Baren*,
't Noordwestlijk Windenheer doorgiert de ontstelde *Lucht*,
De *Zee-god* zelf genaakt, ginds komt hij aangevaren
En drijft en jaagt zijn *Stoet*; – Vlugt dierbre *Jonkvrouw*, vlugt!
Ja vlugt, maar wanhoop niet, hoezeer door 't wee gebogen,
't Weldadig Nederland zal ook uw tranen droogen" [12].

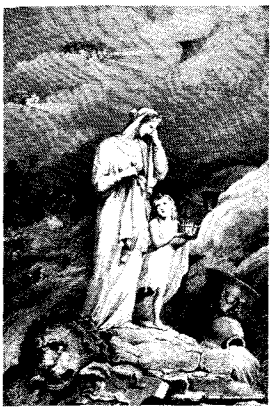

Allegorie op de watervloed van 1825 in Friesland. Gravure door Raffaele Persichini naar O. de Boer, 21 × 12 cm. Uit: J. van Leeuwen, *Geschiedkundig tafereel van den watervloed en de overstroomingen in de provincie Vriesland* (Leeuwarden 1826). (foto Klaas van Langen)

Noten

1. W. Jaarsma, *De Friesche zeeweringen van 1825 tot 1925* (Leeuwarden, 1925) 3-23.
2. J. van Leeuwen, *Geschiedkundig tafereel van den watervloed en de overstroomingen in de provincie Vriesland; voorgevallen in Sprokkelmaand MDCCCXXV, met eene beschrijving van derzelver gevolgen voor dat gewest* (Leeuwarden, 1826) Bijlage C.
3. *Ibidem*, Bijlage D.
4. *Watervloed van den 4den en 5den february 1825. Uitgegeven ten voordele der ongelukkigen in de provincie Vriesland* (Leeuwarden, 1825).
5. C. P. E. Robidé van der Aa, *Hulde aan Harmen Jans Groen, visscher te Vierhuis* (Leeuwarden 1825).
6. De zoon van Bienema, Epko Roos (1811-1901) bezat in 1894 een van deze schilderijen. Herinneringen van Epko Roos Bienema aan de watersnood van 1825, Leeuwarden november 1894 – Museum Willem van Haren, Heerenveen.
7. Inventarislijst van de nalatenschap van ds. Hillebrand Andries Lieuwens, 1841; Museum Willem van Haren.
8. W. W. Buma, "Wandeling langs de Friesche kust kort na den watervloed van 1825. Voorgedragen in de winteravondvergadering van het Friesch Genootschap den 20 februarij 1868". *De Vrije Fries* (1873) 137-156.
9. *Historisch tafereel van den zwaren watersnood, op den 3den, 4den en 5den february 1825, een groot deel van ons land hebbende getroffen* (Amsterdam, 1826).
10. J. C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood, in februarij 1825* (2dln.; 's-Gravenhage, 1826).
11. Zie noot 1.
12. Van Leeuwen, *Geschiedkundig tafereel*, t.o. de titelplaat.

Wumkes.nl

Harlingen

1. "Overstorting van het zeewater over het Lands-Zijltje, in de Zoutsloot, te Harlingen, bij den watervloed van 3 februarij 1825". Anonieme penseeltekening in inkt, 26.6 × 38 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

"Bij het zoogenaamde Noorderke was door het geweldig overstortende water, dat in de Zoutsloot viel, een gat van bijna acht el lang en vijf el diep geslagen, en eene doorbraak op dit gevaarlijk punt moest noodwendig de vernieling van vele huizen aan den noordkant der Noorderhaven ten gevolge hebben; dan door het daarinstorten van het Portiershuisje en het verder stoppen en met zeilen overspannen dezer inbraak, werd het gevaar nog tijdig gekeerd". (Van Leeuwen, *Geschiedkundig tafereel*, 30).

2. "Overstorting van het zeewater over het Lands-Zijltje, in de Zoutsloot, te Harlingen, bij den watervloed van 3 februarij 1825". Penseeltekening in inkt door K. S. van der Weide, copie van nr. 1, 42 × 55.5 cm. Gemeentemuseum Hannema-huis, Harlingen. Niet afgebeeld.

Wumkes.nl

"Teruggaande, kwam ik aan de Noorderhaven; waar het er niet min ijsselijk uitzag: twee huizen geheel weggeslagen verscheidene beschadigd; uit één derzelve vlugtte eene vrouw met haar kind, werd door den stroom medegevoerd en . . . zonder het wicht, gered. Men vond dit veertien dagen daarna dood weder. Al vorderende, zag ik twee bruggen, de een geheel, de ander ten deele vernield, vele huizen en straten deerlijk geteisterd, in de Voorstraat bij het Heeren Logement en de Katrug, wegens het stroomen door de stadshuissteeg, diepe gaten gescheurd. Trouwens, men heeft verscheidene straten zelve ontvloerd, om de keijen tot stopping van gaten in dijk of haven te bezigen: want de ijver der ingezetenen was boven mate; niemand ontzag moeite, opoffering of gevaar; zoodra het getijde voorbij was, waren alle handen werkzaam tegen een volgend". (Historisch tafereel van den zwaren watersnood, 295-296).

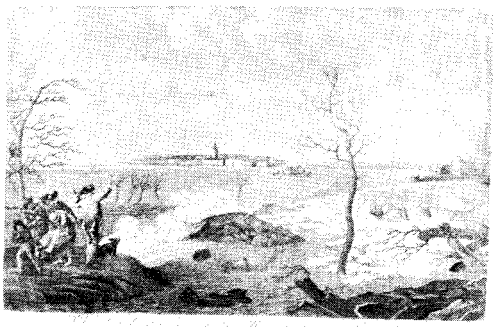

"Doorbraak der zeedijk bij Harlingen in febry. 1825". Anonieme lithografie, 31.3 × 46.3 cm. Museum Willem van Haren, Heerenveen. (foto Klaas van Langen)

Het bootje met inzittenden is met inkt op de lithografie getekend. Het stadje op de achtergrond van deze geromantiseerde voorstelling is Harlingen zeker niet.

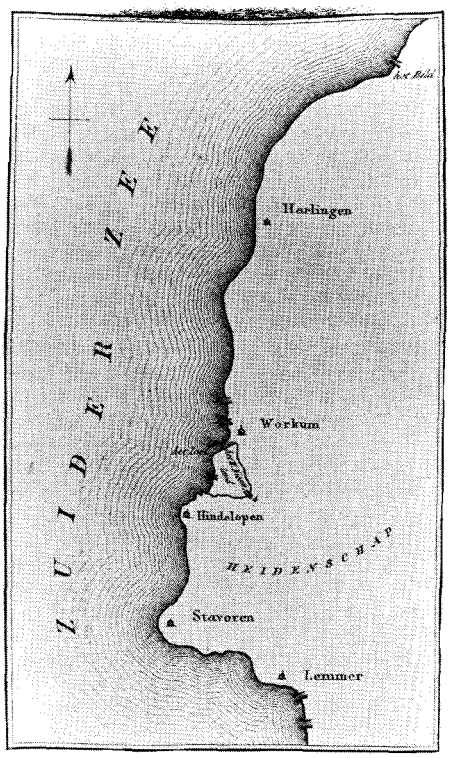

Kaartje van de dijkdoorbraken in de Friese zeedijk. Gravure door D. Veelwaard jr., 17.3 × 10.6 cm. Uit: *Historisch tafereel van den zwaren watersnood, op den 3den, 4den en 5den february 1825, een groot deel van ons vaderland hebbende getroffen* (Amsterdam, 1826). (foto Klaas van Langen)

Wumkes.nl

3. "Gedenk-stuk wegens de vlucht van Klaas Simmes v.d. Meer uit het Nieuwland na Workum in february 1825". Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 34 × 27.7 cm. Hidde Nijlandstichting, Hindeloopen. (foto Klaas van Langen)

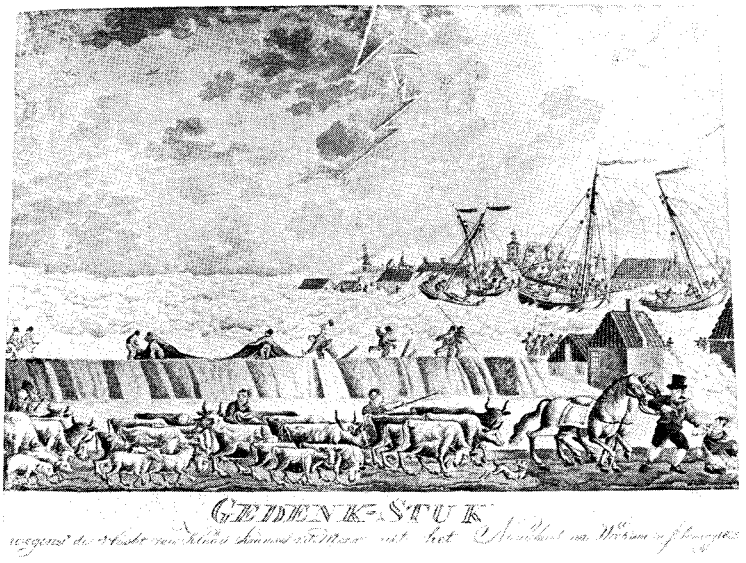

"Nu zuster ik moet u schrijven wat storm wij hier vanleden week gehad hebben en in welk een benaauwdheid wij hier geweest zijn. Verbeeld U eens terwijl ik aan tafel zat met mijn kleine dat ik de zee zo maar over den dijk zag spoelen. Niet nu en dan een golfje, maar de dijk was maar te laag voor de zee. Een weinije daarna kreeg ik berigt van Hoekema dat er al een gat in de dijk was, een weinije daarna alweer een en vervolgens in de Hindeloper dijk in de oude dijk het welk verschrikkelijk was. Vele menschen gingen na dijk.
Ik heb er toen ook geweest, maar konde niet verder koome als de brug voorbij ons baan. Daar kwam ons de barre zee tegemoet. Wat ijsselijk gezigt was dit. Het was net als Workum zo maar in eens zoude overgestroomd worde.
Vele inwoners hadden haar boeltje gepakt. Ik konde er niet toe koomen. Mevrou Buma heeft met haar kinders de vlugt genomen. De boeren konden zo spoedig de vlugt haast niet neme. De menschen van de dijk moesten de vlugt neme in Workum. Den eene zag men met een bed, een ander met dekens. Het water is bijna aan ons agterdeur toe geweest. Ons bakken zijn bedurven".
"Hoekema heeft het in deze dagen zo druk gehad. Het kwam alles voor hem op. De oudelui Schols en Kannegieter bemoeiden er zig niet mede. Ons kamer was ik soms naauwelijks niet meester zo vol menschen die om raad en daad vroegen. Hoekema heeft het er al van weg gehad, dat ik niet anders kon verwagte want altoos natte voeten; nu als het hier maar mag bij blijven; hij is nu weer wat beter.
Doekle is nu zo ver gelukkig geweest met zijn schip, dat hij binnen de sluis lei, Rinse en nog een schuit lagen in de kolk, die niet best gevaren zijn. De schuit zit boven op de dijk en Rinse ook. Hoekema heeft er een gat in boore laten, anders had het door Pebe Boer zijn

Wumkes.nl

huis gegaan. (. . .). De stad is hier bijna vol koeijen; als er nu meer koeijen koomen zullen zij misschien ook in ons baan moeten". (Brief van Janke Egberts Hoekema-Brunger aan haar zuster en dier echtgenoot Joost Halbertsma, Workum 11 februari 1825 — Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden, hs. 451).

4. "Gedenk-stuk van de afgrijselijke storm te Workum op vrijdag de vierde february 1825".
Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 26.6 × 37.7 cm.
Fries Museum, Leeuwarden.
(foto Fotodienst Fries Museum)

5. "Gedenk stukje wegens de noodlottige stormvloed te Workum en elders op vrijdag den vierentwintigsten february achttienhonderd vijfentwintig".
Aquarel door H. J. de Harder, gesigneerd, 33.5 × 45.5 cm. (binnenkant passepartout).
Oudheidkamer "Warkums erfskip", Workum.
(foto Willem Twijnstra)

In het onderschrift van deze, mogelijk lang na ramp gemaakte afbeelding, is een fout in de datering gemaakt.

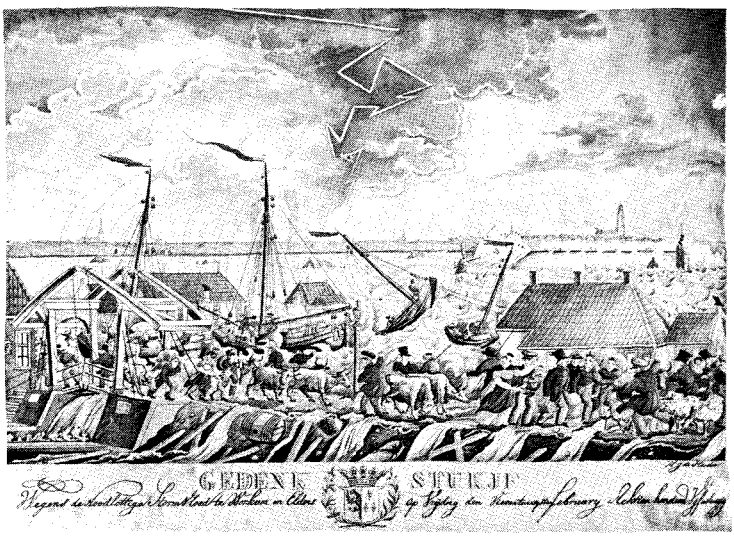

Wumkes.nl

6. "Gedenkstuk: wegens de noodlottige stormvloed te Workum op vrijdag de vierde february 1825".
Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 34.1 × 28 cm.
Hidde Nijlandstichting, Hindeloopen.
Niet afgebeeld.

Deze tekening geeft dezelfde situatie als nr. 5 weer.

7. "Gedenkstuk wegens de noodlottige stormvloed te Workum en elders den vijfden february 1825".
Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 26 × 35.5 cm. (binnenkant passe-partout).
Oudheidkamer "Warkums erfskip", Workum.
Niet afgebeeld.

Deze tekening geeft dezelfde situatie als nr. 5 weer.

8. "Gedenk-stuk van de vlucht der landlieden met hun vee na Workum in february, 1825".
Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 25.7 × 35.9 cm.
Fries Museum, Leeuwarden.
(foto Fotodienst Fries Museum)

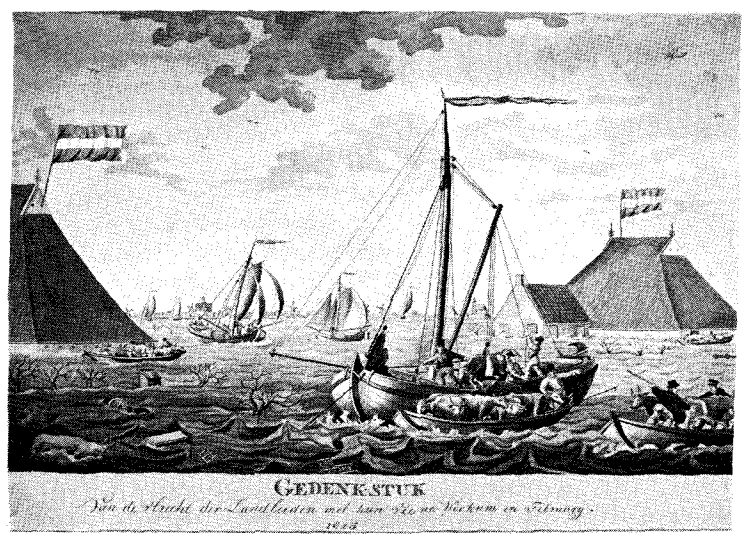

Wumkes.nl

"De Boeren van het Workumer Nieuwland hielden zich dadelijk onledig met over de zwakste plaatsen van den zeedijk de in voorraad zijnde zeile:. te spannen, om inbraken te voorkomen. Des Vrijdags morgens klom het water schielijk en heftig tot 2 el 73 duimen boven vol zee, en hoewel men zich met mannenmagt te weer stelde tegen het steeds van rondom klimmend gevaar, spotte het woelend element met al de werken door menschelijk vernuft en handenarbeid daargesteld, en wat in jaren tijds en door duurzaam pogen tot behoud was aangewend, werd thans met eene plotselinge vernieling bedreigd! Eene siddering greep ieder aan, wiens blik op dit verschrikkelijk schouwspel staarde. De gansche kruin des dijks werd overstroomd en op dit zelfde oogenblik brak hij benoorden deze stad op twee plaatsen in, waardoor het water met groot geweld de aldaar liggende hooge landen overjoeg en zelfs de stad bedreigde". (Van Leeuwen, *Geschiedkundig tafereel,* 37-38).

9. "Gedenkstuk wegens het doorbreken der buitendyk van Workumer Nieuwland de vijfde february 1825". Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 26.5 × 36 cm. (binnenkant passe-partout). Oudheidkamer "Warkums erfskip", Workum. (foto Klaas van Langen).

10. "Gedenkstuk wegens de doorbraak in de oude binnendijk van 't Workumer Nieuwland te zien den 7. february 1825". Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 25.5 × 36 cm. (binnenkant passe-partout). Oudheidkamer "Warkums erfskip", Workum. (foto Klaas van Langen)

Wumkes.nl

11. Schuur in het Workumer Nieuwland tijdens de overstroming in februari 1825. Penseeltekening in inkt door D. P. Sjollema, gesigneerd, 23 × 29.3 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

    Sjollema heeft waarschijnlijk de lithografie naar Douwe de Hoop (nr. 15) als voorbeeld gebruikt.

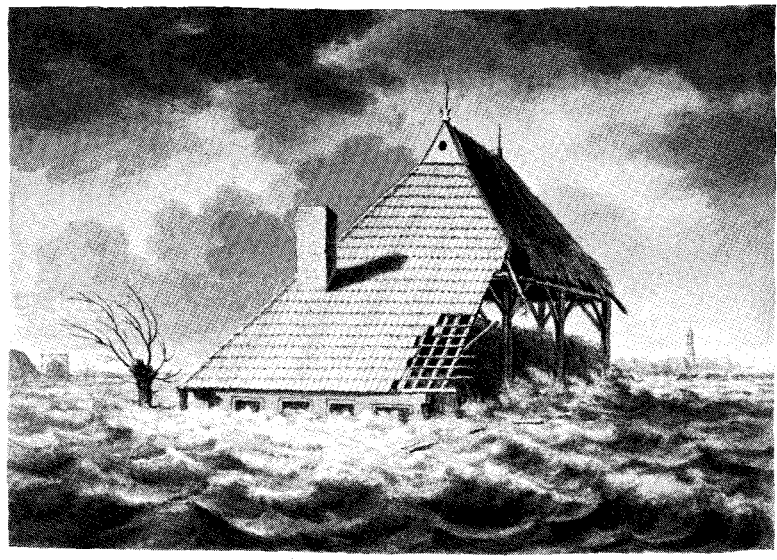

"De doorbraak in den zeedijk, tusschen deze stad (Hindeloopen) en Workum, had plaats bij het zoogenoemde Workumer Vuurtorentje, in den namiddag van den 4 februarij; dezelve was ruim 60 el wijd en 15 el diep. Ten gevolge van deze ontzettende doorbraak leverde Nieuwland, hier aan den dijk grenzende, een verschrikkelijk en hartbrekend schouwspel op. De buitengewoon hooge vloed, tot den avond van den 5 aanhoudende, heeft de allerijsselijkste angsten aan de bewoners van dezen polder toegebragt. Sommigen bevonden zich in hunne woningen, als ware het in eene bare zee, en begaven zich, daar het water al hooger en hooger en zelfs tot eenige daken klom, op de zolders en op de daken, ten einde niet in het water om te komen. Akelig was het gekerm en hulpgeschreeuw der menschen welke niet dan met veel gevaar uit hunne huizen en van derzelver daken afgehaald werden. Het vee was te voren meestal geborgen, en werd nog zoo veel mogelijk gered; doch genoeg, dat niet in veiligheid gebragt kon worden, moest op de stallen in het water smoren". (Beijer, *Gedenkboek*, II, 697-698).

12. "Schuur in het Workumer Nieuwland bij de overstrooming van 1825". Penseeltekening in inkt, copie met kleine wijzigingen van nr. 11, 24.1 × 32 cm. Fries Museum, Leeuwarden. Niet afgebeeld.

    Deze tekening is niet van de hand van Sjollema, hoewel er "D. Sjollema del." rechts onder staat.

Wumkes.nl

13. "Ruine eener boerenplaats in het workummer nieuwland, met de doorbraak in den ouden of binnen zee-dijk, veroorzaakt door den watervloed van den 4den en 5den february, 1825".
Litho van de gebroeders Williaume naar D. de Hoop, 36.9 × 47.3 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum).

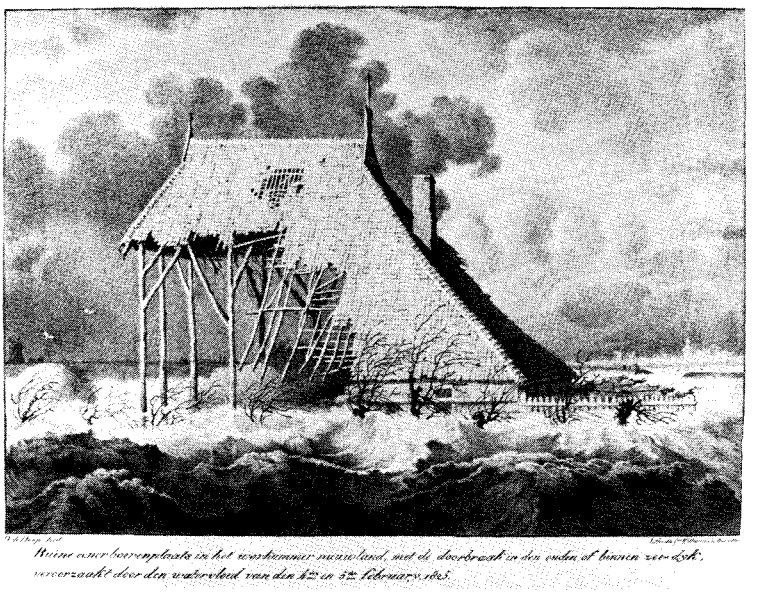

"Allertreurigst was het tooneel, dat zich hier aan de bewoners dezes oords en aan hen, die bij het bedaren des winds de verwoesting kwamen beschouwen, vertoonde. De landen waren aan eene volkomene zee gelijk, de huizen verwoest of zwaar beschadigd; de beesten verdronken, liggende in de bouwvallen der huizen of aan de dijken; het water bedekt met drijvende overblijfselen der vernielde huizen, met allerhande boerengereedschappen en huisraad, voor zo verre dit niet reeds aan de dijken aangespoeld was. Het was eene schouwplaats van vernieling, jammer en ellende!" (Historisch tafereel van den zwaren watersnood, 270-271).

14. "Ruine eener boerenplaats in het workummer nieuwland, met de doorbraak in den ouden of binnen zee-dijk, veroorzaakt door den watervloed van den 4en en 5en february, 1825".
Penseeltekening in inkt, copie met kleine wijzigingen van nr. 13 door W. Lolcama, gesigneerd, 1834, 28.3 × 37 cm. (binnenkant passepartout).
Fries Scheepvaart Museum, Sneek.
Niet afgebeeld.

Wumkes.nl

15. "Ruine eener boerenplaats in het workummer nieuwland, met de doorbraak in den buiten zee-dijk, veroorzaakt door den watervloed van den 4den en 5den february, 1825".
Litho van de gebroeders Williaume naar D. de Hoop, 37.8 × 47.4 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

15a "Gedenkstuk wegens t doorbreken van den ringdam in de Hindeloper zeedijk op zondag den vijfde juny 1825".
Penseeltekening in inkt door H. J. de Harder, 26 × 35.5 cm. (binnenkant passe-partout) Oudheidkamer "Warkums erfskip", Workum. (foto Willem Twijnstra)

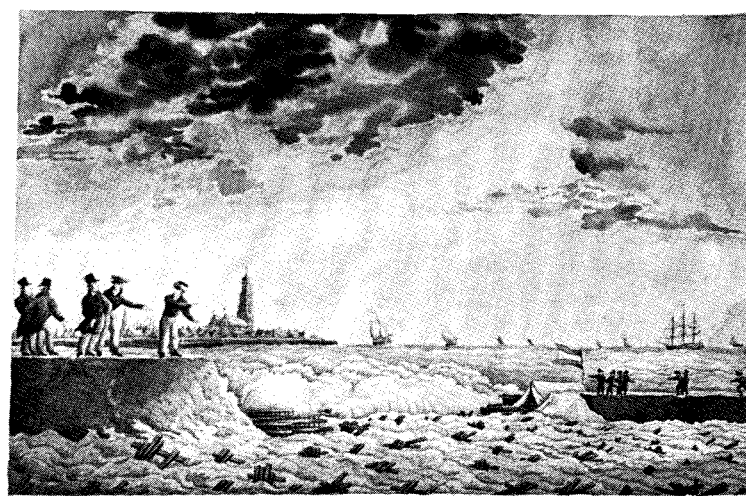

Wumkes.nl

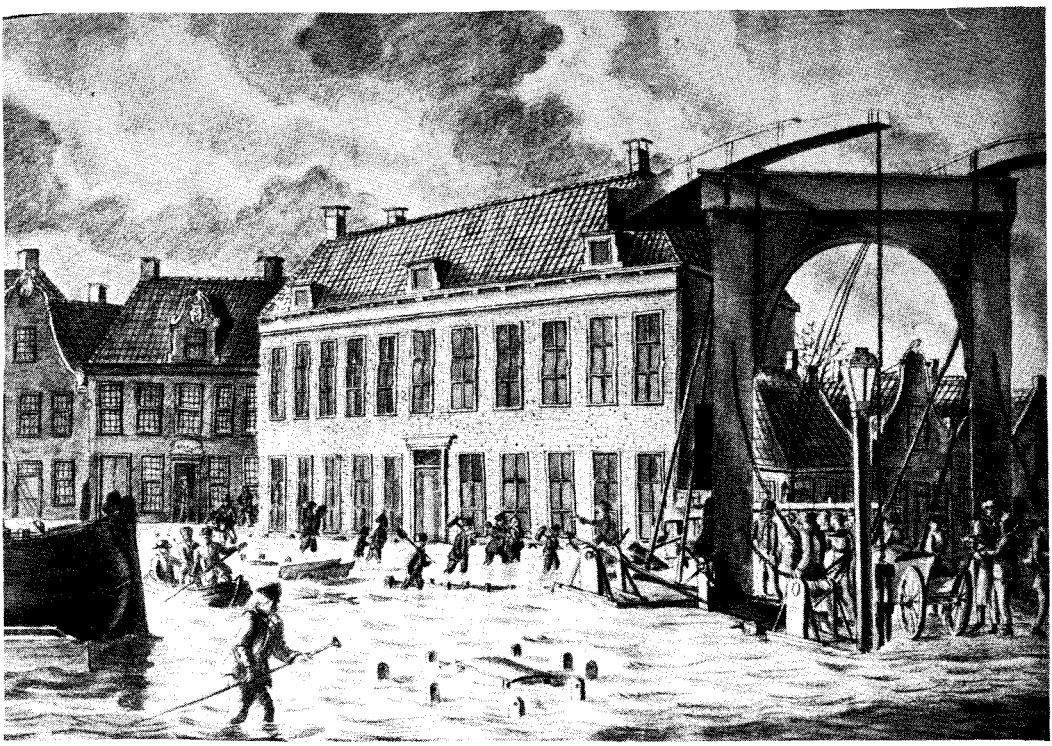

16. De sluis te Lemmer tijdens de grote overstroming van 1825. Op de achtergrond van de tekening het grote huis van de familie Van Andringa de Kempenaer en links daarvan de herberg "De Wildeman". Penseeltekening in inkt door S. T. Reitsma, gesigneerd, 19.8 × 27.1 cm. Fries Scheepvaart Museum, Sneek. (foto Obbema)

"Vrijdag middag den 4 dezer, ongeveer ten 12 uren, is de zeedijk ten oosten van de Lemmer, op vier onderscheidene plaatsen doorgebroken en ten drie uren na den middag heeft zulks ten westen de Lemmer op eene plaats ongeveer 10 minuten van het dorp gelegen, mede plaats gehad, op hetzelfde oogenblik vreesde men, dat de zeedijk aan het einde van de straat, genaamd den Nieuwendyk, bij de Pottebakkerssteeg, mede zoude doorbreken, doch men was gelukkig genoeg om zulks tot nog toe voortekomen. Des morgens van dien dag, vóór de doorbraken plaats hadden, was het water tot zeven voet boven peil geklommen, zoodat hetzelve op de Schulpen (gelijk gij weet het hoogste gedeelte van deze plaats) tot aan den vensterramen stond, en men met booten daar langs voer; des avonds circa 6 uren kwam het water op de Nieuwburen, en des morgens van den 5 stond het ruim drie voet aldaar op de straat, zoodat alle huizen aldaar tot op die hoogte onder water stonden, en door de meeste bewoners verlaten zijn; (. . .) De schade op den dag van den 4 aan de huizen van den Nieuwendijk toegebragt, is aanmerkelijk, de meeste zijn van achteren ingeslagen, (. . .) aan de binnenzijde dier dijk zijn de meeste achtergevels der huizen ingestort; Achter de Wildeman is de zeewering, (. . .) geheel weggeslagen, waardoor dit logement in het grootste gevaar verkeerde". (Leeuwarder Courant, 11 februari 1825).

Wumkes.nl

Wolvega

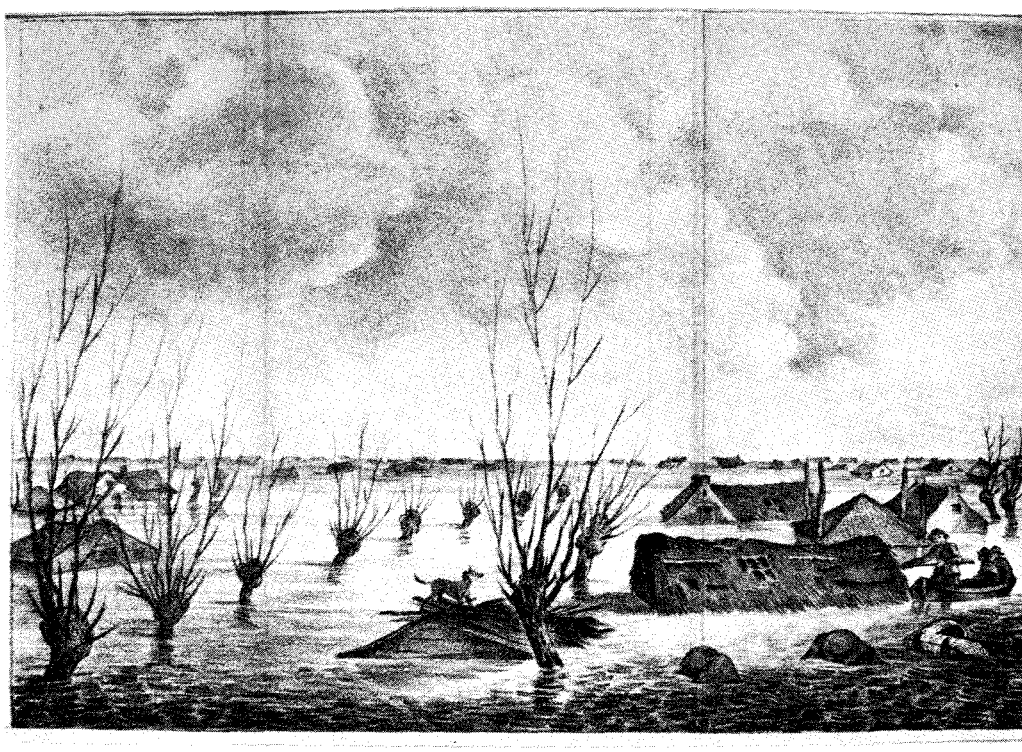

17. "Gezigt op de overstroomde landen bij Wolvega 4 february 1825". Anonieme lithografie naar A. Vinkeles, 19.3 × 27.5 cm. Uit: J. C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood, in februarij 1825* ('s-Gravenhage, 1826) II, t.o. 672. (foto Klaas van Langen)

"Om één uur in den namiddag bespoelde het water de grenzen van Weststellingwerf, zette daarna de Lindedijken verre beneden peil en overstroomde daarna alle plaatsen tot daar waar het hooge Ooststellingwerf begint". (Leeuwarder Courant, 15 februari 1825).

"Op gisteren hebben eenige heeren, onder geleide van den grietman Heloma, de betreurenswaardige plaatsen dezer grietenij bezogt; om zelve ooggetuigen te zijn van al de verwoesting, die de kracht der golven heeft te weeg gebragt. (. . .) Behalven dat alle kleine woningen totaal verwoest zijn, is er geene ééne welgestelde boerenplaats, die niet deerlijk gehavend en geteisterd is; — een honderdtal, anders sterke woningen, zijn verbazend beschadigd. Geene derzelve is er, van welke geen gedeelte van het muurwerk bezweken is — terwijl zij als het ware nog waggelend staan op de overige steunpunten.
Niet weinige boeren, wier vorige welvaart in de gezegende opbrengst van een veertigtal melkkoeijen bestond, hebben met dezelve, ook al hun bestaan verloren en zien bekommerd de donkere toekomst te gemoet". (Leeuwarder Courant, 18 februari 1825).

Wumkes.nl

Heerenveen

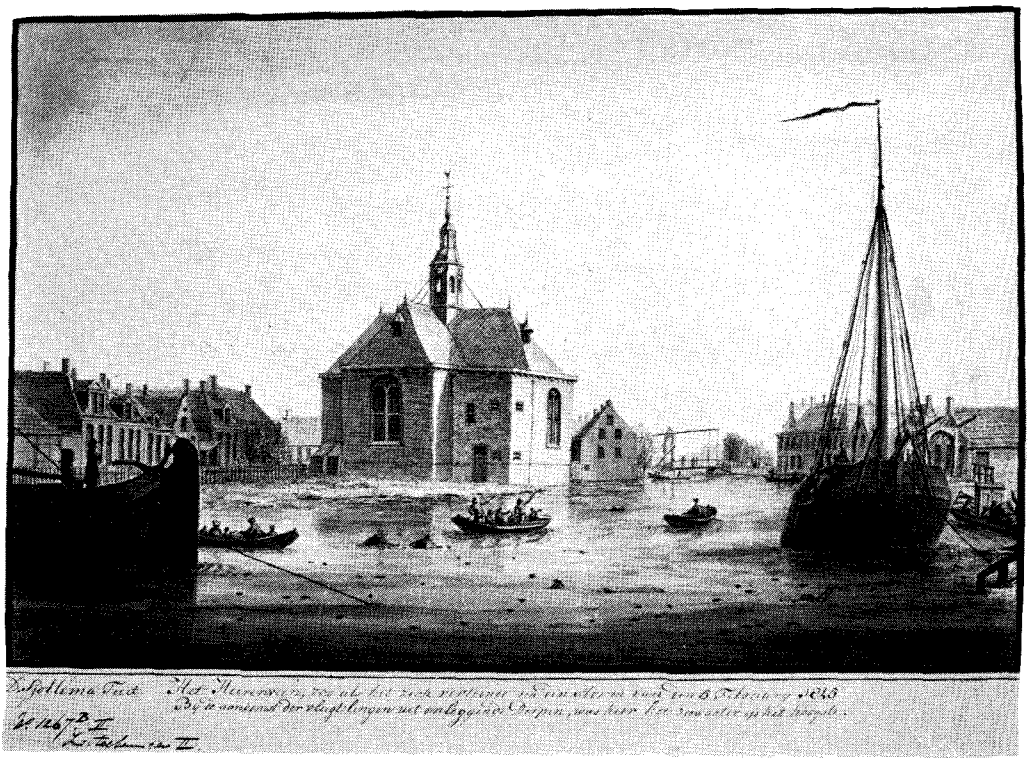

18. "Het Heerenveen, zoo als het zich vertoonde na den storm van den 5 february 1825. Bij de aankomst der vlugtelingen uit omliggende dorpen, was hier het zeewaater op het hoogste". Penseeltekening in inkt door D. P. Sjollema, gesigneerd, 29 × 41.9 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

"De tijding van eene doorbraak van een zeedijk na bij de Lemmer, werd hier (in Heerenveen) in den nacht van den 4 op den 5 dezer, omstreeks één uur, door een' opzettelijk afgezonden bode aangebragt, en was oorzaak van eene algemeene verwarring in deze plaats. Alras kondigden de noodschoten eene aanstaande overstrooming aan; het water steeg tot eene aanmerkelijke hoogte en drong in de huizen tot 3, 4 en 5 voeten; terwijl de ingezetenen (. . .) naar de hoogere oppervlakte vlugtten, of derwaarts gebragt werden, of eene schuilplaats in de hoogere verdieping der huizen zochten. Vooral was de toestand van eenige armen, die, van alle behoeften verstoken, in pramen huisvesten, verschrikkelijk, hoewel men dezen in de doopsgezinde kerk, de school en andere gebouwen, al spoedig, van ligging en voedsel voorzag. — Ook van de naburige streken heeft men de treurigste berigten. (. . .) Onophoudelijk komen hier half naakte en verkleumde menschen uit die oorden op scheepjes aandrijven, de tijding medebrengende, dat vele menschen en schier al het vee door den vloed omgekomen waren. Hierdoor worden alle woonsteden als opgevuld; de levensmiddelen worden van lieverlede schaarscher, de duurte derzelve grooter; en misschien is er welhaast een algemeene hongersnood te wachten!" (Leeuwarder Courant, 11 februari 1825).

Wumkes.nl

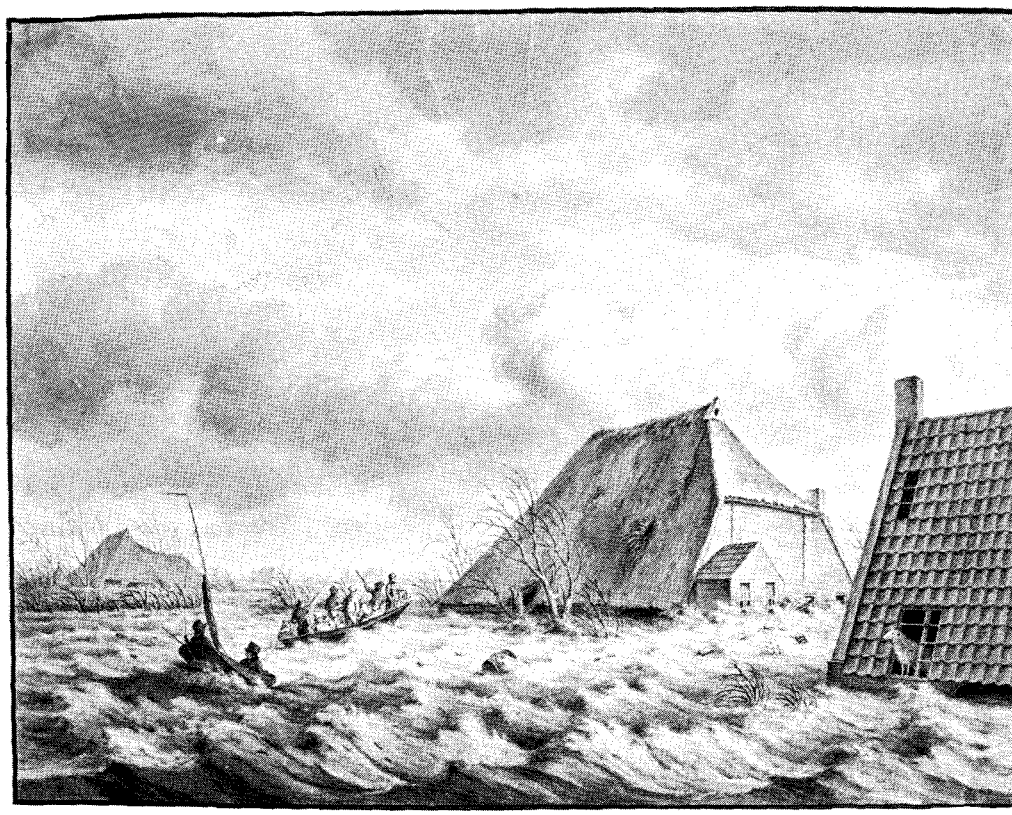

19. "Watervloed, 1825. De Kleine Miente onder Oudehoutwoude in West-Stellingwerf". Penseeltekening in inkt door D. P. Sjollema, 42.5 × 53.5 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

"In den nacht van vrijdag 5 february 1825 wierd mijn vader (Fokke Bienema) gewekt door eenige manschappen uit Oudeschoot, met berigt het water zoo opzette en men bevreesd was voor doorbraak aan de zeedijken. Mijn vader (. . .) kleede zich, trok hooge waterlaarzen aan en begaf zich op weg naar Oudeschoot. (. . .) Daar aangekomen wierd in overleg met de heer Jacob van der Laan (. . .) en eenige manschappen, die zich vrijwillig aanboden om mede hulp te verleenen, besloten zich naar de Kleine Meente (gelegen tusschen Oudeschoot en Wolvega) te begeven, om zoo nodig de menschen daar te redden. Van die redding is een schilderij in olyverf gemaakt door D. Sjollema te Heerenveen. Uit hoofde men nu te Oudeschoot, geen ander of meer vaartuig had, dan een hooipraam, en een klein bootje van mijn vader (de Vlinter genoemd), ene twaalf voet lang, begaven mijn vader, de heer Van der Laan, en eenige manschappen (. . .) zich op reis, naar de Kleine Meente. Tegenover de huizinge, die zich ook nog op de schilderij voordoet, bestond toen ook nog eene kleine boerenhuizinge, met man, vrouw en eenige kinderen. Terwijl in de andere woning zich een huisgezin, ik geloof van 7 personen bevond. Dat huisgezin al naa

Wumkes.nl

de zolder gevlucht, wierd met een schaap, ook op de zolder, onmiddelijk gered en daar tegenover in den schuur op het hooi gebragt. Het huisgezin van de boer begaf zich uit nood ook al op het hooi in de schuur (. . .) Dat alles geschiede op zaturdag 5 february". (Herinneringen van Epko Roos Bienema, de zoon van Fokke Bienema, aan de watersnood in 1825, Leeuwarden november 1894 — Museum Willem van Haren, Heerenveen).

20. Gezicht in de buurt van Nijeschoot tijdens de watervloed van februari 1825. Olieverf op doek door D. P. Sjollema, gesigneerd, 66 × 80 cm. Museum Willem van Haren, Heerenveen. (foto Klaas van Langen) Niet afgebeeld

    Dit schilderij geeft dezelfde situatie weer als nr. 19.

21. De doorbraak van de Kuinre bij Oudeschoot op 4 februari 1825. Olieverf op doek door D. P. Sjollema, gesigneerd, 52 × 67 cm. Fries Museum, Leeuwarden; eig.: Stedelijk Museum De Lakenhal, Leiden. (foto Fotodienst Fries Museum).

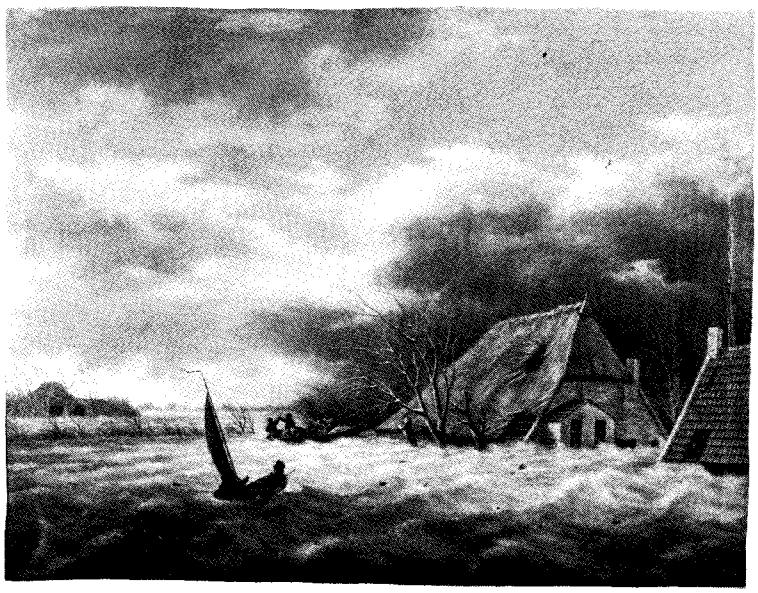

    Dit schilderij geeft dezelfde situatie weer als de nrs. 19 en 20. Vergeleken met die beide afbeeldingen heeft Sjollema hier enkele kleine wijzigingen aangebracht.

Wumkes.nl

22. De punter van Harmen Jans Groen en de praam, waarin hij met zijn gezin na de ramp woonde. Afgebeeld in de rechterbeneden hoek van de "Grondteekening van het gehucht Vierhuizen". Anonieme lithografie naar A. H. Dooters van Leeuwen, 19.9 × 30.4 cm. Uit: C. P. E. Robidé van der Aa, *Hulde aan Harmen Jans Groen, visscher te Vierhuis* (Leeuwarden, 1826). (foto Klaas van Langen)

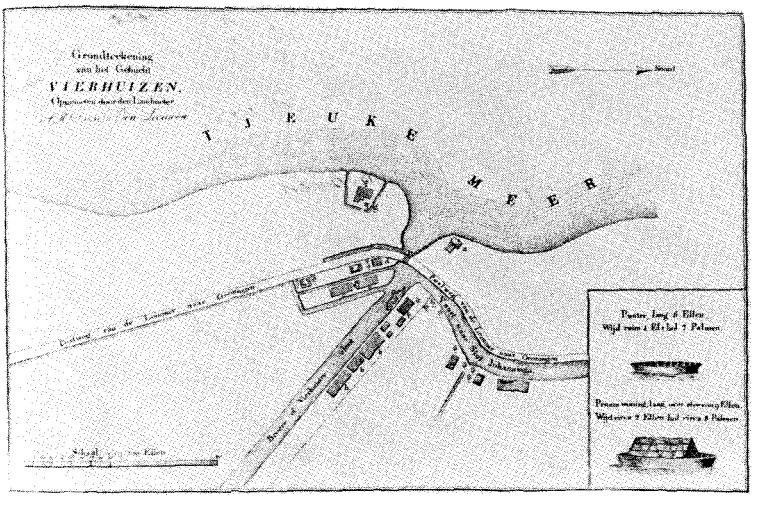

"Uwe commissie heeft eene losse afteekening van de gesteldheid van Vierhuis hierbij gevoegd, waaruit ulieden kennelijk zal worden, hoezeer de pogingen van GROEN toenmaals allezins verdienstelijk en menschlievend zijn geweest.

a. Is de vreesselijk geteisterde woning van H. J. GROEN.
b. De ophaalbrug.
c. De ligplaats van het turfschip, waarop de menschen geborgen zijn.
d. De woning van Tjitse K. Jongsma.
e. De turfschuren: zijnde tusschen dezelven de praam met de menschen komen aandrijven, zoodat er nog schrampen van op de schuur zijn te zien.
f. Is de schuur en woning van Y. B. Holtrop.
g. Een steenen snuivertje, waaruit door de praam, bij het wegdrijven, een' hoek was geslagen.
h. Onderscheidene turfschuren.
i. Het puntertje, waarvan GROEN zich in dezen bediend heeft.
k. Wilgenboomen, staande aan het eind van den tuin van Tjitse K. Jongsma, vanwaar GROEN, Nanne en zijn huisgezin gered had, die aldaar verlegen om hulp kermden.
l. De praam, waarin hij nu met zijn gezin woont".
(Robidé van der Aa, *Hulde aan Harmen Jans Groen*, 44-45).

Wumkes.nl

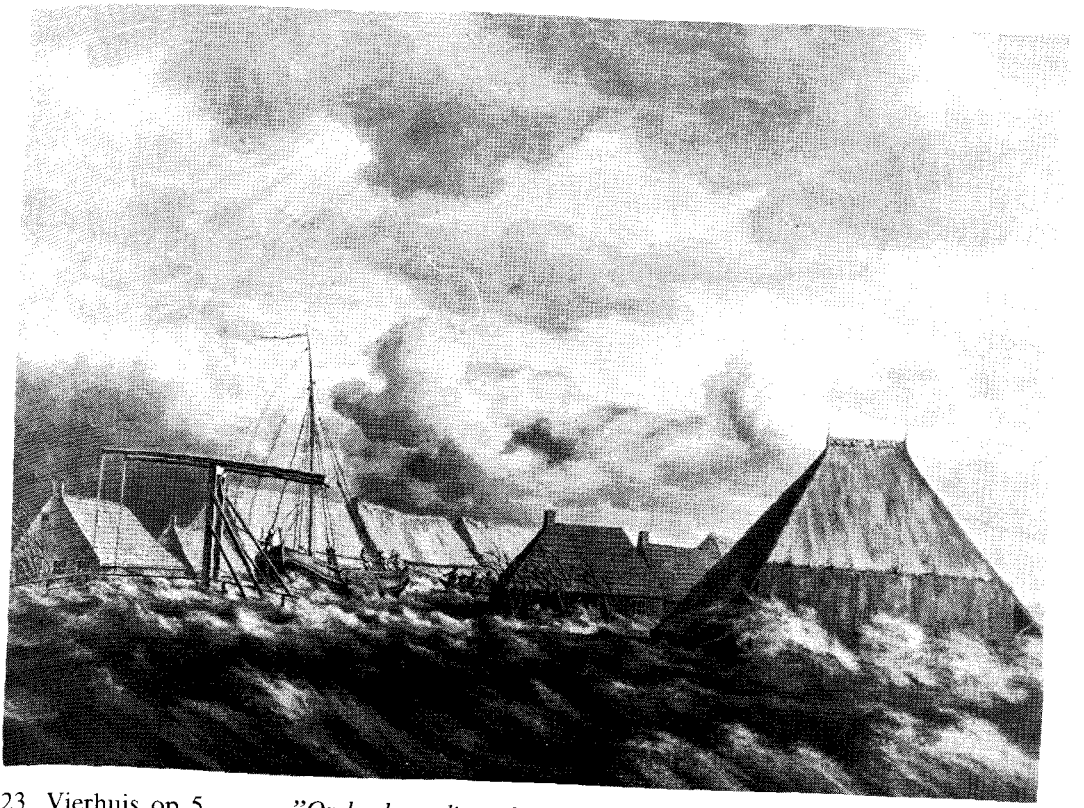

23. Vierhuis op 5 februari 1825. Penseeltekening in inkt door D. P. Sjollema, 54 × 42 cm. Fries Scheepvaart Museum, Sneek. (foto Fotodienst Fries Scheepvaart Museum).

"Onder hen, die zich door menschlievendheid, edelmoedige zelfopofering en geringschatting van eigen leven en goed, om het leven en goed van anderen te redden, onderscheiden hebben, heeft zich vooral doen opmerken, HARMEN JANS GROEN, wonende onder het behoor van het dorp Vierhuis, en man en vader van een huisgezin. De buurt Vierhuis was door de overstrooming van den 4, 5 en 6 februarij bijna geheel vernield. De storm en de aanwas van het water tot den 5 aanhoudende, had de gemeenschap tusschen de bewoners dezer buurt genoegzaam geheel afgesneden, en zonder het grootste levensgevaar kon het holle water niet bevaren worden. Velen zagen hopeloos uit naar redding.

Daar, waar men nog eenig vaartuig ter beschikking had, belette de storm en de vreesselijke golving des waters alle gebruik van hetzelve. IJsselijke toestand! Bij het verlies van bezittingen den dood voor oogen te zien, welk een denkbeeld! Slechts een eenig mensch onderstond het, zijn leven tot behoud van velen te wagen. Zijne eigene bezittingen, ter prooije der golven latende, begeeft H. J. Groen zich in het midden der dreigende gevaren. Met de grootste inspanning redt hij niet slechts eenig vee, maar zelfs het leven van 58 personen. Heerlijke prijs! Reeds op den 4, des morgens te 9 uren, dankten hem 6 menschen hun behoud.

Geheel alleen de woede des waters trotserende, gaat hij voort met zijn rank vaartuigje niet alleen des daags, maar ook des nachts zelfs, overal hulp, overal redding te verschaffen. Een schip, toebehorende aan Karst de Boer alhier, schoon met turf geladen, verstrekte Groen ter bergplaatse van de geredde ongelukkigen. Zoo hadden, naast God, aan hem, in den laten avond van den 5, reeds 54 personen hun leven te danken. Nog genoot Groen geen rust! (. . .) Op den 6

Wumkes.nl

24. "Watervloed, 1825. Het gehucht Vierhuizen in Schoterland". Penseeltekening in inkt door D. P. Sjollema, 54 × 42.5 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

Deze tekening geeft dezelfde situatie weer als nr. 23. Een klein verschil is, dat de rietkap van de boerderij rechts voor sterker beschadigd is.

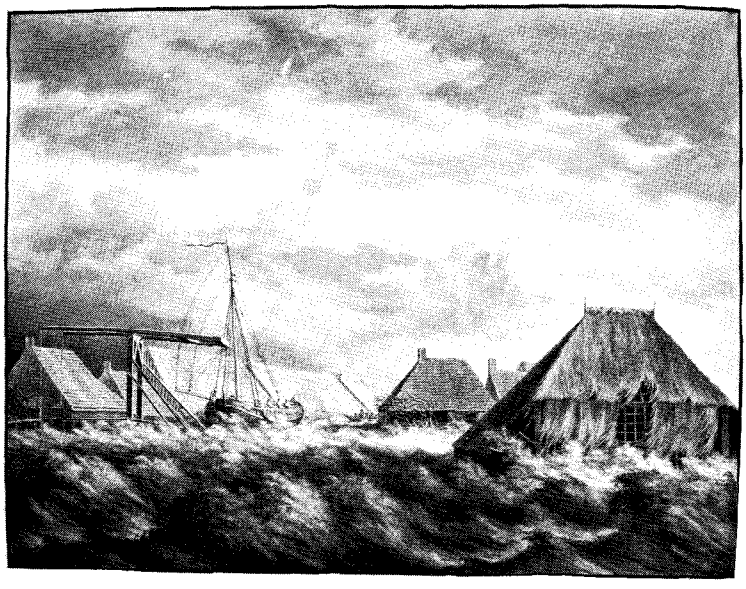

ontdekkende dat een huisje, op drie kwartier afstands vernield was, spoedt hij zich, nu voor het eerst door een ander geholpen, zelfs in den nacht, tusschen den 6 en 7, naar eenen molen (. . .), om er menschen te zoeken. Na eene vaart van ruim een half uur, komen zij ter bedoelder plaatse en vinden 4 menschen, zijnde man, vrouw, moeder en kind, die, op eenen zolder herwaarts gedreven, hier bijkans 3 dagen van een weinig raauw meel, eene uije en een weinig sneeuw geleefd hadden. O! welk een geschenk was voor dezen het medegebragte brood! (. . .) Eindelijk brak de 7 feb. aan, waarop GROEN, echter in den avond, eenige verademing genoot, en zich voor het eerst, sedert den 4 februarij, van drooge kleederen voorzag". (Beijer, *Gedenkboek*, II, 685-687).

25. "Vierhuis, zoo als het zich vertoonde den 5 februay 1825". Penseeltekening in inkt door D. P. Sjollema, gesigneerd 27.3 × 42.5 cm. Fries Museum, Leeuwarden. (foto Fotodienst Fries Museum)

Deze tekening geeft dezelfde situatie weer als de nrs. 23 en 24. Alleen is de rietkap van de boerderij nog sterker beschadigd en zijn overal pannen van de daken der huizen afgewaaid.

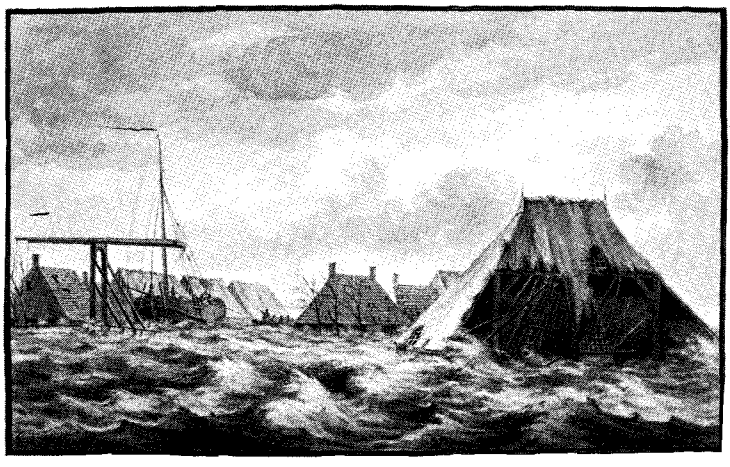

Wumkes.nl

26. Harmen Jans Groen in zijn punter. Lithografie door P. Velijn naar J. G. Schotel. Uit: J. C. Beijer, *Gedenkboek van Neerlands watersnood* in februarij 1825 ('s-Gravenhage, 1826) I, titelpagina. (foto Klaas van Langen)

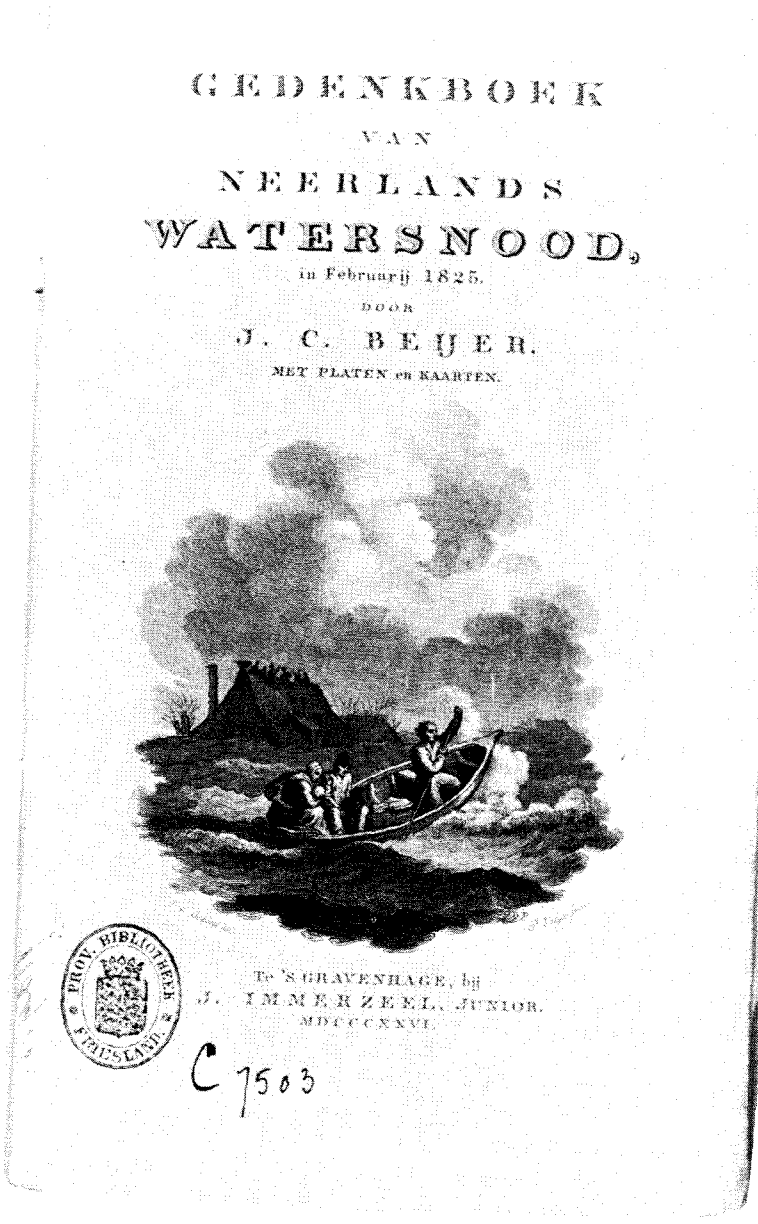

GEDENKBOEK

VAN

NEERLANDS

WATERSNOOD,

in Februarij 1825.

DOOR

J. C. BEIJER.

MET PLATEN en KAARTEN.

PROV. BIBLIOTHEEK FRIESLAND

C 7503

Te 's GRAVENHAGE, bij
J. IMMERZEEL, JUNIOR.
MDCCCXXVI.

Wumkes.nl

"Een' pest, die Vrieslands Steeden, en luchtgewest bedorf"

De bestrijding van de pokken

C. Boschma

Onzekere berichten vermelden het voorkomen van de pokken, een besmettelijke en gevaarlijke (kinder)ziekte, al omstreeks 1100 voor Christus in China. De eerste medische beschrijving ervan hebben we te danken aan Rhazes, arts in Bagdad in het eind van de negende eeuw, die een Arabisch boek over pokken en mazelen publiceerde. Men vermoedt, dat de ziekte zich van Klein-Azië uit over Europa verbreid heeft, waar zij al in 570 geheerst schijnt te hebben [1].

De besmetting met pokken vindt normaal gesproken plaats via de luchtwegen. Een lijder aan pokken krijgt gemiddeld twaalf dagen na de besmetting hoge koorts, spierpijn, vooral in de rug, buikpijn, hoofdpijn en dorst. Na enkele dagen krijgt hij uitslag in de vorm van rode vlekjes in het gezicht en daarna op de overige lichaamsdelen. De vlekjes veranderen na korte tijd in blaasjes, die gevuld zijn met een helder vocht, dat later etterig wordt. De meeste pokken barsten open en de etter droogt in tot korsten, die na afvallen kleine littekens of diepe putjes achterlaten. Vooral de talgkliertjes in het gezicht trekken de besmetting aan, waardoor de patiënt een "pokdalig" uiterlijk kan krijgen. In zware gevallen verenigen zich talrijke pokken tot grote blazen of etteroppervlakten (confluentes). Die gevallen hebben dikwijls een dodelijke afloop. De ziekte was in het verleden buitengewoon gevreesd, omdat zij bij epidemieën tot zeer hoge sterftecijfers leidde en in het algemeen een belangrijk aandeel had in de hoge kindersterfte [2].

De bestrijding van de ziekte door inenting

De normale besmetting langs de luchtwegen geeft een geweldige massaliteit aan de virusinfectie. Bij inenting wordt slechts een kleine hoeveelheid besmetting in de bloedbaan gebracht. Op deze wijze kan men de patiënt een lichte en beheersbare vorm van de ziekte doen ondergaan, die hem immuun moet maken. Dit inenten – de inoculatie of variolisatie – met pokstof van een pokkenlijder, werd naar wij weten voor het eerst toegepast in Constantinopel. Daar werd deze kunstgreep jarenlang verricht door een Griekse vrouw, met een geheimzinnig ritueel en onder aanroeping van de Heilige Maagd. Eerst werd hij toegepast op de lagere bevolkingsklassen, later waagden ook de hoger geplaatsten zich er aan. In 1672 zou volgens sommige schrijvers de secretaris van de Franse ambassadeur zijn drie kinderen hebben laten inenten.

Zeker is, dat in 1717 Lady Worthley Montague, echtgenote van de Britse ambassadeur, hun zesjarig zoontje liet inenten, met een gunstig gevolg. Terug in Engeland liet zij in 1721 ook hun dochtertje inenten, toen dat ook zes jaar was geworden. Dit trok sterk de aandacht in hofkringen en men wilde ook de vorstelijke kinderen inenten. Men ging daarbij echter niet over één nacht ijs: eerst werden zes ter dood veroordeelden begenadigd en vervolgens ingeënt en daarna nog vijf kinderen van de diaconie der parochie van St. James. Sedertdien won de toepassing van de inoculatie langzaam veld, met steun van het Royal College of Physicians te Londen. Vooral Thomas Dimsdale (1712-1800) werd bekend door zijn methodische aanpak en het succes, dat hij daarmee bereikte. Een nieuwe methode werd in 1765 door Robert en Daniel Sutton ingevoerd. Deze werd o.a. in 1768 door de Nederlánder Johannes Ingenhousz (1730-1799) met succes aangewend aan het hof van Maria Theresia in Wenen. Ook in andere landen van Europa, al

Wumkes.nl

Negentiende-eeuwse afbeeldingen van een lichte en een zware vorm van pokken en van de door deze ziekte veroorzaakte littekens. (uit: H. Vogt, Das Bild des Kranken; München, 1969)

vroeg in Hannover, vond de kinderpokinenting toepassing in de loop van de achttiende eeuw [3].

De eerste Nederlandse inenting vond plaats in Amsterdam in 1748 door een uit Genève afkomstige leerling van Boerhaave, de arts Théodore Tronchin (1709-1782). Diens tweede zoon was vreselijk misvormd door de ziekte en daarom entte hij zijn oudste in, die voorspoedig herstelde. Vervolgens paste hij de bewerking op negen andere personen toe. Het hoogste aantal pokken, dat ze kregen was "slechts een dertigtal". Den Haag volgde in 1754 met de inentingen door Thomas Schwencke, die bovendien de eerste was die statistisch onderzoek verrichtte naar het verloop van de ziekte in een aantal jaren in die stad [4]. Rotterdam en Breda volgden kort daarop het Haagse voorbeeld. In Groningen werd al in 1759 ingeënt door professor Van Doeveren, maar het zou tot april 1769 duren voor het tot toepassing op grotere schaal kwam. De hoogleraren Petrus Camper, Wouter van Doeveren en Matthias van Geuns baanden hier de weg. Professoren, onder wie godgeleerden, lieten hun kinderen inenten. Adel en burgerij volgden en gaven daarmee het voorbeeld voor de overige bevolking. Jonge doktoren werden door hun leermeesters opgeleid en tussen november 1769 en februari 1770 kon het aantal inentingen op vierhonderdvijftig geschat worden, waarbij slechts twee kinderen stierven [5].

Petrus Camper had de pokstof die hij gebruikte gekregen van dr. Gadzo Coopmans te Franeker, die in 1769 enige "Juffers" had ingeënt [6]. Deze juffers waren de drie dochters van mr. J. van der Kolk, secretaris van Hennaarderadeel. Coopmans heeft het verloop van de behandeling uitvoerig te boek gesteld [7]. Hij begon met de jongste dochter, Anna, oud negen jaar. Zij moest zich onthouden van zware spijzen, vlees, specerijen en gegiste dranken. Op 25 februari 1769 begon dit dieet, alles volgens de regels van Dimsdale. Beweging en frisse lucht moest zij wel hebben, iets waar haar grootvader Emmericus Hofstede, "rustend Leeraar alhier", op toezag. Van 2 maart af werd het kind gepurgeerd. De 10e kreeg Coopmans "door den zeer Geleerden Heere N. Belkmeer, beroemd Genees-Heer te Bolswerd, toegezonden een draad door rype Pokjes getrokken, beneffens pokrooven van kinderen, welke aan eene gunstige zoort van Pokjes laboreerden".

"Den 11 geschiedde de Inenting 's morgens te 11 uur met een ligte insnyding op den regter arm ter gewooner plaatze, zoodanig dat nauwlyks eenig teken van bloed uit het wondje voortkwam, waar op de Pokroof geleid en met een kleefpleister bedekt wierde. De insnyding op den linkerarm was een weinig dieper, en gaf een kleine droppel bloeds, hier wierde een dubbelde draad, met Pokstof besmet, geleid, en mede met een kleefpleister gedekt: beide deeze insnydingen zyn geweest ter lengte van ½ duim." Na enkele dagen vormde zich een pok op de linkerarm en voorts ook elders op het lichaam, maar zij waren van een "zeer goede zoort, en stonden alle op zig zelven". Begin april waren de meeste pokjes uitgedroogd. Intussen had Coopmans op 28 maart de oudere dochters Henriëtte (dertien) en Jacoba (twaalf) ingeënt "met stof uit rype Pokjes van het aangezigt van haare Zuster". Ook nu met het voor die tijd beste gevolg.

Was Coopmans de eerste in Franeker die inentte, Petrus Camper schrijft in zijn *Aanmerkingen over de inëntinge der kinderziekte* van 1770 *(afb.1):* "Het heugt mij, als ik, in den jaare 1750 te Franeker,

Wumkes.nl

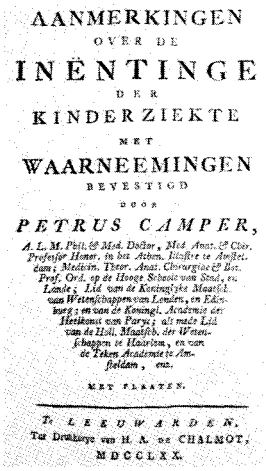
AANMERKINGEN
OVER DE
INËNTINGE
DER
KINDERZIEKTE
MET
WAARNEEMINGEN
BEVESTIGD
DOOR
PETRUS CAMPER,
A. L. M. Phil. & Med. Doctor, Med. Anat. & Chir. Professor Honor. in het Athen. Illustre te Amsterdam; Medicin. Theor. Anat. Chirurgiae & Bot. Prof. Ord. op de Hooge School van Stad, en Lande; Lid van de Koninglyke Maatsch. van Wetenschappen van Londen, en Edinburg; en van de Koningl. Academie der Heelkunst van Parys; als mede Lid van de Holl. Maatsch. der Wetenschappen te Haarlem, en van de Teken Academie te Amsterdam, enz.
MET PLAATEN.
Te LEEUWARDEN,
Ter Drukkerye van H. A. de CHALMOT,
MDCCLXX.

1.

de Inëntinge openlyk leerde in het Anatomische Theater, als hebbende te Londen daar van de alleruytneemendste uytwerkingen gezien . . . dat myne Leerstellinge niet zeer gunstig wierdt aangenoomen" [8]. Zijn tegenstander is dan ds. E. Hofstede, de grootvader van de in 1769 ingeënte kinderen! "Zoo veel vermag de tyd! Twintig jaaren waren nodig om langzaamerhand die vooroordeelen weg te neemen: en dikwyls ziet men, dat als dan eensklaps, voornaamelyk als de Geneesheren het niet door oneenigheid verbroddelen, zulk eene nieuwigheid doordringt". Want: "De minste Proeven zyn in ons Land genomen: de verdeeldheid der Geneesheren, de algemeene neiging om den ouden gang te gaan, vooroordeel, yverzucht, en eene verachting voor het gene door jongere Lieden wordt voorgesteld, gevoegd by den verkeerden yver van zommige Predikheeren, hebben onze Landslieden bynaa beroofd van deeze heylzaame vinding". Camper geeft een compleet overzicht van de stand van zaken met betrekking tot de inenting zoals die uit zijn eigen praktijkervaring blijkt – "ik hield niet alleen nauwkeurige aantekeningen der gevallen, maar schilderde met de pen af alle de veranderingen, die de wondjes ondergingen van dag tot dag" – en getoetst aan die van anderen. Hij draagt zijn werk op aan ds. Charles Chais, Waals predikant te 's-Gravenhage, die zelf een vertoog over de nuttigheid van de inenting had geschreven [9].

Campers werk is twee jaar later in het Duits vertaald, en bovendien werd zijn antwoord op een vraag van de Academie in Toulouse: *Déterminer les avantages et la meilleure méthode d'inoculer la petite vérole* in 1772 bekroond, waarmee hij erg ingenomen was.[10] Tenslotte schreef Camper in 1772 *Animadversiones criticae* tegen de Leidse hoogleraar G. L. B. van Swieten, wat hem in de vorm van een *Brief* van een "liefhebber der Geneeskunde" op een zeer hatelijke bejegening kwam te staan [11].

De propaganda voor de inenting werd ook gevoerd door schrijvers en wetenschapsmensen, die in hun naaste omgeving slachtoffers van de ziekte zagen vallen. Onno Zwier van Haren verloor zijn moeder en zuster aan de pokken, terwijl zijn broeder ternauwernood gespaard bleef. Dit gaf de dichter een lierzang in de pen, *De Inenting (afb. 2),* [12] waarin de volgende strofen voorkomen:

2.

DE
INENTING.
LIERZANG.
AAN VROUWE
SARA MARIA VAN DEN HEUVEL,
HUYSVROUW VAN JONKHEER
DUCO VAN HAREN.
Te ZWOLLE
By SIMON CLEMENT,
MDCCLXXVII.

Gy kwaamt aldaar, vooruitgereeden,
Door bange schrik en bleeke vrees;
Gy kwaamt, gevolgd op uwe treeden,
Met Rouw, die dood of leelkheid rees!
Gezondheid, kragt, en Jeugd, moest wyken,
Veranderd in verrotte lyken,
Voor 't sterven, al afschuwelyk!
Daar 't Minnaars oog geliefde trekken,
Nog wang, nog lippen, kon ondekken,
Voor Oud'ren zelv' onkennelyk.

Maar God, die deese Pest, in 't Oosten,
Met zo veel' and'ren heeft gepaard,
God, onuitputtelyk in troosten,
Als syne hand op ons verzwaard;
Heeft ook de middelen gezonden,
En heeling aan de kwaal gebonden,
Als teekenen dat syne magt,

Wumkes.nl

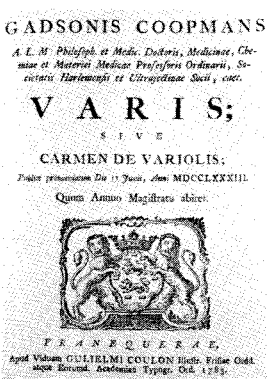
GADSONIS COOPMANS
A. L. M. Philosph. et Medic. Doctoris, Medicinae, Chemiae et Materiei Medicae Professoris Ordinarii, Societatis Harlemensis et Ultrajectinae Socii, etc.
VARIS;
SIVE
CARMEN DE VARIOLIS;
Publice pronunciatum Die 17 Junii, Anno MDCCLXXXIII.
Quum Annuo Magistratu abiret.
FRANEQUERAE,
Apud Viduam GULIELMI COULON Illustr. Frisiae Ordd. nec non Societ. Academiae Typogr. Ord. 1783.

3.

Dan, hier Verschrikking kan doen woonen,
Dan, Goedertierenheid betoonen,
Als 't Strengheids Vonnis is volbragt.

Gadso Coopmans, inmiddels hoogleraar in de geneeskunde te Franeker geworden, trof het ongeluk dat zijn enige dochter Johanna slachtoffer van de ziekte werd, nadat zij in 1779 door hem was ingeënt. Dit was voor hem aanleiding om bij de rectoraatsoverdracht van 1783 een Latijns gedicht voor te lezen: *Varis; sive carmen de variolis (afb. 3).* Aan de Nederlandse vertaling daarvan, die vier jaar later verscheen, is de titel van dit artikel ontleend. Coopmans beschrijft in dit gedicht zowel de oorsprong, het verloop en de behandeling van de kinderpokken, als die van de inenting [13].

De tijd was kennelijk rijp voor een verdergaande popularisering van de inenting, want in 1776 schreef het Bataafsch Genootschap van Proefondervindelijke Wijsbegeerte te Rotterdam een prijsvraag uit: *Welken zijn de geschikste middelen om den gemeenen man in ons vaderland, zoo ten platten lande als in de steeden, tot het gewillig gebruik maken van de Inentinge der kinderpokjes aan te moedigen, en om dese practijk op de minst kostbare wijs en zonder gevaar van de besmetting te verspreiden, aan hun toe te dienen?* In 1777 volgden drie bekroningen: een gouden medaille voor Joh. Veirac, M.D. te Rotterdam, een zilveren voor een schrijver die onbekend wenste te blijven en een tweede accessit voor Adolf Ypeij, Phil. et Med. Doct. te Franeker [14].

Veirac wilde een "Genootschap voor de inenting van 't gemeen" en wees er op dat in 1756 een "Societeit ter Inentinge" door vooroordelen niet tot stand kon komen. Alle drie de inzenders pleitten voor de stichting van inentings-huizen.

Ypeij zocht in de eerste plaats medewerking van predikanten, "door eenen Hoogleeraar in de Godgeleerdheid en eenen anderen in de Geneeskunst, op onze hoogescholen, jaarlijks eenige openbaare lessen te doen geeven, om aan hunne toehoorderen de voortreffelijkheid en geoorloofdheid der Inentinge voor oogen te stellen". De studenten moesten deze lessen verplicht volgen. Verder moesten er "zeer beknopte en bondige onderrichtingen" opgenomen worden in de schoolboeken en bij openvallende onderwijzersplaatsen figuren met een positieve instelling benoemd worden, "nadien deeze soort van Letterhelden het meest van allen met vooroordeelen bezet is". Vervolgens beschreef hij aan welke vereisten een inentingshospitaal zou moeten voldoen, op een wijze die de medisch-historicus Daniëls honderd jaar later deed uitroepen: "Ach waren alle thans in gebruik zijnde hospitalen zóó ingericht!"

Tenslotte schreef ook de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in 1795 een prijsvraag uit: *"Welke is de beste wijze om kinderen, van het tijdstip der geboorte af, tot den ouderdom van een of twee jaaren, wat het ligchamelijke betreft, op te voeden?"* Met deze vraagstelling bevorderde de Maatschappij indirect de kinderpokinenting. Het antwoord van G. Bakker, M.D. te Enkhuizen werd met goud bekroond, dat van J. Vitringa Coulon, M.D. te Leeuwarden met zilver. Beide verhandelingen werden in mei 1797 gepubliceerd [15].

Bakker verdeelde zijn stof in tien hoofdstukken, waarbij de "in-

Wumkes.nl

enting der kinderpokjes" apart van de overige kinderziekten behandeld werd. Julius Vitringa Coulon deed het in de vorm van een vraaggesprek tussen ouders en geneesheer, waarbij hij in zijn laatste dialogen de voordelen der inenting besprak – met verwijzing naar o.a. Camper, Van Doeveren en Coopmans – en de theologische bezwaren ontzenuwde.

Voor- en tegenstanders

Wij zagen dat Camper veel steun ondervond van ds. Chais, die met het gezag van zijn theologische positie de zaak van de inenting kon helpen bevorderen. De bezwaren kwamen ook in Nederland al vroeg naar voren, het eerst in een verhandeling van 1724 van de Middelburgse geneesheer Aarnoudt Helvetius, die zich merkwaardigerwijs vooral op theologische argumenten baseerde: een arts mag slechts zieken genezen en het is Gode verzoeken een gezond mens ziek te maken. Bovendien was er geen overtuigende reden waarom mensen die de pokken door inenting hadden gehad, daardoor de slaande en bezoekende hand Gods in deze zouden ontvlieden [16]. Het zijn dezelfde argumenten, die in de hele achttiende en negentiende eeuw en ook nu nog in bepaalde kringen, gehanteerd bleven. In achttiende-eeuwse pamfletten en tijdschriften werd de strijd met de pen met grote ijver gevoerd. In gedichten, samenspraken en toneelstukken trachtte men op vaak geestige wijze zijn gelijk te halen [17].

Koepokinenting

Edward Jenner (1749-1823), een medicus en beoefenaar van de natuurlijke historie uit Berkeley in Gloucestershire, ontdekte dat mensen, die bij het melken zweren aan de handen kregen vanwege bepaalde ontstekingen aan de uiers van de koeien, naderhand immuun waren voor de echte pokken. Dit betekende, dat door het koepokvirus een kruisresistentie opgewekt kon worden ten opzichte van het gewone pokken-virus. Op grond van nader onderzoek entte Jenner in 1796 een jongeman in met deze koepokken en later met de kinderpokken, die evenwel geen vat op hem kregen. Zijn waarnemingen en conclusies, geweigerd voor de *Philosophical Transactions*, publiceerde hij nu afzonderlijk onder de titel *An inquiry into the causes and effects of the Variolae Vaccinae, a disease in Some of the Western Counties of England, particularly Gloucestershire, and known by the name Cowpox* (Londen 1798). Hiermee werd hij in korte tijd beroemd en zijn vinding verbreidde zich snel over de wereld. Jenners verdienste was dat hij bewees, dat koepokken, die van koe op mens overgebracht zijn, daarna van mens op mens overgebracht kunnen worden en dan hun voorbehoedend vermogen tegen de kinderziekte behouden [18].

De eerste Nederlander die met koepokstof inentte was dr. Levie Salomon Davids te Rotterdam, en wel op 17 oktober 1799. Aangemoedigd door de ontdekking zocht hij naar een gelegenheid de pokstof ook in ons land te beproeven. Daartoe werd hij in staat gesteld door "eenige draden, bezwangert met de koepokstof", die dr. Marshall uit Gloucestershire hem gezonden had [19]. "Het vooroordeel tegen de inentingen in het algemeen en tegen eene nieuwe manier in het byzonder, stelde my tot heden buiten staat van nadere proefnemingen te doen, te meer daar de inenting met den draad altyd eene kleene oppervlakkige doorklieving vereischt, het

Wumkes.nl

welk de Ouders zo wel als de Kinderen, schoon zonder reden, afschrikt".
De zegetocht van de koepokinenting was dan ook nog niet begonnen. Wel werd in Rotterdam direct het genootschap "Ne pestis intret vigila" opgericht, dat een adres richtte aan de Agent van Nationale Opvoeding, en stelden Utrechtse artsen uit het geneeskundig gezelschap "Matthias van Geuns" voor om kinderen van behoeftigen van stadswege in te enten "omdat er geen efficacieuser middelen zijn om vooroordelen op te heffen, dan daadzaken", maar de Commissie van Geneeskundig Toevoorzicht bleef voorzichtig met de nieuwigheid. Ze wilde niet verder gaan dan vrijwillige inenting [20].
In 1801 kwam er zelfs eerst nog een aanschrijving van de regering om de *variolisatie*, vooral bij armen en behoeftigen, krachtig te bevorderen. Driehonderd kosteloos verrichtte inoculaties met de kinderpokken zouden met een gouden medaille beloond worden. Omtrent de *vaccinatie* werd alleen nader onderzoek aanbevolen [21].
In Amsterdam, waar men niet wilde wachten tot er maatregelen van hogerhand afkwamen, werd in 1803 het "Amsterdamsch Genootschap ter Bevordering der Koepokinenting voor minvermogenden" opgericht. De eerste wettelijke regeling van de vaccinatie is een decreet van Lodewijk Napoleon van 25 november 1808. Daarbij werd bepaald, dat alle armlastigen, zowel in als buiten gestichten, alsmede de officieren en soldaten van de land-armée gevaccineerd moesten worden. Een gouden medaille ter waarde van tien ducaten zou jaarlijks in elk departement worden uitgereikt aan drie doctoren of chirurgijns die het grootste aantal personen, maar boven de honderd, hadden gevaccineerd. De Maatschappij Tot Nut van 't Algemeen werd uitgenodigd een herdruk te maken van een eerder verschenen boekje *De ondervinding is de beste leermeesteresse, eene huishoudelijke zamenspraak waarin de inenting der koepokken beknopt en bevattelijk wordt behandeld.*
In 1813, nog onder Frans bewind, volgde de eis, dat schoolgaan, of zelfs ondersteuning ontvangen nog slechts mogelijk was met bewijs van vaccinatie of een medische verklaring dat men de kinderpokken had gehad. Een iets uitgebreider reglement ging uit van de Souvereine Vorst in 1814, gewijzigd en verbeterd in 1818. Toen werd ook van regeringswege een getuigschrift verstrekt: het pokkenbriefje.
Na de publikatie van Jenner bleef dus nog een tijdlang sprake van zowel kinderpokinenting als koepokinenting, elkaar belemmerend en bevorderend, waarbij dezelfde argumenten pro en contra werden gebruikt. Maar, zoals Daniëls terecht zei, zonder de kinderpokinenting als baanbreekster zou de koepokinenting nooit zo snel verbreid zijn geweest.

Friesland
Professor Johannes Mulder hield op 28 november 1800 te Franeker een openbare "Les over de koepokken" [23]. Allereerst besprak hij de geschiedenis van de ziekte en de inentingen in de afgelopen eeuw, die het sterftecijfer hadden teruggebracht tot twee op de honderd. Toch was er nog veel verzet, vooral ten tijde van de Republiek, toen de geestelijken bijna zonder uitzondering tegen waren en de meeste geneesheren vóór. In Engeland, zo constateerde hij, was de inenting algemeen sedert 1758. Er waren rondom

Wumkes.nl

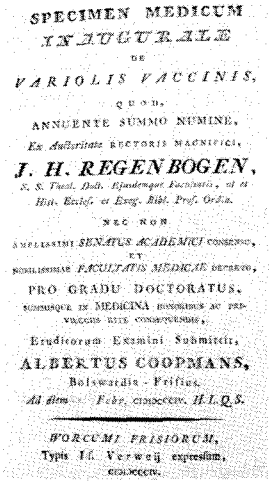

SPECIMEN MEDICUM
INAUGURALE
DE
VARIOLIS VACCINIS,
QUOD,
ANNUENTE SUMMO NUMINE,
Ex Auctoritate RECTORIS MAGNIFICI,
J. H. REGENBOGEN,
S. S. Theol. Doct. Ejusdemque Facultatis, ut et
Hist. Eccles. et Exeg. Bibl. Prof. Ordin.
NEC NON
AMPLISSIMI SENATUS ACADEMICI CONSENSU,
ET
NOBILISSIMAE FACULTATIS MEDICAE DECRETO,
PRO GRADU DOCTORATUS,
SUMMISQUE IN MEDICINA HONORIBUS AC PRIVILEGIIS RITE CONSEQUENDIS,
Eruditorum Examini Submittit,
ALBERTUS COOPMANS,
Bolswardia-Frisius.
Ad diem Febr. cIↃIↃCCCIV. H.L.Q.S.
FORCUMI FRISIORUM,
Typis H. Verweij expressum,
cIↃIↃCCCIV.

4.

1800 in grote trekken twee stromingen: streven naar algehele uitroeiing door isolatie van de patiënten (Duitsland) en koepokinenting (Engeland). De eerste maakte geen opgang, "het laatste, het inenten van de *koepokken* (zoo wordt dat ongemak genoemd) neemt door de gelukkige uitslag meer & meer veld niet alleen in Engeland, maar ook elders & nu onlangs heeft men ook hier te lande daaraan beginnen te denken & te werken. Hierdoor aangemoedigd hebben wij ook getragt de nodige stof ten dien einde magtig geworden en onze geachte vriend de Praelector van der Kooi is de eerste die zig alhier aan deze kunstbewerking op gisteren onderworpen heeft".

De nauwe banden in die tijd tussen de universiteiten van Groningen en Franeker rechtvaardigen het hier te vermelden, dat professor E. J. Thomassen à Thuessink op 10 februari 1801 uit Groningen schreef: "De inenting der koepokken ... begint hier nu ook wortel te vatten". Onder meer aan professor Mulder in Franeker zond hij bezwangerde lancetten en had "de voldoenste berigten van succes van sommige ontfangen". "Mogten hier door anderen worden opgewekt, om, met aflegging van alle vooroordelen, dit heilzaam middel, tot afwering van de yselyke gevolgen der kinderziekte, toch spoedig aan te wenden" [24]. In hetzelfde jaar promoveerde te Groningen zijn leerling A. O. H. Tellegen op een *Dissertatio de variolis vaccinis,* waarin een aantal casus werd behandeld.

De eerste Friese dissertatie is van Albertus Coopmans, Franeker 1804, die promoveerde op *Specimen medicum inaugurale de variolis vaccinis (afb. 4).* Hij constateerde, dat hoewel Davids de vinding reeds in 1799 in Rotterdam toepaste, deze in ons land betrekkelijk laat geaccepteerd is. Hij wees op de publikaties in het *Genees- en Heelkundig Magazijn* en de moeizame pogingen om de Agent van Nationale Opvoeding te overtuigen. Voorts besprak hij de lessen van Mulder in Franeker en Thomassen à Thuessink in Groningen, de tegenstand in Frankrijk en Duitsland en ook in Nederland. Hier is het vooral het scepticisme van Le Francq van Berkhey en Lycklama à Nijeholt, dat hij aan de kaak stelde [25].

Het pleit was dus nog niet geheel beslecht en dat zal dan ook de aanleiding geweest zijn voor de Harlinger medicus Leonardus Popta om op 14 augustus 1806 in de Lutherse kerk een rede te houden "Over de voortreffelijkheid van de inenting der koepokken", waarvan behalve de gedrukte tekst ook een aanplakbiljet *(afb. 5)* bewaard is gebleven [26].

5.

Den Lezer heil en groete!
Op den eerstkomenden Donderdag, zynde den
14^den van Oogstmaand, des Jaars 1806,
de
LEONARDUS POPTA, S. S.
Doctor in de Geneeskunde,
te
DE LUTHERSCHE KERK,
DE VOORTREFFELYKHEID
VAN DE INENTING DER
KOEPOKKEN.
HARLINGEN.

Popta had als eerste doel het uitroeien van vooroordelen. Hij wees op de verwoestende epidemieën in het verleden, ook in Friesland: "denkt eens, hoe deze geesel der menschheid zich voor weinige jaren, in alle Friesche steden, door de aderen van jong en oud verspreid, en hare wrede vuisten met stromen schuldeloos bloed bezoedeld heeft". De bestrijding daarvan achtte hij niet in strijd met de Goddelijke zedeleer.

Over Jenner zei Popta, dat deze gebruik maakte van een algemeen bekende waarheid in Gloucestershire en naburige Engelse graafschappen omtrent de ziekte genaamd cowpox. En dat de mensen door contact met koepokken "schoon nimmer van te voren door de Natuurlijke kinderziekte aangetast, voor de besmetting van die noodlottige ziekte schootvrij zijn gebleven" was volgens Popta ook in Friesland opgemerkt. Dergelijke berichten zijn er meer [27]. Ook

Wumkes.nl

een publikatie van de Departementale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt in Friesland, in de *Leeuwarder Courant* van 4 september 1805 begon met te zeggen, dat de koepokken al langer dan honderd jaar in Engeland en Jutland bekend waren. Dit alles neemt niet weg, dat Jenner de eerste is geweest, die de uiterste consequentie getrokken heeft uit de waarnemingen omtrent de koepokken.

Beloningspenningen

Tot de middelen, die de inenting op zo groot mogelijke schaal moesten bevorderen, behoorde ook al vroeg het uitreiken van beloningspenningen. In de "Voordragt van den Agent der Nationale Opvoeding aan het Uitvoerend Bewind dezer Republiek, ter bevordering en algemeener verspreiding van de Inenting der Kinderpokken" (1801) stond onder meer dat aan alle medicinae doctores en andere tot het inenten toegelaten "konstoeffenaars", die kunnen aantonen driehonderd of meer inentingen gratis te hebben verricht, "als een blijk van de erkentelijkheid des Vaderlands voor hunne aan de maatschappij bewezen diensten zal worden vereerd eene gouden medaille, met eene toepasselijke inscriptie en emblême vercierd". De penning is nooit geslagen, maar wel zijn er premies gegeven van tien gouden ducaten voor meer dan honderd inentingen.

De Departementale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt in het Departement Friesland geeft over de periode 1 oktober 1805 tot 30 september 1806 de volgende aantallen inentingen op:

"door de Heel- en Vroedmeester U. Noordenbos te Oudkerk
319 voorwerpen
door de Heel- en Vroedmeester J. Camminga te Dragten
209 voorwerpen
door de Medicinae Doctor C. Steinstra te Harlingen
183 voorwerpen
door de Medicinae Doctor L. Steensma te Bolsward
140 voorwerpen
door de Medicinae Doctor S. S. Nauta te Franeker
105 voorwerpen
door de Medicinae Doctor A. Markus te Dokkum
85 voorwerpen
in totaal in één jaar
1041 voorwerpen."

U. Noordenbos en J. Camminga krijgen ieder een premie van tien gouden ducaten. "De Med. Doct. C. Steinstra heeft voor deze Premie bedankt" [28].

De door Lodewijk Napoleon bij decreet van 1808 ingestelde gouden penning werd voor het eerst geslagen in 1809. Veertien doktoren en zestien chirurgijns hadden toen samen 9614 gratis inentingen verricht. In Friesland hoorden daarbij de chirurgijns J. van Kammen "à Zuiderhuisterveen" en J. U. Noordenbos "à Nykerk en Frise" [29]. De voorzijde van de medaille toont een koe, waarboven de vliegende figuur van de Faam met in de ene hand een bazuin, in de andere een esculaapstaf. Het omschrift: Volitat iam fama per orbem (de Faam vliegt reeds over de aarde). De keerzijde, waar ruimte is voor het graveren van de naam van de begiftigde, heeft als omschrift: Pro variol. vacc. insit. plus C civib. uno

Wumkes.nl

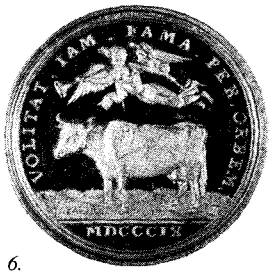

6.

7.

8a.

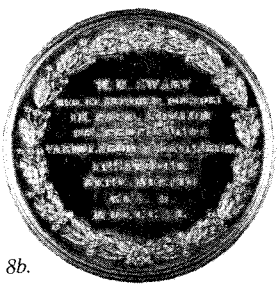
8b.

ann. gratis administr. (voor aan meer dan honderd burgers in een jaar gratis verrichte koepokinentingen) *(afb. 6)*.
Ook Willem I stelde een gouden beloningspenning in, ter waarde van vijftig guldens, bij zijn besluiten van 1814 en 1818. Voor het jaar 1818 werden 26 doktoren en 21 heelmeesters er mee begiftigd, waaronder H. R. Idzerda te Rauwerd, dr. J. Banga te Franeker, dr. S. Fockema te Leeuwarden, dr. A. W. Wijndels te Heerenveen, dr. J. J. van der Moer te Heerenveen en D. H. van der Meer te Drachten [30]. Het aan dr. Wijndels vereerde exemplaar *(afb. 7)* is nu in het munt- en penningkabinet van het Fries Museum, samen met een uit 1838, verleend aan G. van der Meer te Drachten.
De burgers werden zelfs via de krant op de mogelijkheid van kosteloze inenting gewezen: de Departementale Commissie van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzigt in Friesland bood in 1805 aan om de kunstbewerking "gratis en geheel zonder eenige Kosten" te laten verrichten gedurende negen dagen in september. President van de commissie was toen J. Vitringa Coulon en secretaris S. Fockema [31]. Uit de besluiten van B. en W. en de Raad van Leeuwarden valt af te lezen, dat tussen 1818 en 1835 de medaille elf maal werd uitgereikt aan S. Fockema en drie maal aan J. van der Plaats.
Willem II zette de traditie voort (het Fries Museum bezit een exemplaar uit 1840, uitgereikt aan dr. W. H. Swart te Kollum, *afb. 8)*, maar besloot in 1842 er mee te stoppen, "overwegende, dat de nu door eene ondervinding van meer dan veertig jaren gestaafde waarde der koepokinenting . . . geheel voldoende kan geacht worden . . . zonder dat daartoe verdere aanmoediging door het toekennen van openlijke eereblijken van Gouvernementswege, zoude noodzakelijk behoeven geacht te worden" [32].
Een korte herleving was het gevolg van het besluit van 1861 van koning Willem III, om een zilveren penning ter waarde van twintig gulden beschikbaar te stellen. Dit besluit werd in 1867 weer ingetrokken en daarna is geen eremetaal meer verleend aan vaccinerende artsen [33].

Blijvend verzet in de negentiende eeuw
Tot het laatste toe bleef er verzet – vooral uit godsdienstige overwegingen – tegen de inenting. Enkele sprekende voorbeelden daarvan vinden wij opgetekend in de kroniek van de Wirdumer boer Doeke Wijgers Hellema, die in 1825 schreef:

"Als eene bijzonderheid moeten wij hier nog bijvoegen, terwijl wij dog over den zwakken sterveling schrijven, dat de natuurlijke pokken zich van tijd tot tijd meer ontsteeken, niettegenstaande men alle voorbehoedmiddelen daartegen heeft in het werk gesteld, door de zoo hoog geroemde vaccine met de koepokstof in zooverre zelf dat men dit tot afweering van de gevreesde pokken als een onfeilbaar middel doordreef, en alle menschen, die geweetenshalven hunne kinderen deze bewerking niet deden ontgaan, gedwongen heeft, zich daaraan te moeten onderwerpen!" [34]

Beide partijen waren onverzettelijk, en waartoe dat aanleiding kon geven beschreef Hellema in het volgende voorval uit 1828:

"Mijn dochter en zwager te Deerzum hebben hunne kinderen om gemoedelijke zwarigheden niet laten vaccineren, zij wierden daartoe aangezogt van de Eigenaars der plaats hen ook in betrekking bestaande, maar zij konden daartoe niet besluiten, waarom men alle drangredenen bezigde om hen over te halen. Eindelijk kwam het tot eene bedreiging, wanneer zij voor den 20 dezer geen schriftelijk bewijs van een

Wumkes.nl

Chirurgijn of Doctor dat hunne kinderen geënt waren, inleverden, hen het gebruik der plaats zoude ontzegd worden, dat zij eigenaren n.l. door den Grietman Eysinga aangespoord werden zoo te handelen, en gebreke daarvan zelven in ongelegenheid met den Grietman zouden geraken.
Mijn zwager door nood gepersd klaagde mij het onregt dat hem aangedaan wierd. Nimmer hoorde ik iets onverwachter nog met meer verontwaardiging, ik zeide hem, dat hij zichzelven wel moest beproeven uit wat beginsel hij de vaccine tegenstond, doch wanneer hij opregt geloofde, dat niet te moeten doen, dan moest hij God meer dan menschen vrezen, en daarom volstandig blijven, zonder iets daarin toe te geven, geduldig de gevolgen afwachten.
Maar ziet, er wordt staande een schoone plaats 120 pondem. groot bij gesloten briefjes onder Hallum geveild, wij besluiten daarvan gebruik te maken, het briefje wordt ingeleverd en reeds hebben wij mondeling berigt, dat mijn zwager die plaats toegekend is. De Heere regeert" [35].

Slot

Zo ongeveer honderdtachtig jaar na de ontdekking van Jenner waren de pokken dank zij systematisch toegepaste vaccinatie uitgeroeid. De laatste gevallen deden zich voor in het grensgebied van Somaliland en Ethiopië in de tweede helft van de jaren zeventig van onze eeuw. Al enige tijd daarvoor werden in ons land geen kinderen meer ingeënt en hield het pokkenbriefje op te bestaan.
Wat wij er aan over gehouden hebben is het woord *vaccin*. Door afleiding van het Latijnse woord *vacca* = koe ontstond de oorspronkelijke naam *vaccinus* voor de koepokstof, maar wij lezen elk jaar wel een bericht in de krant, dat ons land over voldoende anti-griep*vaccin* beschikt om een komende epidemie te lijf te gaan. Het virus bestaat nog wel: zowel de echte pokken als de koepokken worden, omgeven door strenge veiligheidsmaatregelen, bewaard in laboratoria in de Verenigde Staten, de Sowjet Unie, de Volksrepubliek China, Japan en Zuid-Afrika [36].

Noten

1. C. E. Daniëls, "De kinderpok-inenting in Nederland", *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* (1875) 2, 18v.
2. J. Stärcke, *De pokken en de vaccinatie* (Amsterdam, 1916).
3. Daniëls, "De kinderpok-inenting" 35 en 39-41.
4. Daniëls, *Ibidem* 50 v.; L. J. Endtz, *De Hage-Professoren* (Amstelveen, 1972) 93.
5. Daniëls, *Ibidem* 101.
6. J. H. Sypkens Smit, *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817* (Assen, 1953) 427.
7. G. Coopmans, "Dagverhaal van eene inënting der kinderpokjes", *Nieuwe Vaderlandsche Letter-oefeningen,* III, 2 (1770) 221-231.
8. Petrus Camper, *Aanmerkingen over de inëntinge der kinderziekte, met waarneemingen bevestigd* (Leeuwarden, 1770).
9. Charles Chais, *Essai apologétique sur la méthode de communiquer la petite vérole par l'inoculation où l'on tache de faire voir que la conscience ne saurait en être blessée, ni la réligion offensée,* in 1754 verschenen in de Werken van de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen en later ook afzonderlijk uitgegeven.
10. Daniëls, "De kinderpok-inenting" 102 en 104. De titel der verhandeling is *Dissertatio de emolumentis et optima methodo insitionis variolarum* (1774).
11. Daniëls, *Ibidem* 105 v.
12. [Onno Zwier van] Haren, *De Inenting. Lierzang* (Zwolle, 1777).
13. Gadsonis Coopmans, *Varis; sive carmen de variolis* (Franequerae, 1783). De Nederlandse vertaling, *Varis; of de kinderpokken* (Leiden, 1787), is van M. F. Hoffmann. Goethe vertaalde het gedicht in het Duits. Zie: Daniëls, "De kinderpok-inenting" 208 en W. B. S. Boeles, *Frieslands Hoogeschool en het Rijks-Athenaeum te Franeker,* II, 2 (Leeuwarden, 1889) 583.
14. Daniëls, *Ibidem* 135 v.

Wumkes.nl

15. Opgenomen in de *Verhandelingen,* uitgegeeven door de Bataafsche Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, Deel V, 1802; Daniëls, "De kinderpokinenting" 161.
16. Daniëls, *Ibidem* 24-25.
17. Daniëls, *Ibidem* 180-212, bespreekt uitvoerig deze litteratuur. Zie ook: J. B. F. van Gils, "De inenting tegen pokken op het tooneel", *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde,* IX (1929) 261-263.
18. W. F. Veldhuyzen, *Honderd en vijftig jaar pokken-preventie, de geschiedenis van het Amsterdamsch Genootschap ter Bevordering der Koepokinenting voor Minvermogenden 1803-1953* (Amsterdam, 1957) 9.
19. L. Davids, "Waarneming omtrent eene inenting der koepokken", *Nieuwe Algemeene Konst- en Letterbode,* XIV (1800) 21.
20. Veldhuyzen, *Honderd en vijftig jaar,* 10.
21. *Geneeskundig Magazijn,* door Van Stipriaan Luïscius, Ontijd, Macqelijn en Van Heekeren, I (1801) 127-159; Veldhuyzen, *Ibidem* 11.
22. Daniëls, "De kinderpok-inenting" 165.
23. U.B. Amsterdam, Hs. II F 28.
24. *Algemeene Konst- en Letterbode,* 1801, dl. I, 114; Thomassen à Thuessink publiceerde in dezelfde jaargang een aantal ziekteverslagen: blz. 186-191 en 196-202.
25. De Leidse medicus en lector in de natuurlijke historie, Joh. le Francq van Berkhey, publiceerde in 1801 *Natuurkundige vergelijkingen, ten betooge, dat men de zo veel geruchtmakende koepokken te houden hebbe voor een soort van Etterblijnen, en Blaren, die alom, inzonderheid in ons Vaderland, bij de landlieden bekend zijn onder den naam van de Blaar, met aanmerkingen en waarnemingen over deeze stof, en over derzelver inenting* en een *Vervolg op de natuurkundige vergelijkingen,* waarin hij o.m. een *vrijmoedige beoordeeling* gaf *over de verschillende gevoelens der inënting door vaccinatie in den mensch.*
J. E. Lycklama à Nijeholt, med. doct. te IJsselstein, had in december 1800 zijn jongste dochtertje met koepokstof ingeënt en in december 1802 met de echte pokken, die tot zijn grote verwondering aansloegen. Lycklama publiceerde dit geval in 1803 en maande tot voorzichtigheid. Hierop kwam een reactie van de Amsterdamse arts Ph. H. Themmen, een der oprichters van het "Amsterdamsch Genootschap", die vreesde dat de zaak van de vaccinatie daarmee een stap achteruit zou raken. Zie: *Nieuwe Vaderlandsche Bibliotheek van wetenschap, kunst en smaak,* VII, 1, 545-548 en VII, 2, 726-728 (Amsterdam, 1803).
26. L. Popta Sz., *Redevoering over de voortreffelijkheid van de inenting der koepokken* (Harlingen, 1806). Deze en de aankondiging in de Provinciale Bibliotheek van Friesland.
27. De *Algemeene Konst- en Letterbode,* 1803, dl. II, 99, wijst op een artikel in de *Algemeine Unterhaltungen* (Göttingen, 1769) omtrent immuniteit bij melkmeisjes in Holstein en Jutland.
28. *Geneeskundig Magazijn,* I (1801) 127-159, i.h.bijz. 154; A. J. van der Weyde, "Nederlandsche penningen, uitgereikt in verband met het inenten tegen pokken", *Bijdragen tot de geschiedenis der geneeskunde,* IX (1929) 289-295; *Vade Mecum of Zakboek voor de Genees- en Heelkundigen, houdende de Geneeskundige Staatsregeling van het Koninkrijk Holland, volgens de letteren van het A.B.C.* (Amsterdam 1807 ^{2}) 51.
29. M. Th. C. F. N. Nahuys, *Histoire numismatique de la Hollande pendant la réunion à l'empire Français* (Utrecht, 1863) 111.
30. *Algemeene Konst- en Letterbode,* 1820, dl. I, 244
31. *Leeuwarder Courant* 4 september 1805.
32. Van der Weyde, "Nederlandsche penningen" 294.
33. J. Dirks, *Beschrijving der Nederlandsche of op Nederland en Nederlanders betrekking hebbende penningen, geslagen tusschen november 1813 en november 1863* (Haarlem, 1889) 221 no. 840; Van der Weyde, "Nederlandsche penningen" 295.
34. H. Algra ed., *Kroniek van een Friese boer. De aantekeningen (1821-1856) van Doeke Wijgers Hellema te Wirdum* (Franeker, 1978) 30.
35. *Ibidem* 95.
36. Met dank aan J. A. de Vries, kinderarts te Groningen en dr. H. H. Cohen te Bilthoven, voor verstrekte informatie. Van Donald R. Hopkins, *Princess and Peassants, Smallpox in History* (Chicago, 1983) heb ik bij mijn onderzoek geen gebruik meer kunnen maken.

Wumkes.nl

Emigraasje as útwei foar driigjend ûnk

De lânferhuzer Woarp van Peyma

J. Swart

"Wij zijn op een dwaalweg geraakt... en wij naderen daarop het verderf en loopen de dood in de armen. Die wezenlijkheid is te verderfelijker en neemt te sneller toe, omdat bij de rijken de kracht en bij de armen de zwakheid is en misbruik van kracht de zwakheid eindelijk in wanhoop, eene alvernielende kracht, herschept."

R. Posthumus, Over de al te groote armoede en verarming in Nederland en de middelen daartegen (Dokkum, 1846) 11.

Woarp van Peyma as persoan

Yn de *Leeuwarder Courant* fan 11 maaie 1849 stie dit berjocht [1]:

Leeuwarden, den 10 Mei

Gisteren passeerde hier weder een schip met verscheidene huisgezinnen, die als landverhuizers naar N. Amerika zullen vertrekken. Onder dezelve bevonden zich redelijk gegoede personen, zoo uit Bergum, West-Dongeradeel als andere oorden der Provincie, en onder anderen een dertigtal arbeiders, die in het nieuwe Vaderland in dienst van den heer W. van Peyma zullen werkzaam zijn. In den loop dezer maand zullen zij uit het Nieuwediep de reis aannemen op een bodem, voor 118 passagiers ingerigt.

Woarp van Peyma, yn dit berjocht neamd, is ús net frjemd. Der is al it ien en oar oer him skreaun [2]. Benammen de libbene, spontane brieven dy't fan him bewarre binne, hawwe dêr aloan wer om frege [3].

Woarp van Peyma (25 maart 1796 - 16 july 1881) kaam út in foaroansteand Ternaarder boerelaach. Syn heit wie stoarn, doe't er noch in jonge wie. Mei njoggentjin jier troude er en naam fan syn mem de lieding oer fan Gerroltsmasate, in pleats oan 'e noardkant fan Ternaard, dêr't de dyk fan 'e Ternaarder polder oanslút by de âlde seedyk. Hy wie mear as in sljochtweihinne boer. Hy koe Frânsk en Dútsk, hie niget oan gâns dingen en hie syn eigen oardiel oer 'e saken. Hy stie ek yn achting: al jong waard er lid fan it gritenijbestjoer en fan it bestjoer fan 'e Polder East- en West-Dongeradiel [4] en sûnt 1837 hat er assessor (wethâlder) fan West-Dongeradiel west.

It is saak, earst wat te sizzen oer Woarp syn ynteresses en syn aard. Hy hie tige niget oan natuerkunde en technyk. Yn syn tiid waard der op dat terrein gâns ûntdutsen. It like der op, dat it minskdom by steat wêze soe om de wetten fan 'e natuer bleat te lizzen, dy ta te passen yn 'e technyk en sa natuer en wrâld te begripen en te behearskjen en in ljochte takomst temjitte te gean. Woarp hie omgong mei inkelde freonen, boere-gelearden, dy't djip ûnder ynfloed fan dit tinken stienen [5]. Hja makken sels natuerkundige ynstruminten en namen der proeven mei, hja bouden har kikers, mikroskopen, teleskopen en kwadranten en observearren stjerren en planeten of berekkenen eklipsen fan 'e sinne en de moanne.

Woarp spile ûnder harren net swak by. Hy bejoech him yn 'e stúdzje fan 'e wiskunde en de meganika, de natuerkunde, de skiekunde en de stjerrekunde. Mar – al hie hy in draaibank en ynstruminten foar it nimmen fan proeven – hy seit fan himsels: "Altijd ben ik grooter baas geweest in het *uitdenken* hoe iets moet, dan wel om het ook *zoodanig uit te voeren*" [6]. Hy wie mear in man fan 'e teory. Doe't syn freon Roelof Hommema opdrachten krige foar it meitsjen fan teleskopen, holp Woarp him om út te rekkenjen hoe't er dy bouwe en de linzen slypje moast, mar sels hat Woarp him nea oan sok wurk weage.

Ek yn it boerebedriuw hâlde er mear fan ûndersykjen en neitinken as fan it deistige wurk. Hy lies boeken oer ekonomy en lânbou-

kunde. Hy makke ûntwerpen fan nije lânboumasinen [7]. Under it mikroskoop socht er yn 1845 om de skimmel, dy't de ierappels siik makke. Mar hy klage syn need, as er sels yn it bûthús achter de kij oan it wurk moast. Hy soe wol nea in goede boer wurde, fertrout er syn freon de Ljouwerter boekhanneler Wopke Eekhoff ta [8].

Woarp lei him net allinnich ta op 'e natuerwittenskippen, hy hat him ek bejûn yn problemen, dy't er om him hinne seach. Dat wienen de minne tiden en de ellinde fan 'e earmelju. Dêrom hat er stúdzje makke fan 'e ekonomyske en finansjele kwestjes, dy't strak wiidweidich te praat komme. Dat wie ek it dykswêzen en it ynpolderjen. By de stoarmfloed fan 1825 strûpte yn 'e nacht de Ternaarder polder achter syn pleats der ûnder en wienen de diken fan it âlde lân by it doarp faai [9]. Twa jier letter kaam Woarp op 'e lappen mei in útwurke plan ta radikale ferbettering fan 'e Fryske seediken [10], dat oernommen en útfierd is troch it provinsjaal bestjoer. Sûnt hied er in namme yn Fryslân en dêr bûten. Sûnt hie ek de striid tsjin 'e see de leafde fan syn hert oan syn dea ta.

Al gie syn niget benammen út nei de natuerwittenskippen en nei praktyske kwestjes, Woarp van Peyma hie ek in oare kant. De romantyk hat him oanrekke. Hy lies mei tige wille de smoute ferhalen fan de Halbertsma's. Hy koe Eekhoff útskroeven beskriuwe hoe moai 't it Fryske lân der simmerdeis hinne leit, as men it fan 'e seedyk ôf yn jin opnimt. It sil de ynfloed fan syn freon en sweager Rinse Posthumus [11] west ha, dat er wurk fan Hollânske dichters kocht. Dochs fielt er him net rjocht thús op it poëtyske mêd en hy seit earlik, dat er ek net folle niget hat oan skiednis.

Mar Woarp fielt wol, oft in skriuwer in boadskip hat. Mei wille lêst er de blomlêzing út de *Pensées* fan Pascal, dy't Posthumus yn it ljocht jûn hie [12]. *Emile* fan Rousseau sloech him alhielendal yn 'e ban. "Zeker een groot kettersch boek". Woarp is it lang net mei alles dêryn iens, mar him noasket sa tige "die fijne tact van waarnemen, die onafhankelijkheid van de algemeene opinie en bovenal die voortreffelijke wijze van voorstellen" [13]. Dêrom bestelt er fuort ek mar *Le contrat social* fan deselde skriuwer.

Hjir ferret Woarp van Peyma wat fan himsels. Hy wie in selsstannich tinker. Ferlangst nei kennis en ynsjoch dreau him. Syn menear fan tinken wie rasjonalistysk. Hy stie kritysk foar 'e tradysje en de iepenbiere miening oer. Hy hearde ta de rûnte fan de Halbertsma's en Rinse Posthumus, de foarrinders fan it liberalisme yn Fryslân [14]. Hja wienen frijwat radikaal yn in tiid dat it politike besef noch swak wie. Rinse Posthumus hat by syn tinken oer folk en steat it maatskiplik ferdrach en de folkssoevereiniteit as útgongspunt. Op grûn dêrfan wol er útwreiding fan it kiesrjocht, rjochtstreekse keamerferkiezingen en politike ferantwurdlikens fan 'e ministers oan 'e keamer [15]. Wy meie oannimme, dat syn sweager it mei him iens wie.

Dizze lju wienen tagelyk de foarrinders yn Fryslân fan it modernisme yn 'e tsjerke. Hja wienen tige religieus. Van Peyma hie in djippe earbied foar 'e Skepper, dy't minske en wrâld sa moai makke hat. Hy wie fol fertrouwen op 'e Foarsjennichheid, dy't alles te'n goede bestjoert. Hy seach út nei it takommende libben, dat ús it weromsjen yn folsleinens jaan sil. Mar hy miste it besef fan 'e sûndichheid fan 'e minsklike natuer, dat by de ortodoksen fan syn tiid sa sterk wie; dêrom hied er gjin ferlet fan Jezus as Kristus

Wumkes.nl

en Ferlosser. Ommers, lyk as syn sweager skreau, "de natuur van den mensch en van de menschelijke maatschappij is goed en wil het goede" [16]. Sadwaande koenen Woarp en syn freonen leauwe yn 'e foarútgong fan 'e minske en de wrâld. Woarp tinkt "dat de menschelijke geest, wanneer zij met de natuur en hare wetten vertrouwd genoeg is, oneindig veel vermag" [17]. En Rinse Posthumus foarseit: "De ontwikkeling der techniek zal heerlijke gevolgen hebben" [18].

Dat leauwe yn 'e foarútgong sit ek achter Woarp syn krewearjen op it gebiet fan 'e lânbou. Yn in tiid dat de measte boeren net folle hawwe moasten fan nijljochterij, woe hy nije wegen yn. Wy

Gerroltsmasate ûnder Ternaard, dêr't Van Peyma buorke oant syn emigraasje nei Amearika ta. (foto J. Swart, 1983).

hawwe al sjoen, dat er lânboukunde studearre en pielde mei nije masinen. Hy paste ek nije kultuermetoaden ta [19]. Tige warber wied er op organisatoarysk mêd. Hy hat jierren lid west fan 'e Commissie voor Landbouw yn Fryslân. Dat wie lykwols mear in saak fan 'e hearen as fan 'e boeren. Doe't it Vriesch Genootschap voor proefondervindelijke landbouw, de earste provinsjale boere-organisaasje yn Nederlân, yn 1834 oprjochte waard, hat Woarp him dêr fuort ek by oansluten [20].

It sil him wol oanstien hawwe, dat er yn 1830 frege waard as lid fan 'e "Oeconomische Tak van de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen" te Haarlem. Dizze maatskippij woe de yndustry en de lânbou foarúthelpe. Twaris hat Woarp in antwurd op in priisfraach fan dizze organisaasje opstjoerd, dat opnommen is yn 'e *Verhandelingen* [21].

Ien ding moat noch op it aljemint komme: syn "loaiens", dêr't Woarp van Peyma sa faak oer klage hat. It betsjut fansels net, dat er in wearze oan wurk hie. Hy hâlde fan stúdzje en wie dêr winterdeis, as it lânwurk syn omtinken net frege, tige mei dwaande. Syn folk sei dan, dat hy "altoos met de pen in de hand of met de oogen in de boeken zit" [22]. Hy wie ek wat mânsk, syn boek fan 1827 oer it dykswêzen en syn libbensbeskriuwing fan Arjen Roelofs út 1829 [23] wize dat wol út. Hy hat syn libben lang lêzen en oantekeningen makke. Sûnt 1829 lykwols binne der gjin gruttere wurken mear fan him printe, allinnich mar inkelde koarte opstellen en rapporten. Hy hat wol plannen hân, mar pakte der lang mei om [24] en faak besloech it yn stilte [25]. Krekt as hie er der net it rjochte bestek oer en woe it dêrom net eine. Dat joech Woarp spanning. Hy die minder as er woe en fielde dat as skuld. Dat wie

Wumkes.nl

namste mear sa, om't syn freonen Wopke Eekhoff en Rinse Posthumus safolle fruchten fan har stúdzje yn it ljocht joegen.
Wêrom koe er net trochsette? Yn it earste plak moatte wy foar it ferstân hâlde, dat Woarp net allinnich in man fan stúdzje wie. Hy hie in bulte op mei de omgong mei famylje en freonen. Hy mocht graach djipgeand redendiele oer allerhanne kwestjes. Hy hâlde ek fan ferdivendaasje: winterdeis reedride, simmerdeis nei de merke en de hurddraverij.
Mar dat is net alles. It djipste leit er bleat, as er Eekhoff skriuwt: "Met dat al, weet gij, leef ik gaarne vaak op mijn gemak . . . Word ik niet door het een of ander aangedreven, zoo zit ik gaarne op mijn gemak te rooken . . . Ik kan zelfs voor een geheele poos boeken en menschen missen en ben regt op mijn schik soms, als ik zoo stilletjes in de luwte van het graan rondkuijer of een pijpje in de eenzaamheid kan rooken". En "tot schrijven gevoel ik zelden veel lust, hoewel ik de belangrijkheid daarvan dagelijks meer en meer meen te kunnen zien" [26].
Woarp hie foar alles in skôgjend aard. Hy hâlde fan 'e stilte en it rêstich neitinken oer de dingen. Hy koe skoften op 'e seedyk sitte en om him hinne stoarje. Mar dan waard er wer opjage troch syn driuw ta lêzen en stúdzje en troch it gefoel dat der wat fan him ferwachte waard. Hy wie loai! Dat jout syn wêzen in ûnrêstige trek, dy't wy hieltiten wer merkbite yn syn brieven.
As er, 81 jier âld, op syn libben tebeksjocht, kin er dêr in evenredige balâns fan opmeitsje. Altiten hat er, skriuwt er Eekhoff, wille hân oan de "beoefening van verscheidenheid van wetenschap" en oan it beskôgjen fan 'e wûnders fan 'e natuer. Mar it heechste genot hat jimmer foar him lein "in de omgang met vrienden en in de eenzaamheid, aan nadenken en eigene overwegingen en beschouwingen overgegeven" [27].

Woarp van Peyma en de maatskiplike problemen
Hoe waard Woarp van Peyma no te rie en emigrearje nei Amearika?
Dat hat boppe alles út te stean mei de sosjaal-ekonomyske en politike ferhâldingen yn dy tiden. Dy freegje hjir wat mear romte, om't it is net allinnich fan belang om te witten hoe't Woarp oer dy dingen tocht, hy moat ek syn plak hawwe yn it tinken fan syn tiid.
Yn 'e earste helte fan 'e njoggentjinde ieu siet de ekonomy fan Nederlân foar it krús. De befolking wûn oan, it tal arbeiders dus ek. Mar it tal arbeidsplakken yn 'e yndustry mindere, yn 'e lânbou bleau it op ien hichte. Dat drukte op 'e leanen, dy't trochinoar gelyk bleauwen, wylst it libben njonkelytsen djoerder waard. De arbeiders dy't oan 't wurk wienen, hienen it krap, it grutte tal fan harren dy't bliuwend gjin of los wurk hienen, moast yn libben bliuwe fan 'e earmekassen en fan ielmissen. It pauperisme wie in bliuwend ferskynsel. As de rispinge wat minder wie of as de ekonomy wat ynsakke, kamen der fuort in soad earmen by.
Gâns lju hawwe hjir yn dy tiden oer neitocht en har ljocht der oer skine litten [28]. Dat kaam oan 'e iene kant, om't it har begrutte om al dy ellinde, oan 'e oare kant om't hja yn noed sieten dat de paupers yn opstân komme soenen en de maatskiplike ferhâldingen mei geweld omkeare soenen. Ornaris tochten hja, de grutte wurkleazens kaam fan 'e meganisaasje yn 'e yndustry. Dy brocht it

Wumkes.nl

kaptaal yn 'e hannen fan in aloan lytser espeltsje rikelju en makke dat in waaksend tal arbeiders it hieltiten krapper krige. Sadwaande waard, neffens algemien betinken yn dy tiid, it ferskil tusken earm en ryk aloan grutter, wylst de middengroep, dy't dêr tuskenyn stie, fierstente minmachtich wie. Men kin dizze skôging mei Van den Eerenbeemt pre-marxistysk neame [29].

Wat moast hjir no oan dien wurde? Guon woenen de meganisaasje tsjingean. Oaren seagen wol, dat soks net koe en tochten dat der op 'en doer sels goede gefolgen achterwei komme soenen: de produkten soenen guodkeaper wurde en de wurkgelegenheid soe oanwinne. Mar hoe't dat ek yn inoar siet, elkenien seach wol, dat der moast fuort wat oan it pauperisme dien wurde. De iene woe de lju sûnder wurk plak jaan yn aparte wurkhuzen. De oare woe har te wurk sette by it oanmeitsjen fan wyldlân. Ek wienen der guon, dy't harren nei de koloanjes yn 'e East of yn 'e West stjoere woenen. Net ien seach it yn dy tiid as de plicht fan 'e steat, nije yndustry oan te moedigjen of de besitsferhâldingen fan boppen ôf te feroarjen.

Oan 'e ein fan 'e tritiger jierren fan 'e njoggentjinde ieu kaam der in liberale streaming nei foaren, dy't har eigen betinken hie oer de ekonomyske en sosjale ferhâldingen. Frijheid wie har biedwurd. De hannel yn it lân en nei bûten ta moast frij wêze. Dat soe betsjutte ôfskaffing fan 'e ynfierrjochten en aksynzen. Dat hie in

Woarp van Peyma, "mear as in slochtweihinne boer". (foto ôfstien troch J. J. Kalma, jier ûnbekend)

Wumkes.nl

stik bûter yn 'e brij west foar de earmelju. De glidende ynfierrjochten op nôt hâlden ommers de priis fan brea en bôle yn Nederlân boppe de priis by in frije wrâldhannel. En de aksynzen – algemiene en pleatslike heffingen op fleis, moal, turf en oar gerak – kamen dêr noch oerhinne. No binne yn 'e minne jierren sûnt 1845 de ynfierrjochten gâns ferlege. Mar mei de aksynzen wie it in oare saak. Hja makken hast de helte fan 'e steatsynkomsten en in grut part fan 'e gemeentlike ynkomsten út. De skatkist wie benei leech, de steatsskuld grut. As de aksynzen ôfskaft wurde soenen, moast der wat oars foar yn 't plak komme. Dat koe allinnich in ynkomstebelesting wêze, lyk as Ingelân dy yn 1842 krige hie. Mar dat betsjutte dat de rikelju mear betelje moasten en dêr fielden se neat foar, of't se no liberaal of konservatyf wienen. Hieltiten wer hat de Twadde Keamer útstellen dêrta fersmiten. Sadwaande binne de aksynzen, dy't it libben knap djoer makken en navenant it slimste op 'e earmelju drukten, der noch oan't fier yn 'e njoggentjinde ieu op bleaun: in tryste fertoaning. Woarp en syn sweager Rinse Posthumus hawwe dizze saken wiidweidich mei inoar bepraat en hawwe har der allebeide ek oer utere yn brosjueres [30]. Men fielt dêryn, hoe't de ellinde fan 'e earmelju har yn 't sear taast en har ta radikale opfettingen bringt. Hja binne it folslein iens, mar Rinse Posthumus skriuwt wat losser en konkreter, Woarp van Peyma wat wittenskipliker, net sa begryplik foar de sljochtweihinne lêzer. Woarp jout yn 1843 yn *De Padwijzer,* in rige struibledsjes dy't syn sweager foar de gewoane man útjoech, in ferhanneling oer earmoed en arbeid. It docht bliken dat er net allinnich op 'e hichte is mei wat der yn Nederlân skreaun is oer de praktyske problemen [31], hy hat ek stúdzje makke fan 'e ekonomyske wittenskip. Sadwaande besjocht er de problemen yn in breder ramt as dat yn dy dagen wenst wie.

Woarp hat syn wysheid oer 'e ekonomy út in boek fan 'e Frânskman Louis Say [32], "met wiens denkbeelden wij ons het best kunnen vereenigen" [33]. Hy begjint syn ferhanneling mei in stik teory, dat yn wêzen in gearfetting is fan wat Say seit. Ek as er yn 'e twadde helte fan syn stik op 'e tekst komt oer de kwalen fan Nederlân, fine wy de opfettingen fan Say werom.

De earste kwaal fan Nederlân is neffens Woarp de delgong fan de ekonomy. Der binne tefolle arbeiders, har tal wurdt grutter, der is net genôch wurk, de belestingen binne te swier foar 'e lytselju en de kleau tusken earm en ryk wurdt aloan grutter. As der neat oan dien wurdt, giet it nei beppekelder, want de earmoed is "gelijk de sneeuwbal op het gebergte, (die,) zich gaandeweg vergrootende, alles in haren vaart naar den diepen afgrond medeslingert, zoodat men op het laatst haar niets vermag tegen te stellen" [34]. Dizze opfettingen binne, lyk as wy sjoen hawwe, foar dy tiid net nij.

Dit komt allegear fan 'e twadde kwaal fan Nederlân, seit Woarp, de minne finansjele tastân. De hege steatsskuld is in deadlike lêst, dy't de belestingen heech opjaget. En dy benearje de earmelju folle mear as de rikelju, dy't "eene onbegrijpelijke bevoorregting erlangen" [35]. It liket der op, dat Woarp op in ynkomstebelesting oan wol, lyk as Rinse Posthumus in pear jier letter [36]. De beide sweagers binne dêrmei gâns radikaler as de measte liberalen fan har tiid.

Woarp giet hjir lykwols net fierder op yn: hy wist wol dat sa'n belesting gjin kâns hie. Dochs moat der wat barre om de finansjele

Wumkes.nl

tastân fan lân en folk te ferbetterjen. Say neipratend [37], seit er dat dêrfoar twa wegen iepensteane. De earste is it besunigjen op 'e steatsútjeften. Dat docht it Nederlânske regear al jierren. Mar dy wei rint stomp, om't it makket de wurkleazens en de earmoed noch slimmer. Dêrom kiest er de oare wei: de steat moat de yndustry foarút helpe. Dat sil mear jild ûnder de minsken bringe. Dan wurdt de konsumpsje grutter en fan gefolgen wint de produksje oan en komt der mear wurk. Sa sil de earmoed belúnje. Woarp wie hjirmei syn tiid foarút. Hy hat net tinke kinnen, dat de kar tusken dizze beide wegen oardel ieu letter noch aktueel wêze soe!

Woarp wiist noch mear kwalen oan, dêr't Nederlân mei tangele is: de lekken en brekken fan 'e bedeling fan dy tiid, it tekoart oan ûnderwiis en oplieding, it egoisme en de sleur dêr't de lju yn fêst sitte. Yn alles docht wol bliken, dat hy skerp om him hinne seach. Wy meie lykwols net ferswije, dat der achter Woarp syn iggewearjen tsjin de belestingen fan syn tiid ek wat eigenbelang en persoanlike argewaasje siet. De lêsten fan 'e eigenerfde boeren wienen heech. Hja moasten yn in gritenij lyk as West-Dongeradiel hûnderten gûnen yn 't jier betelje foar it ûnderhâld fan 'e earme doarpsgenoaten. Hja waarden oanslein yn 'e personele en grûnbelesting. En Woarp wie ek wrantelich om't it regear de glidende ynfierrjochten op nôt bûten wurking sette, want hy tocht dat de boeren dêr minder troch barre soenen.

Woarp van Peyma wie yn syn hert gjin pessimist. Wy hawwe al sjoen dat er leaude oan foarútgong en gâns ferwachte fan 'e ûntjouwing fan 'e technyk. Mar hy wie der fan oertsjûge, dat troch de ferkearde polityk fan it regear de foarútgong omslein wie yn achterútgong. As der gjin feroaring kaam, soe it wat langer wat mear fêstrinne. En it like der yn 'e twadde helte fan 'e fjirtiger jierren op, dat Woarp gelyk krije soe. In ekonomyske krisis sette yn 1845 yn en rekke it meast de swakken.

Dêrom kaam Rinse Posthumus yn 1846 op dizze kwestjes werom yn in nije brosjuere [38]. De ierappelsykte hie dy simmers foar de twadde kear taslein. De skriuwer is fûleindiger wurden. Hy seit, dat ientredde fan 'e lju yn 'e noardlike boustreek libje winterdei fan 'e bedeling. De skatkist, "vratig als het graf", strûpt it folk it fel oer 'e nekke. Rikelju misbrûke har macht. Gâns arbeiders libje fan "paardeboonen, aardappelen met een weinig zout en mosterd en ander soortgelijk voedsel, zonder vet of vleesch". As der fuort net wat oan dien wurdt, giet it ta op wanhoopsdieden en revolúsje, "een zondvloed waarin allen zullen omkomen". Hy hat it noch wol oer it ôfskaffen fan 'e aksynzen, mar sjocht dat blykber tsjuster yn. Dêrom komt er no mei oare middels, dy't de arbeiders koartby wurk en rûmte jaan moatte. Dat binne yn it earste plak it oanmeitsjen fan heidefjilden, it yndykjen fan opslike stikken Waad en it droechmeallen fan marren. Mar hy leaut net, dat hjir jild foar wêze sil. Dan is lykwols emigraasje mooglik nei om utens, nei de Nederlânske koloanjes of nei Noard-Amearika, kriten dêr't noch rûmte plenty is.

Emigraasje as útwei

Wiidweidich giet Posthumus (dy't ek de grûnwet fan de F.S. oerset hie) yn op 'e kânsen, dy't Noard-Amearika biedt. "Daar bestaat voor elk, die kan en wil, de overvloedige gelegenheid om met ver-

Wumkes.nl

Rinse Posthumus.

Rinse Posthumus, brosjuereskriuwer en sweager fan Van Peyma. (foto ôfstien troch J. J. Kalma, jier ûnbekend)

stand, overleg en spaarzaamheid zichzelf door zijnen nuttigen arbeid te vervolmaken ... Daar is jeugd en kracht in de burgers, tegenover europesche veroudering en zwakheid. Daar heerscht vrije beweging, bij ons belemmerende en schokkende in het maatschappelijke leven" [39]. Koart sein, it is de myte fan Amearika as lân fan frijheid en gelykheid, as lân fan foarútgong, jong, frij, iepen en rûm, dêr't de minske wier minske wêze kin.

Posthumus komt dan mei in plan, dat er – it kin hast net misse – mei syn sweager bepraat hat. "Vereenigingen van verstandige, brave en vaderlandminnende burgers" moatte mei stipe fan 'e bestjoeren fan provinsje en gritenijen de emigraasje fan arbeiders nei de U.S.A. liede. It jild dat no brûkt wurdt om harren te ûnderhâlden, kin tsjinje om de reis te beteljen en lân foar harren te keapjen. Dan sil der yn it âlde lân rûmte en wurk komme foar harren, dy't dêr oerbleaun binne. De emigraasje moat frij wêze en Woarp van Peyma seit letter [40] dat it net de bedoeling is, "armen, welke tot overlast zijn en eerlang de maatschappij bedreigen kunnen" op sa'n menear ôf te skypjen. It moatte frijwilligers wêze dy't der de eigenskippen ta hawwe, oars mislearret it.

Doe't Rinse Posthumus dit plan yn 'e neisimmer fan 1846 op papier sette, wie de emigraasje nei Amearika krekt op gleed kommen [41]. Yn 1846 en 1847 binne sântûzen Nederlanners nei de nije wrâld ta tein. As men it yn Europeeske ferhâldingen sjocht, is dat in heech tal. It wienen meast lytse lju: arbeiders dy't noch wurk hienen en middenstanners; hast gjin boeren of paupers. Navenant wienen der ûnder harren gâns ôfskiedenen, foar wa't net allinnich de minne tiden, mar ek de beheinde tsjerklike frijheid de trochslach joegen. Ut Fryslân wie gyngen der navenant minder lju fuort as út Nederlân as gehiel.

Organisaasjes om emigranten te helpen lyk as Rinse Posthumus dy foar eagen hie, wienen der al lang yn Dútslân. Yn Nederlân hawwe se der allinnich fan ôfskieden kant west. Yn april 1846 hawwe de beide dûmnys Brummelkamp en Van Raalte sa'n feriening opset, dy't yn septimber fan dat jier de earste emigranten nei Michigan tastjoerde. Ein 1846 kaam dûmny Scholte mei plannen foar in koloanje fan ôfskiedenen yn Iowa. Men kin soks it bêst kollektive emigraasje neame: rike geastessibben yn Nederlân betellen mei, de emigranten foarmen yn 'e nije wrâld in eigen koloanje en holpen inoar troch de earste slimme jierren hinne. Soks kin allinnich, as der tusken de dielnimmers in grutte geastlike en sosjale ienheid bestiet.

Miskien hie Rinse Posthumus fernommen fan de plannen fan Brummelkamp en Van Raalte. Yn elk gefal woe hy sa'n kollektive emigraasje oan 'e gong bringe. Mar dêr is yn Fryslân net folle fan kommen. Der is allinnich yn april 1847 in lyts espeltsje ôfskiedenen mei dûmny M. A. Ypma út Fryslân nei Michigan tatein. Miskien binne de Friezen te yndividualistysk. Wol binne der inkelde kearen losse kloften emigranten ôfstutsen, dy't meast út deselde hoeke weikamen, mar de leden hienen gjin sterke bân mei inoar. Hja foarmen mear in selskip foar de reis. Mei itselde skip stieken hja de oseaan oer, mar elk betelle foar himsels de kosten en koe yn 'e nije wrâld ek syn eigen wegen gean. Wol setten ferskate fan harren, faak famylje of goekunde, har ornaris by inoar nei wenjen. Mar elk moast himsels rêde yn it nije lân.

Sa is it gien mei it selskip fan in lyts hûndert lju út It Bildt en

Wumkes.nl

Barradiel, dy't yn april 1847 ôfreizge binne. S. Ozinga fan Sint Anne wie ien fan 'e foaroanmannen. De measten fan harren binne yn Indiana belâne [42]. Sa soe it ek yn syn wurken gean mei in sawat like grut selskip dat yn 1853 ûnder de lieding fan O. H. Bonnema fan Kimswert fertein is en nei gâns aventoeren yn Minnesota te plak kommen is [43]. En sa wie it ek mei de lju dy't yn maaie 1849 mei Woarp van Peyma emigrearre binne.
Doe't Roelof Hommema yn 1830 mei syn freon Woarp nei Amearika ta woe, hie dy dat ôfslein. Mar no, yn 'e jierren nei 1845, tocht hy der oars oer. Hy seach de takomst tsjuster yn. Wy hawwe al sjoen, dat er in swiere mûtse op hie oer 'e polityk fan it Nederlânske regear en it pauperisme. Dêr kaam no de djippe ekonomyske krisis by, dy't hiel Europa yn dy tiden teheistere. Miskien koe Woarp it begryp krisis net, mar hy seach de symptomen wol. En hy brocht dy yn ferbining mei de politike en ekonomyske kwalen fan Nederlân. Letter hat er út Amearika wei oan syn freon Douwe Mellema yn 't koart skreaun, wat him der ta brocht hie en gean fuort [44]. It earst neamt er de oerbefolking en it pauperisme, dêr't slimme gefolgen achterwei komme kinne. Dan de grutte steatsskuld, de hege belestingen, it weifallen fan 'e ynfierrjochten op nôt, it sakjen fan 'e wearde fan 'e fêste eigendommen, de lege rinte op it kaptaal en it minne dykswêzen. Wat yn 'e simmer fan 1847 barde, hat faaks de trochslach jûn. Doe brocht de hûnger de earmelju yn ferskate Fryske stêden ta reboelje; der moasten soldaten oan te pas komme. It moat foar Woarp en syn sweager in oanwizing west hawwe dat it grutte inferno, it losbrekken fan 'e klofften hûngerlijers, wolris deunby wêze koe. Woarp wie no út 'e ried. Yn 'e winter fan 1847 op 1848 hat er Gerroltsmasate en it lân dat der by hearde, ferkocht.
Wêrom is er fuort net ôfreizge? Hy hat nammers noch in jier trochbuorke. Woe er faaks de troude bern en de freonen mei hawwe en wienen dy sa hurd net klear foar 'e grutte reis? Hope hy der op, in grutte kliber minsken mei te krijen? Wied er hastich mei it ferkeapjen fan syn eigendommen omt er yn noed siet dat de lânprizen noch fierder sakje soenen? Der is oer Woarp yn dizze jierren hast neat bekend. Wol skriuwt er sels letter, dat er yn 'e lêste tiid foar syn ferfarren mei syn goekunde in soad oer 'e deugden fan Amearika en de kwalen fan Nederlân praat hat.

Nei't hja boelguod hâlden hienen, binne Woarp en syn troude bern en in stikmannich freonen, boeren út Ternaard en Nes, mei har húshâldingen in selskip fan in foech tritich lju, begjin maaie 1849 ôfreizge. Woarp sels wie in pear dagen earder foar 'e twadde kear troud. It selskip is oer Grins en Delfsyl nei Bremerhaven tein. Dêr binne hja op in stoomboat te skip gien nei New York. Tagelyk is ek in tal arbeidershúshâldingen út Ternaard oer Ljouwert nei Den Helder fearn en dêrwei nei Amearika ôfset mei in sylskip. Woarp sil harren dêr wol ta bepraat hawwe. Mei harren reizge in selskip út 'e Burgumer kriten. It is net bekend oft dizzen ek ta emigraasje kommen wienen ûnder de ynfloed fan Woarp.
Yn Amearika koe elk syn wegen gean. De measten hawwe har nei wenjen set yn Lancaster by Buffalo yn it noarden fan 'e steat New York. De boeren kochten dêr in pleats, allinnich Woarp net. Ek ferskate fan 'e arbeiders binne hjirhinne gien. In broer fan Woarp syn skoansoan, in Grinslanner boer, hat yn 1850 in reis troch

Wumkes.nl

Amearika makke; yn syn wiidweidich reisferslach fertelt er moai krekt, hoe't se der wennen [45].
Gâns lju yn en bûten Fryslân wienen ferheard, dat in ferneamd man lyk as Woarp van Peyma mei sa'n kloft lju it lân ferliet [46]. Yn Woarp syn âlde gea is der noch inkelde generaasjes lang oer neipraat.
Rinse Posthumus bleau achter. As dûmny koed er net bêst mei. Mar hy hat syn sweager grut gelyk jûn. Dat docht wol bliken út it "Farwol", dat er him taroppen hat en dat yn lyts bestek sjen lit, hoe't de beide mannen oer Nederlân en Amearika tochten:

. . . Ho swier it falt, sa fen elkor te schieden,
It treast, dat jou nei 't lân fan Washington
In Franklin gonch, jae, troch wans ried in dieden
De frijheit der de tjienstberheit oerwon . . .
Der is men minske in borger; for de wetten
Het nimmen eat foruut, as troch syn deuchd.
Nin borgers wurd' troch swiere laest forplette:
Der groeit in nije wrâd yn bliere jeuchd . . .
Ek Nederlân, dat uus forâders wonnen . . .
Kwynt wei fan earmoed, bodjen in great lijen,
Yn lanch nei is it net mear, wat it wier:
Tefolle minsken in te min bedijen
Soeg' Fryslân leech, de laest waeg't al te swier . . .
De riken swolchje yn oerfloed in har sprekken
In roppen smoort de earmoeds swak geklei . . .
O Friesen! Nederlân! oer see, yn 't westen
Leit 't lân, wer't roemtme for jimme arbeid is . . . [47].

Hat Woarp van Peyma njonken de eangst dat yn Nederlân alles fêstrinne soe, noch oare grûnen hân om te emigrearjen? Men hat wolris tocht, dat er sels yn it lijen rekke wie. Mar neat wiist dêrop. Krekt oarsom, hy hie safolle jild, dat er yn Amearika mear as tritich jier rom fan 'e rinten libbe hat [48]. Faaks hied er wol ferlangst om mear fan 'e wrâld te sjen. Hy hâlde fan reizgjen [49] en lies oer ûntdekkingstochten. Miskien wie ek fan ynfloed, dat de minne tiden him twongen om sels de hannen út te stekken op it bedriuw: soks mocht er net oer. Yn Amearika, dêr't de boeren sels ek mei oan it wurk moasten om't de dagenhier dêr heech wienen, hat er dan ek gjin buorkerij kocht. Dat hat syn freonen yn Fryslân tige benijd. En faaks wurke ek mei, dat it him min sinnige, dat syn stúdzje en ûndersyk net rjocht eine woenen. Hy hat syn measte boeken en ynstruminten ek net meinommen nei Amearika. Letter hat him dat muoid, mar oan syn brieven te sjen woech dat net sa swier by alle geniet dat er hân hat yn de nije wrâld.

Woarp van Peyma as Amerikaan
Hat Woarp van Peyma der achternei tefreden oer west, dat er emigrearre wie?
Yn it earste plak kinne wy hjir op antwurdzje, dat der him in pak fan 'e rêch ôfgliden is. Yn Amearika wie alles better. Hy seach heech op by de Amerikanen. Hy skriuwt syn âlde freonen yn Fryslân, hoe grut oft de foarútgong yn it nije lân is, hoe't de prizen fan 'e huzen en de lannen oprinne, hoe't it jild mear rinte jout. Earmoed is der net, elkenien hat it dêr rom. En boppe alles, Woarp fielt him frij. "Bijzonder genoegelijk en aangenaam vinden

Wumkes.nl

Van Peyma oer "overdenking", lêzen en "het ware landleven". Fragmint út in brief van Eekhoff, 15 juny 1842.

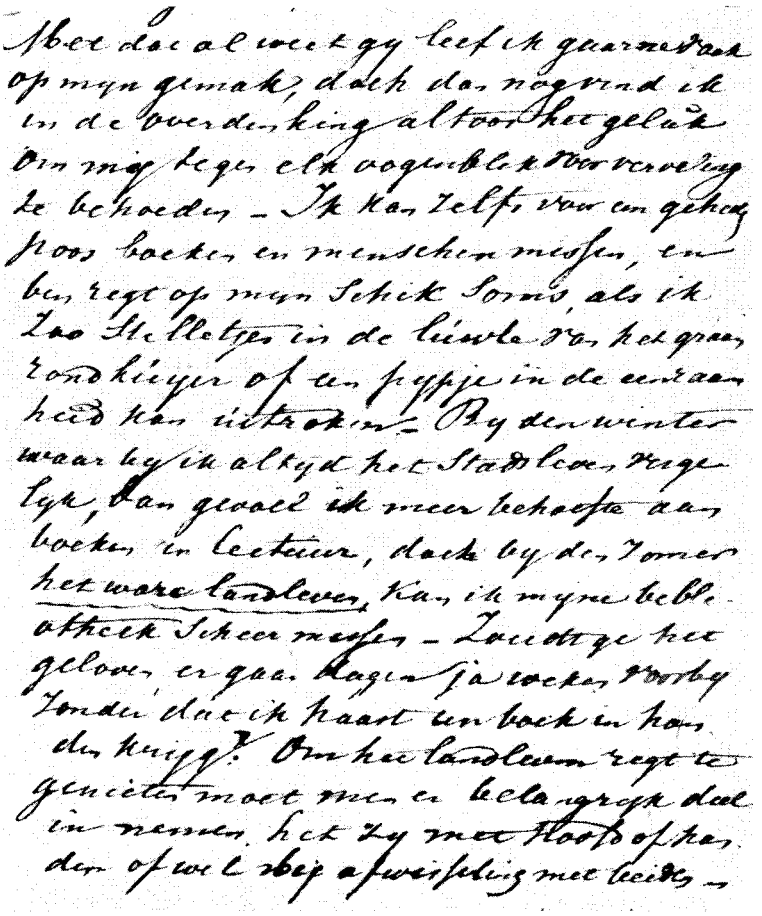

wij het, dat wij hier door geene administratieve kwellingen verontrust worden, eene geringe en lage belasting betalen, alle vrijheden ter wereld welke in eene beschaafde maatschappij gegeven kunnen worden, genieten. Wij kunnen rijden en met zooveel paarden als wij verlangen, op veren of niet, slachten wanneer het ons gelust, betalen geene accijnzen; dienstbodengeld, deur-, venster- en schoorsteengelden weet men niet, wat is . . . registratie, successie en alle zulke dingen zijn hier onbekende woorden" [50].

Yndied waard der doe yn de Feriene Steaten hast gjin belesting betelle, want de steatsskuld wie lyts en de steat krige gâns ynkomsten troch it ferkeapjen fan wyldlân oan ymmigranten. De leanen wienen heech, it iten guodkeap, lân wie maklik te krijen, wurk wie der by de rûs. Foar de emigranten like Amearika wier it lân fan dream en winsken.

Yn it twadde plak moat sein wurde, dat Woarp van Peyma in skerper ynsjoch hie yn 'e tastân dêr't Fryslân en Nederlân yn 'e fjirtiger jierren fan 'e 19e ieu yn bedarre wienen as de measte lju om dy snuorje. Dochs binne syn neare foargefoelens net útkommen. Nei 1848 is der foargoed in ein kommen oan it persoanlike bewâld fan 'e kening en is de wei sljochte foar 'e demokrasy. Sûnt it midden fan 'e 19e ieu hat it kultuerstelsel op Java safolle opsmiten, dat it Nederlânske regear by steat wêze soe om de measte steatsskuld ôf te lossen, de aksynzen te ferleegjen, wegen, spoar-

Wumkes.nl

wegen en kanalen oan te lizzen, sûnder in ynkomstebelesting yn te fieren. Boppedat wie yn 1850, krekt op 't stuit dat Woarp ferfearn is, de ekonomyske krisis yn Europa op syn djiptepunt. Fuort dêrnei is de tastân yn Nederlân en Fryslân better wurden. De prizen fan 'e lannen en it gemaak fan 'e boeren binne oprûn en oan 1870 ta hat it boerelân in lange opgeande rite meimakke.
Woarp koe dit allegearre fansels net foarút witte. Mar hy woe it ek net leauwe, doe't Douwe Mellema him yn 1853 skreau, dat de boeren yn Fryslân bedijden en dat der woltier kaam. Dan soed er it ferkeard sjoen hawwe en om 'e nocht emigrearre wêze! Fûl lêst er syn freon it leksum. Mei in oanhelling út it boek fan Say skerpet er him yn, dat rykdom fan in tal partikulieren wat oars is as woltier fan in folk. "De landbouw bij u rust op het zweet en de uitputting van de arbeidende klasse". Boppedat is de Aprilbeweging foar him it bewiis, dat de polityk wer yn it sok fan foar 1849 is en dat "de public spirit flaauw is en met orthodoxen onzin . . . doorweven" [51]. De toan is sa skerp, dat it jin net benijt dat it de lêste brief tusken harren beide is, dy't oer is.
Lykwols, oan 'e ein fan syn libben is it sear wei en skikt Woarp earlik yn: "Het verheugt mij, dat overigens vele zaken (yn Nederlân) eene zoo goede progressive voortgang hebben, als onderwijs, nijverheid, kunstwegen, landbouw, stoominrigtingen enz. enz." [52].
De fraach is noch oer, oft Woarp him op 'en doer wier yn syn nije heitelân thúsfield hat. As men syn brieven út 'e jierren fan 1850 oant 1853 lêst, stiet dat net yn 'e kiif. Hy fielt him op syn plak. It is, sa't er al tocht hie. "Ik had mij er al een tamelijk naauwkeurig begrip van gevormd" [53]. Hy mei de Amerikanen graach lije. Hja binne warber en tûk yn 't jildfertsjinjen. Woarp docht dêr oan mei: hy beleit jild yn in fabryk en in bank, keapet lân om der in wei op oan te lizzen – de Franklin Street hat er dy neamd! – en it dan yn perselen te ferkeapjen. Hy stiet ferheard oer de technyk, it ferkear en de fabriken. En dan de natuer. Hy is romantysk optein oer de bosken, de marren, de Niagara-wetterfal. Yn elke brief beswart er syn freon Mellema om ek ris in reiske nei Amearika te meitsjen; dan sil er der grif bliuwe.
Mar it skimert troch de brieven hinne, dat der ek in oare kant oan 'e saak is. Letter komt Woarp dêr better foar út. Jierren lang hat er swierrichheden hân mei de taal. It foel net ta, him oan te passen oan it dwaan en litten fan 'e Amerikanen. Boppedat hat er oan 'e ein ta syn âlde freonen út Fryslân mist. De boargerkriich yn 'e Feriene Steaten (1861-1865) hat him út 'e wolken wei op 'e grûn set. Ek yn Amearika koe it misrinne. No seach er de takomst net mear sa ljocht. En yn 'e nije wrâld mei alles dan yn it grut gean, de beheindens fan Nederlân "verschaft meer juistheid, orde, geregeldheid en andere hoedanigheden, daarmede verwant" [54].
Oan 'e ein fan syn libben skriuwt Woarp op 't lêst earlik: "Veel was ik hier wel gedwongen, opnieuw aan te leeren, hetwelk niet naar mijn smaak en routine van leven, denken en wetenschappelijk onderzoek was" [55]. Hy jout ta: "Ik zag, leerde en ondervond hier veel en ook belangrijke zaken. Intusschen moest ik mij ook veelmalen beschouwen als een te oud verplante boom, naar verren lande verplaatst en overgevoerd, welke in lange tijd niet zoo wel als in den vaderlandschen bodem tieren wilde" [56].
Woarp wie yn Amearika gjin spylder mear, mar taskôger. "Ik zie de wereld buiten mij wel met aandacht aan, maar kan mij in dien

Wumkes.nl

kring niet wel laten inslepen". Hy wegere alle amten, hie syn wille fan it famyljelibben, fan 'e sosjale omgong, fan besites en útsjes, fan reizgjen [57]. Hy hat it âlde net alhielendal loslitten: hy is wer mei syn draaibank dwaande, hy lêst wittenskiplike tydskriften, lit him op 'e hichte hâlde fan alles wat gearhinget mei it dykswêzen en it ynpolderjen yn Fryslân. Mar hy stiet der losser fan as eartiids. Der is in stik spanning út syn libben weifallen. Lykwols, as er lêst dat op 30 jannewaris 1877 de diken yn Fryslân it hast bejûn hawwe en dat de Ternaarder polder achter Gerroltsmasate der ûnder strûpt is, wol er, 81 jier âld, de pinne wer opnimme om nochris oer it dykswêzen te skriuwen. It is der net mear fan kommen.

Wat prate wy der oer, oft Woarp slagge is as emigrant? Wat er achterliet, hat er nea foargoed loslitte kinnen. Wat er socht, hat er lang om let net alhielendal fûn. Mar de ûnrêst, dy't him yn it âlde lân sa pleage, is belune. Yn it fiere Amearika hat er rêst fûn yn de lytse freugden fan it deistige libben.

Noaten

1. De âlde Ljouwerter lit in stek falle. Woarp van Peyma en syn famylje en de Westdongeradielster boeren wienen net op dit skip: sjoch de "Bijlage" by W. J. Bokma de Boer, Fragment genealogie (Van) Peyma, yn: *Genealogysk Jierboekje* 1974, 28-31. Ek soenen de arbeiders net by Woarp tsjinje.
2. G. A. Wumkes, "Worp van Peyma en zijn vrienden", yn: *De Vrije Fries* 21 (1913) 150-177; J. J. Kalma, "Worp van Peyma", yn: idem, *Dit wienen ek Friezen* II (Ljouwert, 1964) 84-89; Y. Poortinga, "Woarp van Peyma as lânforhuzer", *Estrikken* 30, 1960, 76-80; W. J. Bokma de Boer, "Fragment genealogie (van) Peyma", mei Bijlage, yn: *Genealogysk Jierboekje*, 1974, 24-31; J. van Hinte, *Nederlanders in Amerika* I (diss. Grins, 1928) 172-177.
3. Yn it argyf-Eekhoff op 'e Provinsjale Bibleteek te Ljouwert lizze 90 brieven, dy't Woarp van Peyma tusken 1828 en 1877 skreaun hat. (Neffens Wumkes, "Worp van Peyma" 151 moatte der 104 wêze. Wêr binne de oare 14 dan bedarre?) Op it Ryksargyf te Ljouwert binne 18 brieven fan Van Peyma oan R. H. Hommema, dy syn widdo T. Hommema-Wassenaar en har soan A. R. Hommema, skreaun tusken 1849 en 1862 (Hânskriften P.B. 1176 en 112). Yn it besit fan 'e skriuwer fan dit artikel binne fiif brieven fan Woarp van Peyma oan D. M. Mellema, skreaun tusken 1850 en 1853; hja sille ôfstien wurde oan 'e Prov. Bibleteek te Ljouwert.
   De brieven fan Van Peyma oan Eekhoff en Mellema binne brûkt by it skriuwen fan dit artikel; it bestean fan 'e samling-Hommema bin ik te let gewaar wurden.
   Foar Wopke Eekhoff (1809-1880) sjoch *Eekhoff en zijn werk*, útjûn troch C. P. Hoekema, P. Karstkarel en Ph. H. Breuker (Ljouwert, 1980). Oer R. H. Hommema (1791-1854) fertelt Wumkes yn "Worp van Peyma en zijn vrienden", 153-154.
   Douwe Minnes Mellema, berne 28 maart 1806 op Lyts Humalda ûnder Ie, ferstoarn 11 aug. 1869 te Eastrum, net troud, boer op Mellemastate te Eastrum. Wie 1852-1867 riedslid fan East-Dongeradiel, fan 'e fyftiger jierren oan't 1868 lid fan it bestjoer fan 'e Polder East- en West-Dongeradiel. Soan fan Minne Douwes Mellema, doopt 23 maart 1777 te Eastrum, ferstoarn 14 maaie 1843 te Eastrum, earst boer op Lyts Humalda ûnder Ie, letter op Mellemastate te Eastrum, 1818-1843 lid fan it gemeentebestjoer en 1824-1843 assessor fan East-Dongeradiel, lid fan it bestjoer fan 'e polder East- en West-Dongeradiel, en Grietje Ypes Humalda, berne 2 nov. 1778 te Ie en ferstoarn 23 nov. 1847 te Eastrum.
4. It Prov. Almenak fan Fryslân fan 1818, it earste dat de gemeenteriedsleden neamt, jout syn namme. Neffens syn brief oan Eekhoff fan 19 nov. 1877 kaam er yn 1820 yn it bestjoer fan 'e Polder East- en West-Dongeradiel. Yn beide bestjoeren hat er sit hân oan 1849 ta.
5. Arjen Roelofs, Bente Willems Wassenaar, Roelof Hessels Hommema. Sjoch oer harren Wumkes, "Worp van Peyma", 152-155. Woarp van Peyma sels fertelt oer dizze oan inoar besibbe boere-wittenskipslju nijsgjirrige dingen yn *Levensberigten van Arjen Roelofs Roelofs* (Frjentsjer, 1829).

Wumkes.nl

6. Van Peyma oan Eekhoff, 10 nov. 1841.
7. W. van Peyma, "Over het gebruik van dorschrollen . . .", *Verhandelingen Oecon. Tak der Holl. Mij. van Wet. te Haarlem* (1834); W. van Peyma, *Beschrijving van eenen nieuwen ploeg* . . . (Dokkum, 1839).
8. Van Peyma oan Eekhoff, 31 aug. 1830; cf. de brief fan feb. 1834.
9. J. van Leeuwen, *Geschiedkundig Tafereel van den Watervloed en de overstroomingen in de provincie Friesland, voorgevallen in Sprokkelmaand 1825* (Ljouwert, 1826). Oer de Dongeradielen geane bl. 15-20. "Voor de inwoners van Ternaard, waarvan vele herwaarts waren toegesneld . . ., was de aanblik, bij helderschijnend maanlicht, op eene woedende zee, die met hevig gedruisch over de reeds gedeeltelijk van kruin beroofde waterkeeringen (fan 'e Ternaarder polder) heenstortte, ontzettend en kommervol, te meer daar men . . . den Ouden Zeedijk niet bestand achtte tegen het geweld des vloeds, en bij eene doorbraak geheel de grietenij daarvoor bloot en openlag" (17-18). As de slieperdyk trochbrutsen wie, soe Woarp syn pleats der fuort oan gien wêze.
10. W. van Peyma, *Verhandeling over de beste wijze van aanleggen van zeedijken* . . . (Frjentsjer, 1827).
11. Woarp van Peyma wie troud mei Sijke Rinses Posthumus (berne 14 apr. 1796 te Ternaard, ferstoarn 14 okt. 1847 te Ternaard). Hja wie in suster fan Rinse Rinses Posthumus (berne 30 okt. 1790 te Ternaard, ferstoarn 28 sept. 1859 te Waaksens), sûnt 1815 dûmny te Brantgum en Waaksens, taalkundige, dichter en teolooch, in frije en ûndogmatyske tinker, rasjonalist, fol krityk op 'e tastân fan syn dagen.
12. Van Peyma oan Eekhoff, 28 nov. 1839. It giet hjir oer R. Posthumus, *Gedachten van Blaise Pascal over den mensch,* vertaald uit zijn "Pensées" en met aanmerkingen, benevens eene levensschets (Grins 1839).
13. Van Peyma oan Eekhoff, 27 maart 1840.
14. Sjoch J. H. Halbertsma, Rinse Posthumus, yn: *De Vrije Fries* 9 (1862) 261-266. Woarp en syn sweager wienen it iens mei de liberale *Provinciale Friesche Courant*, dy't yn 1842 oprjochte waard. Woarp en syn folk liezen dizze krante noch yn Amearika (Van Peyma oan Mellema, 11 juny 1853).
15. Sjoch R. Posthumus, *Een woord ter opwekking van den Volksgeest in het zwijgend Friesland* (Dokkum, 1840). De brosjuere is skreaun, om't yn 1840 de grûnwet feroare wurde soe. De skriuwer woe dy kâns brûke om de liberale begjinsels dêr yn op te nimmen. It skrift is opdroegen oan Mr. Dirk Donker Curtius, yn dy snuorje de lieder fan 'e liberale rjochting yn Nederlân.
16. R. Posthumus, *Over de al te groote armoede en verarming in Nederland en de middelen daartegen* (Dokkum, 1846) 31.
17. Van Peyma oan Eekhoff, 12 july 1839.
18. R. Posthumus, *Over de al te groote armoede,* 18.
19. W. van Peyma, "Over de middelen om korenlanden van het duistgras te zuiveren", *Verhandelingen Oecon. Tak der Holl. Mij van Wetenschappen te Haarlem* (1831). Dúst is in gerssoarte, dat yn winternôt waakst.
20. Sjoch J. M. G. van der Poel, *Heren en boeren* (1949) en J. J. Spahr van der Hoek, *Geschiedenis van de Friese landbouw* II (1952) 15-26.
21. Sjoch de noaten 7 en 19.
22. Van Peyma oan Eekhoff, febr. 1834.
23. Sjoch noat 5.
24. Hy hat benei fjouwer jier dwaande west mei syn oandiel yn: P. Brouwer Pzn en W. Eekhoff, *Nasporingen betrekkelijk de geschiedenis der voormalige Middelzee in Friesland,* met eene voorrede en kaart, uitgegeven door W. van Peyma (Ljouwert, 1834).
25. Bgl. syn plannen om in oersetting te meitsjen fan it boek fan L. Say (noat 32) en om mear te skriuwen oer it yndykjen.
26. Van Peyma oan Eekhoff, 15 juny 1842 en 28 febr. 1843.
27. Van Peyma oan Eekhoff, 19 nov. 1877.
28. Sjoch H. F. J. M. van den Eerenbeemt, "Armoede in de "gedrukte" optiek van de sociale bovenlaag in Nederland, 1750-1850", *Tijdschrift voor Geschiedenis* 88 (1975) 468-500.
29. Van den Eerenbeemt, "Armoede", 490 en 495.
30. R. Posthumus, *Een woord ter opwekking van den Volksgeest,* sjoch noat 15; deselde, "Armoede: Arbeid", yn: *De Padwijzer* nû. 4 (Dokkum, 1842); W. van Peyma, "Eenige overdenkingen over armoede en arbeid . . ." yn: *De Padwijzer* nû. 5 (Dokkum, 1843); R. Posthumus, *De algemeene of volksgeest, beschouwd in zijne natuur* (Ljouwert, 1845); deselde, *Over de al te groote armoede,* sjoch noat 16. Yn "Armoede: arbeid" seit R. Posthumus, dat hy en Van Peyma in bulte oer dizze kwestjes praat hawwe.

Wumkes.nl

31. Hy neamt F. van Skarbek, *Verhandeling over de oorzaken der armoede* en G. Luttenberg, *Proeve van onderzoek omtrent het armenwezen in ons vaderland.* Sjoch oer harren Van den Eerenbeemt, "Armoede", 493 en 496.
32. Louis Say, *Principales causes de la richesse ou de la misère des peuples et des particuliers* (Parys/Déterville, 1818) XXII en 156 bl. Der is in eksimplaar fan yn 'e Ken. Bibleteek yn Den Haach. It is in koart en dúdlik oersjoch fan 'e wetten fan 'e ekonomy, dat útgiet fan 'e opfettingen fan de saneamde klassike skoalle. Woarp van Peyma hat fan doel west en set it boek yn it Hollânsk oer. Hy hat der in begjin mei makke (brieven oan Eekhoff fan 27 maart 1840 en 29 april 1841), mar moat der yn hingjen bleaun wêze.
33. Van Peyma, "Eenige overdenkingen", 7.
34. Ibidem, 1.
35. Ibidem, 11. Ek L. Say is in grut fijân fan aksynzen, sjoch *Principales causes,* 122-123.
36. R. Posthumus, *Over de al te groote armoede,* 30, neamt Ingelân as in goed foarbyld foar Nederlân. Hjir waarden yn dy snuorje de ynfierrjochten ôfskaft en in ynkomstebelesting ynfierd.
37. L. Say, *Principales causes,* 44-45.
38. R. Posthumus, *Over de al te groote armoede.* De sitaten yn dizze alinea binne fan 'e bl. 11, 16 en 17.
39. *Ibidem,* 22.
40. Van Peyma oan Mellema, 8 april 1852.
41. Sjoch oer de emigraasje yn dizze jierren Van Hinte, *Nederlanders in Amerika,* beide dielen en P. R. D. Stokvis, *De Nederlandse trek naar Amerika, 1846-1847* (diss. Leiden, 1977). Beide hawwe gâns neisneupt yn âlde brieven en brosjueres.
42. Sjoch hjiroer S. Ozinga en oaren, *Een tiental brieven betrekkelijk de reis, aankomst en vestiging naar en in Noord-Amerika* (Frjentsjer, 1848) en S. Ozinga, *Dagboek mijner reize naar Noord-Amerika's Vereenigde Staten in den jare 1847 gedaan* (Frjentsjer, 1849).
43. Sjoch oer harren Van Hinte, *Nederlanders* I, 177-180.
44. Van Peyma oan Mellema, 23 july 1850 en 8 april 1852.
45. C. Borgman, *Bezoek in de Vereenigde Staten van Noord-Amerika in het jaar 1850* (Grins, 1854). Benammen 134-190 binne hjir fan belang.
46. Yn de *Provinciale Groninger Courant* fan 30 maart 1849 stie in ynstjoerd stik oer emigraasje fan "vermogende en onafhankelijke families", dat op Van Peyma en syn folk sloech. Dit wie oanlieding ta stikjes yn 'e *Provinciale Friesche Courant* fan 5 april en 26 april 1849. Sjoch ek it berjocht yn 'e *Provinciale Groninger Courant* fan 8 maaie 1849.
47. *Farwol, taropppen oon myn broer in stalke W. van Peima, by syn fortjean, mei bern in bernsbern in ore goede kunde nei Amerika* (Ljouwert, 1849).
48. Woarp hie de pleats dy't er sels bebuorke, Gerroltsmasate ûnder Ternaard, mei 110 pûnsmiet lân ferkocht foar ƒ 55.000,–. Ek Doniasate ûnder Eanjum – al ieuwen lang famyljebesit – wie fan him mei 110 pûnsmiet lân. Op dizze lêste pleats hat syn soan Rinse van Peyma buorke fan 1842 oan't 1849, doe't er meitein is nei Amearika. Woarp hat dizze pleats yn 1849 foar tsien jier ferhierd, mar him yn 1850 op 'e buorden bringe litten. Hy hat der doe ƒ 24.655,50 foar bard. (Neffens it proses-verbaal fan 'e iepenbiere ferkeaping, dat yn it besit is fan 'e tsjintwurdige eigeners fan Doniasate, O. en J. Viersen.) Oer Woarp syn libben yn Amearika sjoch Y. Poortinga, "Woarp van Peyma", dy't spitigernôch gjin fynplakken neamt.
49. Sjoch syn ferslach fan in reis troch Hollân yn 1831, brief oan Eekhoff fan 12 april 1831. Ut syn brief oan Mellema fan 8 maart 1850 docht bliken, dat er de Rijn en de Theems sjoen hat. Alle brieven út Amearika wei litte ús sjen, hoe't er hâlde fan reizgjen.
50. Van Peyma oan Mellema, 8 maart 1850. De oanslach yn 'e personele belesting yn Nederlân waard oplein neffens de hierwearde, it húsrie, it tal doarren, ruten en hurdsteden fan it hûs en neffens it tal boaden en hynders.
51. Van Peyma oan Mellema, 11 juny 1853. De oanhelling út L. Say is te finen yn *Principales causes,* 2-3.
52. Van Peyma oan Eekhoff, 19 nov. 1877.
53. Van Peyma oan Mellema, 23 july 1850, cf. de brieven fan 8 maart 1850 en 8 april 1852.
54. Van Peyma oan Eekhoff, april 1865.
55. Van Peyma oan Eekhoff, 5 april 1877.
56. Van Peyma oan Eekhoff, 19 nov. 1877.
57. Van Peyma oan Eekhoff, april 1865.

Wumkes.nl

De cholera-epidemie van 1849 te Leeuwarden

G. van der Wal
E. J. van der Woude

Gedurende de eerste vijf maanden van 1849 mochten de ingezetenen van Leeuwarden nog de hoop koesteren, dat de cholera-epidemie, die elders in het land al geruime tijd woedde, hun woonplaats zou sparen. In de herfst van het jaar ervoor hadden zich in de stad weliswaar twee gevallen van cholera voorgedaan, beide met dodelijke afloop, maar de beruchte ziekte had zich toen niet verder uitgebreid. De gezondheidstoestand van de Leeuwarder bevolking kon in het voorjaar van 1849 zelfs als "zeer gunstig" worden aangemerkt, al lieten de hier nimmer afwezige "tusschenpoozende koortsen" (malaria) zich ook nu niet geheel onbetuigd. Al te spoedig echter zou in deze situatie verandering komen.

In de ochtend van de zestiende juni van het jaar 1849 werd de arts J. E. Simon, president van de plaatselijke geneeskundige commissie, opgeschrikt door het bericht, dat in een woning in de Haniasteeg "eene suspecte ziekte" was ontstaan. Kort daarna stond de gealarmeerde arts aan het ziekbed van een zevenjarig jongetje, dat in dat jaar het eerste Leeuwarder slachtoffertje zou worden van de cholera asiatica. Diezelfde dag nog werden in de onmiddellijke nabijheid van de Haniasteeg drie andere kinderen door de gevreesde ziekte aangetast. Terstond werd een onderzoek ingesteld naar schadelijke factoren, die het vrijwel gelijktijdig ontstaan van de cholera bij deze vier kinderen mogelijk konden hebben bevorderd. Voorlopig kon men alleen maar vaststellen, dat zij uit het zelfde buurtje afkomstig waren en allen dezelfde kinderschool aan het Zaailand bezochten. Verdere naspeuringen brachten niets aan het licht waaruit het plotseling uitbreken van de ziekte kon worden verklaard, al werd er dan ook door sommigen gesproken van bepaalde "schadelijke eigenschappen van het drinkwater, afkomstig [uit de regenbakken] van het nieuw gebouwde Geregtshof, dat op de bedoelde school gebruikt werd". Een suggestie, die snel van de hand werd gewezen, nadat een scheikundige analyse van dit water "niets schadelijks heeft doen ontdekken".

Aanvankelijk bleef het optreden van de cholera beperkt tot het zuidwestelijk stadsdeel, waar zich de eerste ziektegevallen hadden geopenbaard. Na tien dagen – er waren toen inmiddels elf cholerapatiënten aangegeven – begon de ziekte zich uit te breiden naar andere delen van de stad. In de laatste dagen van juni en de eerste van juli schommelde het dagelijkse aantal geregistreerde choleralijders nog rond de vijf, maar in de tweede week van juli ging het een dramatische stijging vertonen die zich, met enkele onderbrekingen, voortzette tot de achttiende juli, de dag waarop dertig nieuwe patiënten werden geregistreerd. Hierna bewoog het aantal dagelijks gemelde gevallen van cholera zich in dalende lijn, tot het begin augustus onder de vijf zakte. Op acht september deed zich het laatste ziektegeval voor. Daarmee was de epidemie op even onverklaarbare wijze van de stad geweken als zij was uitgebroken. In de korte tijd waarin zij te Leeuwarden heerste had zij daar ruim tweehonderd slachtoffers gemaakt.[1]

De cholera asiatica, een uit Bengalen afkomstige besmettelijke ziekte, die zich in de eerste decennia van de vorige eeuw over een groot deel van de wereld verspreidde, verscheen in Nederland voor het eerst in 1832. Deze, ook wel onder de veelzeggende naam "Aziatische braakloop" bekende, hevigste vorm van cholera, ging gepaard met diarree en hevig braken, als gevolg waarvan de patiënt uitdroogde en sterk verzwakte om tenslotte in een toestand

Wumkes.nl

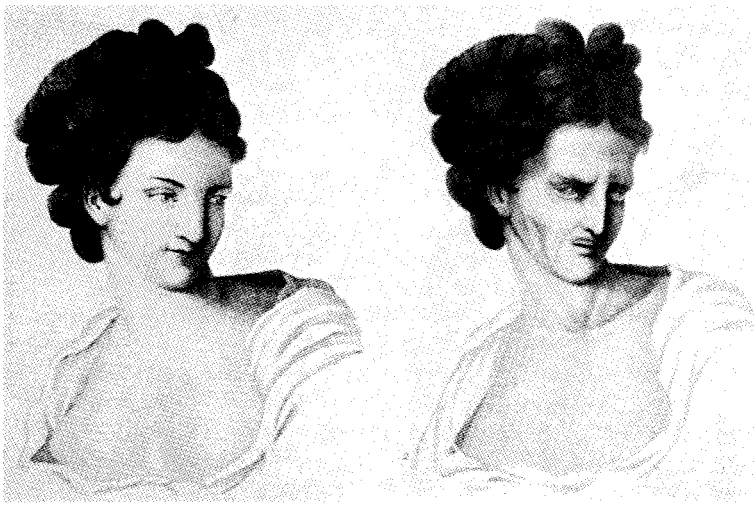

Een 23-jarige Weense vóór en een uur na een aanval van cholera, 1832. (uit: H. Vogt, Das Bild des Kranken; München, 1969)

van bewusteloosheid te geraken, waarna – in tweederde van de gevallen – de dood intrad. Cholera-epidemieën waren gevreesd om hun snelle en onverklaarbare verspreiding en het hoge sterftepercentage onder de zieken.
In de negentiende eeuw deden zich in ons land verschillende min of meer ernstige cholera-epidemieën voor, waarbij vooral delen van Zuid-Holland en Utrecht zwaar werden getroffen. Friesland behoorde tot de provincies, waar de cholera asiatica, naar verhouding van het inwonertal de minste slachtoffers maakte, maar in Leeuwarden was de sterfte aan deze ziekte per duizend van de totale bevolking aanzienlijk hoger dan in de rest van de provincie *(tabel 1)*.

De slachtoffers: huisvesting en beroep
Van de omvang en de verspreiding van de cholera-epidemie van 1849 te Leeuwarden kan men zich een vrij nauwkeurig beeld vormen doordat er een lijst bewaard is gebleven, waarop gegevens staan vermeld van praktisch alle choleralijders (met uitzondering van militairen en gevangenen), die tijdens de hele duur van de epidemie werden geregistreerd.[2] Behalve naam en adres werden onder meer leeftijd en geslacht van de patiënten aangetekend en de data van herstel of overlijden. Bovendien stond ons een plattegrond van Leeuwarden ter beschikking waarop twee tijdgenoten, dr. J. Ledder en mr. W. Albarda, de woonplaatsen van de door de cholera getroffen ingezetenen en vreemdelingen hadden aangemerkt.[3] Nadat de in de patiëntenlijst voorkomende fouten en lacunes zoveel mogelijk waren hersteld en aangevuld, konden we uiteindelijk beschikken over een nagenoeg compleet adressenbestand van alle geregistreerde choleralijders. Op basis daarvan was het mogelijk deze in te delen naar afdeling *(tabel 2)* en een verbeterde versie van de eerder genoemde kaart van Ledder en Albarda te ontwerpen.[4]
Tabel 2 geeft, in combinatie met de hier gereproduceerde *kaart*, een duidelijk beeld van de verspreiding van de in 1849 door de cholera aangetaste personen over de verschillende afdelingen en buurten van Leeuwarden. Over de aard der bevolking van de verschillende afdelingen leert *tabel 3* het een en ander. Daar is per

Wumkes.nl

afdeling het aantal personen, behorende tot de onderste sociale groepen, aangegeven.[5] Weliswaar zijn de in tabel 3 meegedeelde cijfers ontleend aan een opgave uit 1825, maar op grond van latere gegevens mag worden aangenomen, dat het relatieve aantal minvermogenden onder de bevolking van de onderscheidene afdelingen tussen 1825 en 1849 ongeveer gelijk is gebleven. De epidemie blijkt naar verhouding het ergst huisgehouden te hebben in de armoedige buurten tegen of dicht bij de voormalige stadswallen. Afdelingen als E en K, met een grotendeels uit arme mensen bestaande bevolking, werden zwaarder getroffen dan de overige afdelingen. De stadsgedeelten waar de betere standen huisden bleven volkomen voor de cholera gepaard. Het zwaarst leden het zuidwestelijk stadsdeel (Zaailand, Ruiterskwartier en omgeving), waar de epidemie was ontstaan, en de sloppenbuurten achter de noordelijke dwingers (Boterhoek, Groeneweg, Wissesdwinger, Nieuweburen en omgeving). Buiten de stadsgrachten gaven arbeidersbuurten als Oldegalileën en Weerklank veel ziektegevallen te zien. De overige cholerageval len deden zich vrijwel zonder uitzondering voor in armoedige stegen en achterafstraatjes. Op zich leverde het verloop van deze epidemie weinig nieuwe gezichtspunten. Ook gedurende een eerdere epidemie, die van 1832-1833, werden de eerste gevallen bij het Zaailand waargenomen en verspreidde de ziekte zich "vooral langs de stadsvesten". Wel werd door de epidemie van 1849 nog eens te meer duidelijk, dat de cholera, door zijn specifiek verloop, vooral de armere bevolking bezocht.

Dat de buurten met de meeste slachtoffers ook inderdaad door de armere bevolking werden bewoond is voorts met behulp van een andere kaart van de heren Ledder en Albarda aan te tonen.[6] Op die – helaas moeilijk te reproduceren – stadsplattegrond is met behulp van kleuren aangegeven uit welke hoofdbestanddelen de voeding van de bevolking was samengesteld. De kaart is vrij grof ingekleurd en geeft niet zo zeer een precieze aanduiding van de samenstelling van het voedsel, maar registreert of in bepaalde buurten dierlijk, plantaardig of gemengd voedsel werd gebruikt. Men mag aannemen, dat het doel is geweest om een verband aan te tonen tussen verschillen in voedingssamenstelling en het optreden van cholera. Voor ons onderzoek heeft deze kaart nog een grotere betekenis: ze geeft een duidelijk beeld waar de armere bevolking in de stad woonde. Die gebruikte weinig of geen vlees (te duur!) en was vrijwel geheel aangewezen op plantaardig voedsel. Nu blijkt dat in de buurten waar men uitsluitend of overwegend plantaardig voedsel gebruikte het aantal cholerageval len relatief hoog was. (Geringe weerstand tegen ziekten wordt dan ook mede veroorzaakt door een slechte voeding.)

Een gegeven, dat op de lijst van cholerapatiënten uit 1849 over het algemeen ontbrak, was een aanduiding van hun (eventuele) beroep. Met behulp van wijk- en overlijdensregisters viel echter in de meeste gevallen wel te achterhalen wat het beroep van de patiënt zélf, of – indien het om kinderen ging – van de kostwinner in het gezin waartoe deze behoorden, was *(tabel 4)*. Onder de 251 choleralijders van wie het beroep (of dat van hun verzorgers) kon worden vastgesteld bevonden zich 80 arbeiders/sters of inwoners die een hiermee gelijk te stellen beroep hadden, zoals sjouwerlieden, turfdragers, knechts, werksters e.d. De plaatselijke geneeskundige commissie merkte in haar verslag reeds op, dat zich onder

Wumkes.nl

de cholerapatiënten ook "menige knappe, nijvere handwerksman" bevond. Ambachtslieden (schoenmakers, kleermakers, timmerlieden etc.) maakten inderdaad de tweede grote groep onder de getroffenen uit: hun aantal gedroeg 71. In 25 gevallen werd de beroepsaanduiding "koopman" of "koopvrouw" gevonden. Van de welstandspositie van deze laatste patiënten moet men zich niet al te veel voorstellen. Het ging hier hoofdzakelijk om (kinderen van) kleine handelaren en neringdoenden, goeddeels van joodse afkomst, zoals men die aantrof in de omgeving van de Nieuweburen. Opmerkelijk is het vrij hoge aantal schippers en hun familieleden onder de choleralijders. Het beroep van "schipper(sknecht)" kon in twintig gevallen worden vastgesteld, maar van de in totaal 368 cholerapatiënten waren er maar liefst 54 woonachtig in een schip.

Het schippersvolk liep bij het heersen van de cholera een verhoogd risico, doordat het vrijwel uitsluitend vaartwater dronk en gebruikte voor huishoudelijke doeleinden. Niet alleen werden de opvarenden daardoor zelf in sterke mate besmet, maar op hun beurt brachten zij de ziektekiemen, via de ontlasting, weer in het oppervlaktewater en werkten zij zo mee aan de verspreiding van de cholera. Het zal duidelijk zijn dat in een centrum voor het scheepvaartverkeer als Leeuwarden de cholera gemakkelijk op deze wijze kon worden geïntroduceerd en verspreid.[7] Dat zich onder de slachtoffers van de epidemie nogal wat (21) kermisreizigers en -artiesten bevonden, hield verband met de kermis, die van 11 tot 25 juli werd gehouden. Ook deze groep, die zich per schip of wagen verplaatste, heeft waarschijnlijk tot de verspreiding van de cholera bijgedragen. Onder de 34 overige patiënten van wie het beroep kon worden achterhaald waren vertegenwoordigers/sters van de meest uiteenlopende professies, die echter bijna alle gemeen hadden, dat zij van een gering inkomen moesten bestaan.

Uit de adres- en beroepsgegevens van de cholerapatiënten kan worden afgeleid dat de epidemie van 1849 vrijwel uitsluitend bewoners van armere buurten, c.q. beoefenaren van geringe beroepen heeft getroffen. Dat de cholera een uitgesproken maatschappelijke voorkeur had voor armen en minvermogenden, hangt uiteraard samen met de aan de armoede verbonden factoren, die deze bevolkingscategorieën bij uitstek kwetsbaar maakten bij het uitbreken van besmettelijke ziekten. De bekrompen huisvesting van de meeste arme ingezetenen van Leeuwarden, de vervuiling van hun woonomgeving en de gebrekkige hygiënische en sanitaire condities leverden een verhoogde kans op besmetting. Dat in een ruimte van zes vierkante meter vier of vijf personen woonden, was niet ongewoon. En als zo'n eenkamerwoning dan lag aan een steeg of gang die ook nog werd gebruikt als stortplaats voor allerlei vuil, vuil dat het open riool verstopte, als bovendien het gemeenschappelijk privaat of urinoir nog wat ver weg was, dan is het wel duidelijk dat met name ook de gebrekkige volkshuisvesting het uitbreken van epidemieën bevorderde. Verder droegen ook de onvoldoende en onregelmatige voeding en veelvuldig drankmisbruik er toe bij om de ontvankelijkheid voor een ziekte als de cholera te vergroten. Bovenal liepen arme mensen een groter risico doordat zij in droogteperioden vrij snel waren aangewezen op drink- en huishoudwater van inferieure kwaliteit.[8]

Wumkes.nl

De drinkwatervoorziening

Om de situatie in Leeuwarden goed te begrijpen, moet men weten, dat arm en rijk in de regel regenwater gebruikten; de kwaliteit van deze "volksdrank bij uitnemendheid" was toen nog redelijk. Maar: er was gauw gebrek. De rijken hadden grote daken en grote regenbakken, de armen kleine daken en doorgaans niet eens regenbakken. Vaak had men een gezamenlijke regenton, waaruit per gezin dagelijks één emmer water mocht worden geput; een enkeling huurde een "woning" met het recht op één emmer water per dag, die door de verhuurder moest worden geleverd. Was het regenwater op, dan kon men nog wel eens terecht bij de openbare pompen, maar dat put- of welwater was in de regel zo slecht en onsmakelijk dat men het alleen in de uiterste nood gebruikte.

Was het lange tijd droog, dan was men aangewezen op het water uit de "vers"-watervijver of de stadsgrachten met alle consequenties van dien. Wie het kon betalen, kocht water dat met schuiten was aangevoerd uit de stadsvijver of "haalwater" dat de schippers buiten de stad uit meren en kanalen hadden gehaald. Waarbij men er dan maar op moest vertrouwen dat de schippers onderweg hun halflege tonnen niet hadden aangevuld met water uit de stadsgrachten. Wie zich geen haalwater kon veroorloven moest dan zelf maar drinkwater halen uit de stadsvijver, uit de binnengrachten of uit de sloten net buiten de stad.

Het water uit de stadsvijver, dat gratis was, had aanvankelijk nog voldoende kwaliteit. De eerste stadsvijver voor vers water werd in 1826 gegraven aan de Oostersingel tegenover de kazerne (die via een pijp onder de stadsgracht door drinkwater uit de vijver kreeg), vlakbij de volkrijke Weerklank. Jarenlang was die vijver, in de woorden van Eekhoff, tijdens droogteperioden voor velen "een toevlugt, die weldadig in eene eerste levensbehoefte voorzag, en die op de reinheid en gezondheid des volks van heilzamen invloed is geweest".[9] Wie in het westen van de stad woonde zal er weinig aan gehad hebben; die moest zich behelpen met grachtwater of water uit de sloten in de omgeving van de begraafplaatsen aan de Spanjaardslaan. Pas in 1874 kwam de tweede verswatervijver aan de Westersingel (Vosseparkje) gereed.

Ook in het midden van de negentiende eeuw was de kwaliteit van het oppervlaktewater in en om de stad al bijzonder slecht, en niet alleen voor "reinigingsdoeleinden", maar zeker voor consumptie ongeschikt. De stadsbuitengracht werd gevoed door de Harlingervaart, de Dokkumer Ee, het Vliet en de Potmarge. Harlingervaart en Dokkumer Ee leverden, zeker in droge tijden, brak water dat niet te drinken was, de Potmarge voerde goed vers en zoet water aan, maar net voor de stad passeerde dat het asland, "hetgeen aanleiding geeft, dat het daar langs vlietende water met de van die plaats afvloeijende vuilnis bedeeld wordt, en deze in de stadsgracht voert".[10] Het Vliet was verontreinigd doordat omwonenden en schippers er hun afval en faecaliën in loosden. In de binnengrachten was de toestand nog ellendiger doordat daar, net als in de sloten van de buitenbuurten, het water rijkelijk bedeeld was met "allerlei vuiligheid en drekstoffen" en de inhoud van secreten en riolen.

Vast staat dat in juni 1849, toen de cholera in Leeuwarden uitbrak, tal van stadgenoten voor hun drinkwater waren aangewezen op de verswatervijver (en in feite waren ze daardoor nog bevoordeeld

Wumkes.nl

boven de inwoners van andere steden in den lande, want zo'n vijver was zeldzaam) én op het water uit de grachten en sloten. Want droog wás het in 1849, zo weten wij uit de gegevens van de geneeskundige commissie, die namelijk ook al verband zocht tussen de droogte en de cholera-epidemie: een zachte lente met weinig regen, daarna tot ongeveer half juli geen regenval meer. Dat in de tweede helft van juli onweersbuien vielen en dat er daarna een periode met regen en harde wind kwam, heeft waarschijnlijk – zo concludeerde de geneeskundige commissie voorzichtig – "een gunstigen invloed op den gezondheidstoestand alhier uitgeoefend". We mogen aannemen dat de min of meer noodgedwongen consumptie van ondeugdelijk drinkwater in deze droge (voor)zomer van 1849 heeft bijgedragen tot een snelle verspreiding van de cholera onder de "geringere volksstanden" in Leeuwarden. De bacil die deze ziekte veroorzaakt wordt immers voornamelijk afgescheiden met de ontlasting. Indien de faecaliën van een door cholera aangetast persoon in het oppervlaktewater terecht kwamen (wat, gegeven de primitieve sanitaire condities, gemakkelijk het geval kon zijn), werd dit water met de cholerabacil besmet. Bij gebruik van dit besmette water voor consumptie of huishoudelijke doeleinden liep men een gerede kans om cholera op te lopen. Het zal uit het voorafgaande duidelijk zijn geworden dat de bewoners van de armoedige buurten wel bij uitstek kwetsbaar waren.

De bestrijding

Van hogerhand werden, in samenwerking tussen stadsbestuur en geneeskundige commissie, verschillende maatregelen getroffen om de epidemie te bestrijden. Dat deze weinig effectief waren hing samen met de onbekendheid met de ware aard van de cholera, waaromtrent de toenmalige medische wereld nog in het duister tastte. Ofschoon het geloof in de mogelijkheid van contagieuze besmetting (via een contagium of infectiehaard) niet heeft ontbroken, overheerste toch ook onder de Leeuwarder medici de opvatting dat de cholera, evenals de malaria, werd veroorzaakt door een via de lucht verspreide ziektestof (een zogenaamd miasma). Deze, niet van lijders aan de ziekte afkomstige smetstof had, zo nam men aan, alleen vat op daarvoor speciaal ontvankelijke personen. Met behulp van de miasmatische theorie liet zich de selectieve verspreiding van een ziekte als de cholera voor een groot deel verklaren: juist in de vervuilde armoedige buurten was de lucht het sterkst verontreinigd en dientengevolge een geschikte gastheer voor de cholerasmetstof, waardoor de ziekte gemakkelijk op de daar wonende mensen kon worden overgebracht.[11] Het meest geschikte middel om uitbreiding van de epidemie tegen te gaan was volgens de medici uit de miasmatische school het zuiveren van de besmette lucht. Daarom paste men "berookingen" van chloor-, teer- of salpeterdampen toe in de huizen van (overleden) cholera-lijders. In Leeuwarden is gedurende de epidemie van 1849 op vrij grote schaal van deze methode gebruik gemaakt. Afgezien van de invloed van de "berookingen" op een mogelijke smetstof (waaraan toch wel enige twijfel bestond), hadden ze in elk geval een positieve uitwerking op de hygiëne en verminderden ze de angst onder de bevolking voor de beruchte ziekte enigszins.

Veel doktoren zagen in die angst een extra risicofactor. Niet geheel ten onrechte naar het ons voorkomt, want hevige angst kan inder-

Wumkes.nl

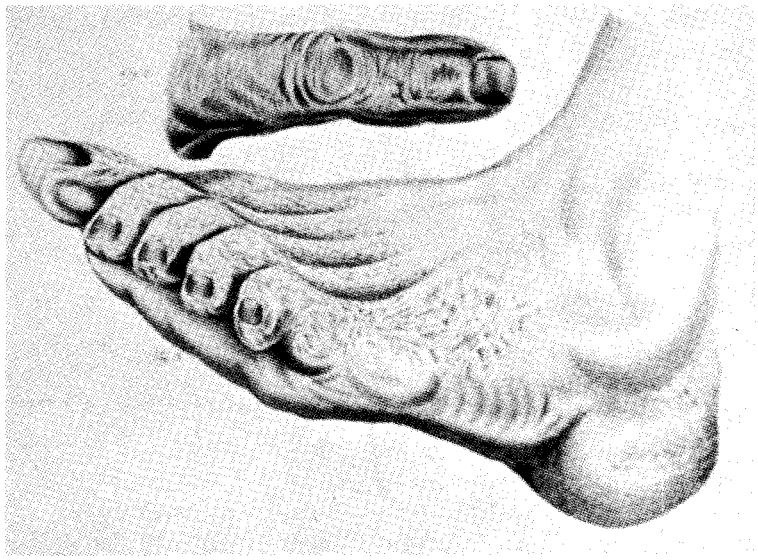

Voet en vinger van een cholerapatiënt. (uit: Vogt, Das Bild)

daad leiden tot minder ernstige aandoeningen aan het spijsverteringsstelsel, zoals cholerine (een lichte vorm van cholera). Dat er angstgevoelens bestonden zal in Leeuwarden overigens ook het gevolg zijn geweest van een eerdere kennismaking met de cholera: tijdens de epidemie van 1832-1833 waren er van de 191 zieken 113 (zestig procent!) gestorven. En dan droegen ook de geruchten bij tot vergroting van de vrees: ze maakten de mensen snel ongerust en alert op elke lichamelijke ongesteldheid.

De geneeskundige commissie richtte zich daarom ook direct tot de bevolking. Zij beval onder andere aan om kamillethee te drinken als men dacht dat men de ziekte onder de leden had en zich in een warm bed te begeven, "omdat deze middelen dikwerf de soms door overdreven vrees opgewekte ziekteverschijnselen zullen doen verdwijnen".[12] Verder trachtte men de mensen gerust te stellen door hen aan te raden het normale levenspatroon te blijven volgen, echter bepaalde schadelijke gewoonten te bedwingen. Hiertoe rekende men onder meer het eten van onrijp fruit. We weten nu dat de cholera zich kan verspreiden via besmet voedsel, maar het nuttigen van onrijp fruit kan in die tijd onmogelijk om deze reden zijn afgewezen. Consumptie van onrijp fruit kwam vooral veel bij de armere bevolking voor. Vruchten als kruisbessen, aalbessen, appels, pruimen en ook komkommers werden in de zomer in grote hoeveelheden, vaak nog niet rijp, maar wel goedkoop, aangeboden. Dit bood de armere mensen een mogelijkheid om op goedkope manier hun honger te stillen. Door het overmatig gebruik van deze vruchten kon men gemakkelijk maag- en darmstoornissen oplopen en we mogen aannemen dat dát de reden is geweest om de consumptie van onrijp fruit in verband te brengen met choleraverschijnselen. De bestrijding beperkte zich niet tot het ontraden: het stadsbestuur kondigde een verbod af op de verkoop van onrijpe vruchten.[13] Uit een latere beschrijving valt op te maken dat deze verordening weinig effect heeft gesorteerd, omdat er geen sanctie was opgenomen.[14] De bevolking bleek moeilijk van deze gewoonte af te brengen.

Een andere, in dit verband schadelijk geachte gewoonte was het

Wumkes.nl

kermisvieren. Dat ging niet zelden gepaard met uitspattingen van velerlei aard, waarbij vooral overmatig alcoholgebruik een rol speelde. Al na de vorige epidemie werd er een verband vermoed tussen het kermisvieren en een grotere ontvankelijkheid voor de cholera en dat vermoeden leek door de epidemie van 1849 te worden bevestigd: tijdens de kermisweken werden 214 nieuwe cholera-gevallen geregistreerd, dat is 58 procent van het totaal aantal gevallen. De geneeskundige commissie maakte weliswaar bezwaar tegen het schijnbare verband tussen het kermishouden en het hoge aantal cholera-gevallen tijdens deze gebeurtenis, maar niet te ontkennen viel dat tien procent van de toen geregistreerde patiënten kermisreiziger was. Daarnaast bracht de kermis ook nog vaak een groot aantal mensen uit de provincie naar de stad. Dat veroorzaakte weer een toeloop op de nachtverblijven, waar de toestand op hygiënisch gebied dikwijls te wensen over liet. Zo waren er in de stad verschillende "bedelaarskwartieren of passant-huizen": vier in de Wissesstraat, drie op de Boterhoek, drie in de Reigerstraat en nog vier in andere straten; vooral met de verblijven in de Wissesstraat moet het slecht gesteld zijn geweest. Deze inrichtingen zullen tijdens kermissen zeker het hunne hebben bijgedragen aan de verspreiding van ziekten, wat men ook deed om een "te groote opeenhooping van kermisvolk in de nachtverblijven te voorkomen".

Weer andere maatregelen waren voornamelijk gericht op een betere opvang en verzorging van de cholerapatiënten.[15] Daarmee was het over het algemeen treurig gesteld. Gezonden en zieken verbleven door ruimtegebrek vaak samen in één vertrek en sliepen dikwijls in dezelfde bedstee. Van een goede verzorging kon geen sprake zijn, ook al omdat het de getroffen bevolkingsgroep ontbrak aan de nodige middelen en kennis. Op verschillende manieren heeft men getracht te helpen daar waar de ziekte was uitgebroken. Zo werden aan choleralijders gratis geneesmiddelen, kledingstukken en dekens verstrekt, werden aanwijzingen gegeven omtrent eerste hulp en een betere hygiëne, werden ziekenoppassers aangesteld en werd voorzien in nachtelijke hulp. Ook werd zorg gedragen voor een spoedige verwijdering van de lijken van choleralijders naar een speciale lijkkamer, waar de lichamen nog enige tijd onder toezicht stonden, opdat eventuele "schijndooden" niet het risico liepen voortijdig te worden begraven. De vrees daarvoor was onder de nabestaanden niet gering en weerhield sommigen ervan hun doden tijdig af te staan. Lukte het op die manier de ongerustheid van de bevolking op het punt van de lijkbezorging vrij snel weg te nemen, voor wat het opnemen van cholerapatiënten in het Stadsziekenhuis betreft slaagde men daar niet zo gemakkelijk in. Het ziekenhuis had het ongunstige imago van opvanggelegenheid voor de meest behoeftigen en van plaats die men doorgaans niet levend verliet. Dit verklaart de weerzin van de bevolking tegen opname in het al vóór het uitbreken van de epidemie in gereedheid gebrachte cholerahospitaal. Het overgrote deel van de patiënten gaf de voorkeur aan verpleging thuis en slechts in het uiterste geval liet men zich in het hospitaal opnemen. Met het gevolg dat daar inderdaad de patiënten terecht kwamen die er het ergst aan toe waren en die tot de armoedigsten behoorden. Van de 78 in het ziekenhuis opgenomen choleralijders overleden er 48, sommigen van hen al tijdens of dadelijk na het vervoer daarheen,

Wumkes.nl

wat wel aangeeft hoe slecht het met hen was gesteld. Navrante bijzonderheid is daarbij dat de opname in sommige gevallen geschiedde op aandrang van de familie, die zich daardoor de komende begrafeniskosten uitspaarde. Overigens: veel maakte het niet uit of men al dan niet naar het ziekenhuis ging: de sterfte onder de in het cholerahospitaal opgenomen patiënten (61,5 procent) lag niet veel hoger dan die onder de 209 aan huis verpleegden (54,5 procent).

Al tijdens de epidemie waren er initiatieven ter leniging van de nood onder de arme bevolking. Het stadsbestuur klopte niet tevergeefs aan bij de gespaard gebleven ingezetenen om geldelijke bijdragen waarmee een bescheiden hulpprogramma kon worden bekostigd, dat voorzag in de uitdeling van geld en levensmiddelen aan de getroffen gezinnen.[16] Bovendien werd er "ten behoeve van nagelaten betrekkingen van cholera-lijders" een noodfonds opgericht. Stadgenoten brachten daartoe ruim 3600 gulden bijeen, waaruit de armbesturen extra bijstand verleenden aan cholerapatiënten of hun behoeftige gezinnen, van wie de namen waren doorgegeven door de plaatselijke artsen.[17]

Men kan achteraf gemakkelijk kritiek uitoefenen op de verschillende maatregelen die werden getroffen om de epidemie te bestrijden. Men moet dan wel bedenken dat de eigentijdse opvattingen over de cholera weinig mogelijkheden tot bestrijding leverden en dat er nog veel twijfels waren over de ware aard van de besmetting. In elk geval kan men respect hebben voor de goede administratie van alle gegevens betreffende de epidemie door stadsbestuur en geneeskundige commissie. Interessant zijn de pogingen van Ledder en Albarda om – op grond van het door de geneeskundige commissie bijeengebrachte materiaal – te komen tot een verklaring van het ontstaan en de verspreiding van de epidemie. Van hun onderzoeksresultaten zijn helaas alleen de kaarten teruggevonden[18], waaruit blijkt, dat zij ook verband zochten tussen cholera en bodemgesteldheid. Door het voedselgebruik in hun beschouwingen te betrekken waren zij – zonder de eigenlijke oorzaak van de cholera te kennen – al dicht bij een goede verklaring. Latere, meer algemene onderzoekingen hebben duidelijk aan het licht gebracht dat de cholera kansen heeft waar de hygiënische omstandigheden slecht zijn.[19] Het zou nog geruime tijd duren vóór men het verband tussen slecht drinkwater en ondermijning van de gezondheid, c.q. bevordering van besmettelijke ziekten inzag. Dat voor de cholera een voedingsbodem werd gespreid door het drinken van ondeugdelijk water werd allengs duidelijk toen onderzoekingen aan het licht brachten dat zich in streken die voor hun drinkwatervoorziening voornamelijk waren aangewezen op oppervlaktewater een opvallend hoge cholerasterfte had voorgedaan. In 1868 – het jaar na de laatste grote cholera-epidemie in Nederland – toonde een uitgebreid onderzoek duidelijk het verband aan tussen het optreden van de cholera en de kwaliteit van het drinkwater.[20] In Leeuwarden was men na de epidemie van 1849 al voorzichtig begonnen met te wijzen op de kwalijke gevolgen van de hygiënische wantoestanden in de armere buurten. Bij de discussie naar aanleiding van de aanleg van de tweede verswatervijver heeft het zojuist genoemde onderzoek uit 1868 nog een rol gespeeld (Leeuwarden behoorde tot de gemeenten waar de aard van het gebruikte drinkwater was onderzocht). B. & W. merkten bij die

Wumkes.nl

gelegenheid op, dat er de laatste jaren aanmerkelijk hogere eisen aan de kwaliteit van het drinkwater werden gesteld.[21] Het zou echter tot 1888 duren voor er afdoende verbetering in de drinkwatervoorziening kwam: toen werd de N.V. Leeuwarder Waterleidingmaatschappij opgericht, die via buizen drinkwater uit het Pikmeer bij Grouw naar de stad voerde. Van toen af aan kon men terecht hopen gespaard te blijven voor de gevreesde cholera.

Tabel 1. Overledenen aan cholera asiatica in Nederland (zonder Limburg), Friesland en Leeuwarden in 1832-1833, 1848-1849, 1853-1855 en 1866-1867.

	absolute aantallen			per 1000 v.d. totale bevolking		
	Nederland	Friesland	L'warden	Nederland	Friesland	L'warden
1832	5093	125	52	2,07	0,59	2,56
1833	5015	94	61	2,03	0,44	2,98
1832-1833	*10108*	*219*	*113*	*2,05*	*0,52*	*2,77*
1848	•	•	2	•	•	0,09
1849	•	•	206	•	•	8,95
1848-1849	*22885*	*925*	*208*	*4,01*	*1,87*	*4,52*
1853	2904	11	11	1,02	0,04	0,47
1854	2214	10	8	0,78	0,04	0,34
1855	3178	63	7	1,11	0,26	0,29
1853-1855	*8296*	*84*	*26*	*0,97*	*0,11*	*0,37*
1866	19241	461	64	5,73	1,58	2,72
1867	1526	19	–	0,45	0,06	–
1866-1867	*20767*	*480*	*64*	*3,09*	*0,82*	*1,36*

Bron: *Algemeene Statistiek van Nederland. Beschrijving van den maatschappelijken toestand van het Nederlandsche volk in het midden der negentiende eeuw*, Tweede Deel (Leiden, 1873) 162.

Tabel 2. Aantallen choleragevallen in Leeuwarden tijdens de cholera-epidemie van 1849.

afdeling	abs. aantallen	per 1000 v.d. bevolking
A	19	12,9
B	8	6,3
C	13	7,6
D	17	18,7
E*	64	23,7
F	27	11,1
G	22	15,4
H	2	2,6
I	34	15,3
K	61	30,4
L	6	3,5
M	16	8,1
N	14	14,6
O	6	15,4
P	–	–
in schepen	35	54,9
Stadsarmhuis	13	128,7
adres onbekend	11	–
gehele stad	368	16,0

*zonder het Stadsarmhuis

Bron: GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1534.
Uitkomsten der volkstelling 1849.

Wumkes.nl

Kaart 2.

Verspreiding van de cholera asiatica te Leeuwarden in 1849.

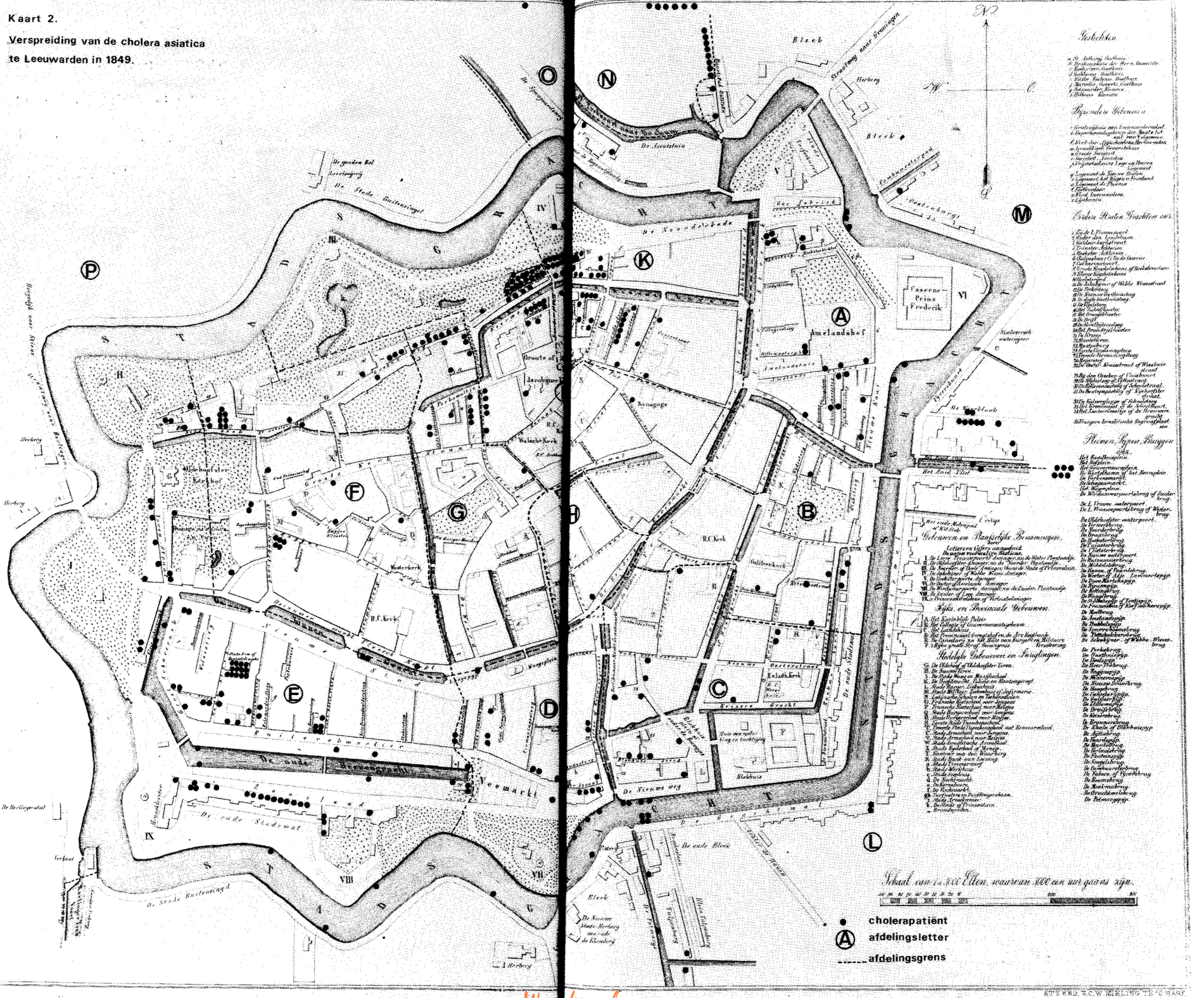

Wumkes.nl

Tabel 3. Aantal personen (mannen, vrouwen en kinderen) behorende tot de onderste sociale groepen (niet-zelfstandige ambachtslieden, werklieden, arbeiders, dagloners, sjouwerlieden etc.; armlastigen inbegrepen; exclusief dienst- en werkboden en verpleegden in gast-, wees- en armhuizen) per afdeling van Leeuwarden, 1825.

afdeling	afdelingsbevolking*	tot de onderste groepen behorende personen	
		abs.	% v.d. afdelingsbevolking
A. (Oost Hoekster-espel)	1324	785	59,3
B. (Oost Keimpema-espel)	1173	606	51,7
C. (Keimpema-espel)	1649	1048	63,6
D. (West Keimpema-espel)	982	411	41,9
E. (Zuid Oldehoofster-espel)	2323	1709	73,6
F. (Noord Oldehoofster-espel)	2018	1098	54,4
G. (West Minnema-espel)	1262	511	40,5
H. (Minnema-espel)	687	208	30,3
I. (Oost Minnema-espel)	1708	1014	59,4
K. (West Hoekster-espel)	1669	1227	73,5
L. (Zuidvliet)	1099	705	64,1
M. (Noordvliet)	1421	967	68,1
N. (Oldegalileën)	651	598	91,9
O. (Camstraburen)	200	154	77,0
P. (Landbuurt)	251	193	76,9
gehele stad	18417	11234	61,0

* exclusief militairen, gevangenen en bewoners van gast-, wees- en armhuizen
Bron: GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1133.
Lijsten der volkstelling in de gemeente Leeuwarden in den jare 1825 (GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 492).

Tabel 4. Cholerapatiënten te Leeuwarden in 1849, ingedeeld naar beroep (van de kostwinner).

beroep	aantal	beroep	aantal
arbeider/ster	39	orgelspeler/speelster (k)	2
baardscheerder	2	paardrijdster (k)	1
baker-arbeidster	1	pottenbakker	1
blikslager	1	pottenbakkersknecht	3
boendermaker	2	scharenslijper	1
bolloopster	1	schoenmaker	15
breidster	1	schoonmaakster	1
brievenbesteller	3	schipper(se)	19
broodbakker	1	schippersknecht	1
commies	2	schrijnwerker	1
dansmeester	1	sjouwerman	5
deurwaarder	1	slager	1
dienstbode	1	sleper	1
directeur paardenspel (k)	1	smid	1
drukker	1	speelman (k)	1
effectenhandelaar	1	steenhouwersknecht	1
hovenier	1	stoelwinder	1
kantoorbediende	1	stoffenverver	1
kastelein(se)	3	strohoedenmaakster	1
kastmaker	3	tabakkerver	1
kermisexploitant (k)	9	tapper	1
kleermaker	10	timmerman	10
koffiehuisbediende	1	touwslager	1
koopman/vrouw	25	tuinman	1
koopmansknecht	3	turfdrager	7
koopman-arbeider	1	turfmeter	1
koorddanser (k)	2	vellenploter	1
koperslagersknecht	1	verver	6

Wumkes.nl

beroep	aantal	beroep	aantal
korenmeter	1	verversknecht	1
korenmolenaar	5	vleeshouwer	2
korfmaker	3	voerman	1
leerlooier	1	voermansknecht	1
medewerker paardenspel (k)	1	wafelbakker (k)	3
melktapper	1	wagenmaker	1
metselaar	6	werkster	1
molenaarsknecht	1	winkelbediende	2
naaister	1	wijnkopersknecht	3
olieslagersknecht	1	zangeres (k)	1
onderwijzer	1	zilversmid	2
oppasser	2	beroep onbekend	74
opperman	3	zonder beroep	43

k = hier aanwezig in verband met de kermis

Bron: GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1534.
Burgerlijke Stand der gemeente Leeuwarden, overlijdensregisters.
Wijkregister van Leeuwarden 1843, 1848.

Noten

1. Onze beschrijving van het verloop der epidemie stoelt voornamelijk op het "Verslag omtrent het ontstaan en de verspreiding van de Cholera Asiatica te Leeuwarden", opgemaakt op 15 oktober 1849 door de Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toevoorzigt te Leeuwarden en op 27 oktober 1849 door deze commissie ingediend bij het stedelijk bestuur (Gemeente Archief Leeuwarden (GAL), archief gemeentebestuur 1811-1850, 1530).
2. GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1534. Kort voor het verschijnen van dit artikel vonden we nog twee staten met gegevens over de "berookingen" van de woningen van cholerapatiënten (GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1535). Deze gegevens konden niet meer worden verwerkt. Aan het geheel van de door ons gepresenteerde cijfers en conclusies doen deze later gevonden gegevens overigens weinig af.
3. GAL, Stedelijke Kunstverzameling, D 62-b.
4. De verbeterde lijst van cholerapatiënten is als bijlage opgenomen in: G. van der Wal, De cholera-epidemie in 1849 te Leeuwarden. Scriptie geschiedenis, Lerarenopleiding Ubbo Emmius Leeuwarden (1981).
5. Over de geografische verspreiding van de lagere sociale groeperingen in Leeuwarden uitvoeriger: E. J. van der Woude, Armoede en stadsarmenzorg in Leeuwarden 1820-1870. Doctoraalscriptie economische en sociale geschiedenis Universiteit van Amsterdam (1983) 26-27.
6. GAL, Stedelijke Kunstverzameling, D 62-c.
7. A. C. de Vooys heeft er in zijn artikel "De sterfte in Nederland in het midden der 19e eeuw", *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlandsch Aardrijkskundig Genootschap,* Tweede reeks, LXVIII (1951) 233-271, op gewezen dat verkeerscentra bij cholera-epidemieën in het bijzonder werden getroffen.
8. Een uitvoerige beschrijving van de levensomstandigheden van de arme ingezetenen van Leeuwarden vindt men bij: Van der Woude, Armoede en stadsarmenzorg in Leeuwarden, hoofdst. II.2. Daar komt ook de drinkwatervoorziening in deze stad meer uitgebreid aan de orde.
9. W. Eekhoff, *Geschiedkundige beschrijving van Leeuwarden* (Leeuwarden, 1846) II, 260.
10. Memorie, betrekkelijk maatregelen ter bevordering van den algemeenen gezondheids-toestand in de Gemeente Leeuwarden etc. (Leeuwarden, 1856) 11.
11. De negentiende-eeuwse opvattingen over het ontstaan en de juiste bestrijding van de cholera worden behandeld door T. van der Zee in zijn artikel "Armoede en cholera in 1832", *Economisch-historisch Jaarboek*, 22 (1943) 196-250.
12. *Leeuwarder Courant,* 3 juli 1849.
13. *Leeuwarder Courant*, 13 juli 1849.
14. Memorie, 66.
15. De hier besproken maatregelen worden genoemd in het verslag van de plaatselijke geneeskundige commissie (zie noot 1).

Wumkes.nl

16. GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1535.
17. GAL, archief gemeentebestuur 1811-1850, 1512.
18. GAL, Stedelijke Kunstverzameling, D 62-a,-b en -c.
19. *De Choleraepidemie in Nederland in 1866 en 1867.* Uitgegeven door het Departement van Binnenlandsche Zaken, 2 delen ('s-Gravenhage, 1875). Vooral in het tweede deel, 389-398, wordt een uitgebreide omschrijving gegeven van de hygiënische toestanden met betrekking tot de cholera.
20. *Rapport aan den Koning van de Commissie tot onderzoek van drinkwater in verband met de verspreiding van cholera en tot aanwijzing der middelen ter voorziening in zuiver drinkwater* ('s-Gravenhage, 1868).
21. Rapport van B. en W. aan de gemeenteraad van Leeuwarden van 9 maart 1871 betreffende de wenselijkheid en uitvoerbaarheid van de aanleg van een tweede verswatervijver (GAL, collectie nr. 45, stuk 5).

Wumkes.nl

Fries Genootschap
Fries Museum

Jaarverslagen 1983

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde

Beschermvrouwe H. M. Koningin Beatrix

155e verslag, over 1983

Het bestuur vergaderde voor de algemene ledenvergadering van 25 april twee maal in het Triotel en daarna vier maal in het gebouw van de Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Friesland te Leeuwarden, terwijl het vlak voor en onmiddellijk na de algemene ledenvergadering elders korte vergaderingen hield. Daarnaast waren er twee gemeenschappelijke bijeenkomsten van bestuursleden van het Genootschap en de bestuursleden en de directeur van de stichting Het Fries Museum.
In de algemene ledenvergadering waren de heren Dr. S. J. Detmar, Dr. J. J. Huizinga en J. A. Mulder definitief aftredend. In hun plaatsen werden bij enkelvoudige kandidaatstelling gekozen mevrouw Dr. A. J. M. L. Bomers-Marres te Leeuwarden en de heren Drs. W. A. Bangma te Dokkum en A. B. M. van den Elsaker te Leeuwarden. Voorts werd, eveneens bij enkelvoudige kandidaatstelling tot bestuurslid gekozen de heer K. Sikkema te Leeuwarden. In de plaats van de heer Dr. J. J. Huizinga werd door het bestuur tot vice-voorzitter de heer A. B. M. van den Elsaker benoemd, zodat de samenstelling van het bestuur aan het eind van het verslagjaar als volgt was:

Mr. K. J. van Douwen, Beetsterzwaag, voorzitter (definitief aftredend 1985)
A. B. M. van den Elsaker, Leeuwarden, vice-voorzitter (aftredend 1986)
Ir. J. Swierstra, Leeuwarden, secretaris (definitief aftredend 1985)
J. Efdée, Leeuwarden, penningmeester (aftredend 1984)
Drs. W. A. Bangma, Dokkum (aftredend 1986)
Dr. A. J. M. L. Bomers-Marres, Leeuwarden (aftredend 1986)
A. Bosma, Goutum (definitief aftredend 1985)
Dr. K. Dijkstra, Suawoude (definitief aftredend 1985)
K. Sikkema, Leeuwarden (aftredend 1986).

De heren Dr. J. J. Huizinga en J. A. Mulder traden af als bestuursleden van de stichting Het Fries Museum. In hun plaats benoemde het bestuur van die stichting, op voordracht van het Genootschap, mevrouw Dr. A. J. M. L. Bomers-Marres en de heer Drs. W. A. Bangma. Eveneens op voordracht van het Genootschap werd de heer J. D. van der Velde te Grouw herbenoemd als bestuurslid van de stichting.
De heer J. Efdée werd benoemd tot bestuurslid van de Stichting Hora Siccama van de Harkstedefonds en de heer H. G. van Slooten te Leeuwarden werd herbenoemd als bestuurslid van de Ottema-Kingma Stichting. In de plaats van de heren Mr. H. Schootstra te Doorwerth, H. G. van Slooten te Leeuwarden en wijlen drs. L. van der Sluis werden benoemd als bestuursleden van de stifting "It Underwiisfûns foar de Fryske tael", de heren Drs. J. van der Bij te Uitwellingerga, H. L. de Haan te Huins en J. J. Vergonet te IJlst.
Het Genootschap trad in 1983 als lid toe tot de Nederlandse Federatie van Vrienden van Musea en met ingang van 1984 tot de Numismatische Kring Friesland "Mr. Jacob Dirks".
De lezingen trokken een goede belangstelling. Op 7 februari hield de heer H. Kingmans, hoofd van de educatieve dienst van het Fries Museum, een lezing onder de titel "Trap op trap af" en op

14 maart de heer Drs. J. van der Kooi, volkskundige bij het Nedersaksisch Intstituut van de Rijksuniversiteit te Groningen, over "De âldens fan it mearke yn Fryslân". De heer G. Elzinga, conservator van het prentenkabinet van het Fries Museum, opende op 24 oktober het winterseizoen 1983/'84 met een lezing over "De topografische atlas van Friesland". "De wandkaart van Schotanus (1739)" was het onderwerp van de lezing door Drs. D. de Vries, conservator van de collectie Bodel Nijenhuis van de bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden, op 28 november.
In juni werd aan de leden verzonden het drie en zestigste deel van De Vrije Fries. Naar aanleiding van de intrekking van het provinciaal subsidie voor de rubriek "Panorama van Friesland" met ingang van 1984 vond beraad plaats met betrekking tot de vraag wat voortaan te doen ten aanzien van die onderdelen van de rubriek, waarvan opneming indertijd door de provincie op prijs werd gesteld. Besloten werd om deze onderdelen voorshands te handhaven, maar ter wille van de kosten, de omvang van het Panorama sterk terug te brengen.
Besloten werd subsidies te verlenen ten behoeve van het Jaarboek 1982 van het Fries Scheepvaartmuseum, dat geheel gewijd is aan de admiraliteit van Friesland en ten behoeve van het in 1985 te verschijnen boek over het Album van Leeuwarder studenten te Franeker (1626-1668) door Drs. J. Visser. Geldelijke steun uit het legaat Jhr. D. G. Hora Siccama van de Harkstede zal worden gegeven ten behoeve van een Friese vertaling met inleiding van de Beowulf.
Omstreeks de jaarwisseling 1983/'84 werd een nieuwjaarsattentie aan de leden verzonden in de vorm van een reproduktie van een Spoorwegspel. De secretaris verzorgde deze uitgave.
Van het Fries Museum Bulletin verschenen weer vier afleveringen met in totaal 56 bladzijden. Hiervan vulde het Fries Museum ongeveer 12 bladzijden en de Federatie van Friese Musea en Oudheidkamers ruim 34.
85 personen namen deel aan de excursie naar de Duitse Bondsrepubliek van 25 t.e.m. 28 mei. De aangifte voor deze, ondanks het slechte weer geslaagde excursie, was groter dan het aantal beschikbare plaatsen. Een verslag van deze excursie is opgenomen in het Fries Museum Bulletin van juni.
Ongeveer 115 personen namen 12, 15 en 19 september deel aan bezoeken aan het antiquariaat A. C. Beeling en Zoon B.V. te Leeuwarden.
Het bestuur besloot weer meer binnenlandse excursies vanwege het Genootschap te doen organiseren en stelde hiervoor een nieuwe commissie in.
De akte tot oprichting van de stichting Fries Landbouwmuseum passeerde op 1 februari 1983. Het bestuur van het Genootschap benoemde de heren J. A. Mulder, Ir. J. Swierstra, beiden te Leeuwarden, en H. Tulp te Franeker tot leden van het stichtingsbestuur en enige tijd later, op voordracht van B. en W. van Franekeradeel de heren W. Broersma te Achlum en B. J. Fokkema te Peins. Helaas moest de heer Mulder om gezondheidsredenen spoedig weer aftreden als bestuurslid. In zijn plaats werd de heer Drs. P. Hemminga te Veenwouden benoemd.
In de herfst van het verslagjaar kwamen cijfers binnen over de door de jonge stichting te verrichten investeringen in de Kloos-

Wumkes.nl

plaats te Achlum, teneinde deze te kunnen inrichten als landbouwmuseum. Die bleken te liggen in de orde van grootte van ƒ 0,5 miljoen. Daarmee zou men er nog niet zijn, want rekening zou moeten worden gehouden met hoge eigenaarslasten als onderdeel van een exploitatie-opzet. Gelet op de beperkte geldmiddelen van de stichting, besloot het bestuur af te zien van "het plan Achlum" en om te zien naar een goedkopere oplossing.
In 1983 moesten helaas 62 leden van het Genootschap wegens overlijden, waaronder oud-voorzitter Drs. L. van der Sluis, opzegging of onbekend adres, worden afgeboekt; wegens contributieschuld moesten 33 leden worden afgevoerd. 47 nieuwe leden traden toe, zodat het Genootschap per saldo 48 leden verloor. Aan het einde van het verslagjaar telde het Genootschap derhalve 4 ereleden, 1635 leden (waarvan 3 buitengewone) en 14 begunstigers. Eén lid bracht 15 nieuwe leden aan.
Het bestuur betuigt gaarne zijn dank voor de steun, ook in 1983 weer van verschillende zijden ondervonden.

De secretaris,
Ir. J. Swierstra.

Wumkes.nl

Nieuwe leden 1983

A. Augustijn, Leeuwarden
F. W. E. Baerveldt, Sneek
hr. en mevr. Van Bergeijk-Branke, Goutum
hr. en mevr. Bierma-Hoogland, Leeuwarden
S. Blaauw, Menaldum
mevr. dr. A. J. M. L. Bomers-Marres, Leeuwarden
W. J. Boonstra, Leeuwarden
R. J. Boskma, Langezwaag
M. Brada, Leusden
mevr. J. Brink-v.d. Laan, Sneek
mevr. dr. B. Bulthuis, Leeuwarden
mej. J. Cieraad, Leeuwarden
mevr. Y. G. Draaisma-Weitenberg, Gorredijk
mevr. P. Dijkema, Leeuwarden
D. J. Engelen, Leeuwarden
H. Haytema, Warga
K. L. Heida, Joure
K. A. van der Heide, Leeuwarden
mr. E. K. Hoekstra, Sneek
A. Hoitsma, Leeuwarden
J. G. Jebbink, Gaastmeer
ir. S. P. S. de Jong, Sneek
G. Jorna, Dronrijp
H. van der Knaap, Mantgum
mevr. E. de Kruys-van der Veen, Goutum
mevr. drs. J. P. Kuhlemeier, Leeuwarden
mevr. E. Meijer-Bekkering, Oudemirdum
J. I. Minnema, Parrega
S. Nammensma, Franeker
A. A. Olyslager, Menaldum
A. T. Oosterhof, Engwierum
mevr. P. Oppedijk van Veen, Oenkerk
mevr. M. Peters, Hengelo
W. K. Postma, Arum
D. Posthumus, Berlikum
mej. drs. A. S. Schippers, Bolsward
mevr. T. Steenmeijer-Wielenga, Oosterwolde
mr. L. Tuin, Leeuwarden
W. H. Vellinga, Grijpskerk
drs. A. J. Weitenberg, Hilversum
T. van der Werff, Hardegarijp
M. van der Winden, Sneek
A. Wijbenga, Sneek
mevr. M. M. Ydema, Arnhem
R. van Zuiden, Stiens
mevr. T. Zuiderbaan-Kaan, Workum
dr. C. P. Zijlstra, Leeuwarden.

Wumkes.nl

Stichting Het Fries Museum, jaarverslag 1983

Overleg met subsidiënten vond plaats op 18 februari. Het rijkssubsidie blijft voorlopig naar verwachting gehandhaafd op het al enkele jaren bestaande niveau. Omtrent een overdracht van de rijksmiddelen voor de provinciale musea aan de desbetreffende provincies is in dit jaar nog geen definitieve beslissing genomen. Er werd discussie gevoerd over het beheer van de uithoven te Janum en Veenklooster en van de panden Turfmarkt 14 en 16.
Met de Dienst van de Domeinen werd een nieuwe overeenkomst gesloten waarbij de huur van de Kanselarij van jaar tot jaar verlengd wordt.
Een aantal funkties van museummedewerkers werd hergewaardeerd volgens het funktiewaarderingssysteem "Friesland". De daaruit voortvloeiende hogere personeelskosten zullen in het provinciaal subsidie tot uitdrukking komen.
Mede gezien het teruglopende bezoek werd besloten niet opnieuw tot verhoging van de entreeprijs over te gaan.
Op 25 oktober werd het eerste exemplaar van de eerste aflevering van het op de topografische atlas van Friesland gebaseerde verzamelwerk "Frisia Illustrata" aangeboden aan de Commissaris der Koningin de heer Hans Wiegel, tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Kanselarij.
In de kwestie van de landbouwverzameling kwam nog weinig verandering.
Dr. J. J. Huizinga en J. A. Mulder traden in april af als bestuursleden van de stichting, gelijktijdig met hun aftreden als bestuurslid van het Fries Genootschap. Het bestuur van de stichting was op 31 december 1983 als volgt samengesteld:
drs. C. Vlas, voorzitter
mr. E. J. Kliphuis, secretaris
dr. S. J. Detmar, penningmeester
mevr. mr. H. N. Bogtstra-van der Zee
J. D. van der Velde
mevr. dr. A. J. M. L. Bomers-Marres
drs. W. A. Bangma.
Het bestuur vergaderde elf maal.
Het totaal aantal bezoekers aan de door de stichting beheerde musea bedroeg 39.670 (1982: 48.018).

Fries Museum

Personeel
Ook dit jaar vonden vele mutaties in de personeelsbezetting plaats. Als museumassistent, werkzaam in het kader van de W.V.-maatregel, verlieten de volgende personen de dienst: P. de Wal (werkzaam t/m 3 oktober), O. Rozema (t/m 10 oktober), G. Tiemersma (t/m 31 december) en A. L. Heinhuis (van 28 maart t/m 21 september). Het dienstverband met P. de Wal werd tijdelijk verlengd t/m 31 december. Op administratief gebied werkten in de archeologische afdeling: mej. H. Rijpstra (t/m 24 oktober) en R. P. Dijksman (t/m 14 november). Idem in het prentenkabinet: mej. M. F. Singel en H. M. Fischer (beiden t/m 17 oktober). In het kader van de D.S.W. werden als museumassistent aangesteld: J. Maurits (per 16 augustus) en M. M. van Dijk (per 1 november). Idem in het kader van de W.V.-maatregel: D. J. Elzinga en H. Egberts (beiden per 1 december). De heer Elzinga werkte van 1 oktober t/m 31 november op tijdelijke basis. Als volontairs werkten mevrouw H. N. Bogtstra-van der Zee (inventarisatie), me-

vrouw E. Schipper-van Weeren (schilderijencatalogus), mevrouw M. Visser (zilvercatalogus), mevrouw R. Frederiksz (klapper op de Historische Tentoonstelling 1877), E. Vroom (catalogus volkskunst), H. D. Koray (portrettenverzamelingen prentenkabinet) en Els de Haan (documentatie Friese kunstenaars). In de textielafdeling werkten op vrijwillige basis mevrouw W. J. Niemeyer-Huysse en mevrouw E. A. Buitenhuis-van der Giesen.

De personeelsbezetting per 31 december 1983 was:
C. Boschma, directeur
J. A. Bosmans, conservator, plaatsvervangend directeur
G. Elzinga, conservator archeologische afdeling
H. Kingmans, hoofd educatieve dienst
S. I. E. Wille-Engelsma, conservatrice textielafdeling (deeltijd)
G. Arnolli, conservatrice textielafdeling (deeltijd)
G. Elzinga, conservator prentenkabinet
M. R. Nauta, hoofd interne dienst
J. K. Eisen, medewerkster educatieve dienst (deeltijd)
S. Zijlstra-Dijkstra, administratrice
S. T. Postma, museumassistent
J. G. de Wal, museumassistent
R. H. Dol, museumassistent
J. Mozes, toegevoegd medewerker: museumassistent
J. Maurits, toegevoegd medewerker: museumassistent
R. A. Steenhuis, toegevoegd medewerker: museumassistent
H. Reitsma, museumassistent (I.S.P.)
P. de Wal, museumassistent
D. J. Elzinga, museumassistent (W.V.)
G. Tiemersma, museumassistent (W.V.)
M. M. van Dijk, toegevoegd medewerker: museumassistent
H. Egberts, museumassistent (W.V.)
D. M. Visser, assistent archeologische afdeling
E. Kramer, archeoloog (I.S.P)
G. Mensonides, typist archeologische afdeling (I.S.P.)
J. K. Boschker, veldassistent
K. J. Bekkema, toegevoegd medewerker archeologische afdeling
S. Dijk, toegevoegd medewerker: magazijnbediende
N. Manshanden, toegev. medewerker: magazijnbediende (deeltijd)
C. J. Bontekoning-Barendrecht, typiste-telefoniste (deeltijd)
J. van der Meer, typiste-telefoniste (deeltijd)
J. J. Mülschlegel-Kooistra, administratief assistente (deeltijd)
J. Jonkman, concierge-meubelmaker
Th. Mercuur, medewerker tentoonstellingen (deeltijd) (I.S.P.)
M. Fokkema, medewerkster educatieve dienst (deeltijd) (I.S.P.)
F. Brinksma, encadrice (deeltijd)
J. Winselaar, uurwerkmaker
J. Walta, fotograaf (deeltijd)
W. F. Andringa, fotograaf.

Gebouwen
Voor het buitenschilderwerk werd een algemeen plan opgesteld, op grond waarvan jaarlijks voor een ongeveer gelijk bedrag aan schilderwerk kan worden uitgevoerd.
Het Raadgevend Adviesbureau Schreuder stelde een plan op om een aantal energiebesparende maatregelen uit te voeren. Een groot

Wumkes.nl

deel van deze maatregelen kwam voor uitvoering in aanmerking en werd ook daadwerkelijk uitgevoerd in 1983. De er mee gemoeide investering, voor zover niet door subsidie gedekt, zal naar berekening in de komende jaren terugverdiend worden.

Werkzaamheden
De inventarisatie van het museumbezit en de ordening van de depots vond zo goed mogelijk voortgang. Mevrouw H. N. Bogtstra-van der Zee stelde zich voor dit werk op vrijwillige basis gedurende enkele ochtenden per week beschikbaar.
Het werk aan de voorbereiding van de schilderijencatalogus werd voortgezet door mevrouw E. Schipper-van Weeren.
De kopij voor de herdruk van de zilvercatalogus, bewerkt door mevrouw M. Visser, werd aan het eind van het verslagjaar bij de uitgever ingeleverd.
De heer E. Vroom zette de inventarisatie van de Friese volkskunst voort.
Mevrouw R. Frederiksz werkte wederom aan het kaartsysteem op de Historische Tentoonstelling van Friesland in 1877.
Els de Haan begon op vrijwillige basis te werken aan de documentatie van Friese kunstenaars.

Prentenkabinet
Gedurende het verslagjaar is door de conservator veel tijd besteed aan de voorbereiding van de uitgave van "Frisia Illustrata", waarvan het eerste exemplaar van deel I op 25 oktober uitgereikt werd aan de Commissaris van de Koningin de heer H. Wiegel. Voor de illustraties van de tot januari 1985 maandelijks te verschijnen delen wordt vooral geput uit de verschillende verzamelingen van het prentenkabinet en met name uit de Topografische Atlas van Friesland.
Een aantal collecties in 1982 geschonken is nu geïnventariseerd. Mevrouw M. Singel verrichtte deze werkzaamheden voor de 3705 stuks tellende collectie kinderprenten geschonken door de Provinciale Bibliotheek. In deze collectie zijn de producten van alle grote 19e-eeuwse uitgevers van kinderprenten in Nederland en België vertegenwoordigd. Daarnaast zijn er nog kinderprenten van Duitse, Franse en Spaanse uitgevers.
De collectie tekeningen, prenten en foto's geschonken door notaris M. L. Wassenbergh uit Norg werd eveneens geïnventariseerd (nrs. pk. 1982-84 t/m 222). Deze collectie bevat voornamelijk tekenvoorbeelden en de daarnaar door leden van de familie Wassenbergh gemaakte tekeningen en vormt een aardig voorbeeld van het tekenonderwijs in de vorige eeuw.
De aanwinsten over 1983 zijn minder talrijk dan in het vorige jaar. Aangekocht werden o.a. twee anonieme pastelportretten uit 1780/'81 van Rienk Jelgerhuis (1729-1806) en twee gezichten op Hommerts en Jutrijp, pentekeningen uit 1842. Belangrijk was de aankoop uit een Parijse kunsthandel van een blad met twee schetstekeningen van de hand van Anton Ignaz Melling (1763-1831). Aan de ene kant ziet men een gezicht op Leeuwarden vanuit het noordoosten. Deze schets is de voorstudie van de bekende grote aquarel uit 1812 van deze kunstenaar, die zich al sinds 1935 in het Fries Museum bevindt. Aan de andere kant ziet men een gezicht op Hindeloopen vanaf de landzijde waarvan geen verdere uitwer-

Wumkes.nl

king bekend is. Beide tekeningen zijn voorzien van een raster en aantekeningen om ze later uit te werken. De schetsen zijn vervaardigd op een reis van Melling door de Nederlanden en Noord Duitsland in 1812.
Naast de aankopen werden diverse schenkingen ontvangen. Vermeldenswaardig zijn twee erg aardig geaquarelleeerde nieuwjaarswensen uit 1843, geschonken door de heer en mevrouw H. Langhout te Warga, en negen vroeg-19e-eeuwse kinderprenten waarvan twee met het adres van F. Holtkamp te Sneek, geschonken door mevr. M. Peters te Hengelo. De collectie marmers werd aanzienlijk uitgebreid door een grote schenking van mevrouw Dieuwke Kollewijn uit de Blesse.

De conservator werkte mee aan diverse tentoonstellingen in het Fries Museum en het Fries Grafisch Museum. Laatstgenoemde instelling toonde een keuze uit de serie Franse kinderprenten met fabels van La Fontaine. Veel van het materiaal in de tentoonstelling Hof en Stad was afkomstig uit de Topografische Atlas en de verzamelingen historieprenten en Oranjeportretten.
Tot 18 oktober hebben mevrouw M. Singel en de heer H. Fischer gewerkt aan het op kaart brengen van de portrettenverzameling. Mevrouw Singel deed dit voor de foto's en de heer Fischer voor de grafische collectie. Sinds 1 november werkt de heer D. Koray als vrijwilliger aan de afronding van deze inventarisatie en vervolgens zal hij de Oranjeportretten op kaart brengen. Mevrouw H. van der Wal beëindigde per 1 november haar werk als vrijwilligster. Zij inventariseerde de collectie van enige duizenden tekeningen van de architekt Vroom. Goede voortgang vond het encadreren van tekeningen en prenten door mevrouw F. Brinksma.
Het aantal mensen, dat inzage verlangt van bladen in het prentenkabinet is nu zodanig toegenomen, dat de conservator zich genoodzaakt heeft gezien om vanaf 1 januari 1984 alléén op vrijdag, en dan ook alleen na afspraak, inzage te verlenen. Dit is gebeurd om de continuïteit van de overige werkzaamheden van de conservator te waarborgen.

Textielafdeling
Een belangrijke gebeurtenis voor de textielafdeling was de bijeenkomst van de vereniging "Het Kantsalet" in het Fries Museum op 27 mei. Deze gaf de noodzakelijke aanzet tot het opfrissen van de kostuums en de diverse onderdelen, die sinds 1978 in de vitrines staan, en voorzover dat niet gebeurd was, het beschrijven van de voorwerpen. Dit was weer aanleiding tot nadere bestudering van onze kollektie kanten, voornamelijk verwerkt aan mutsen en andere kostuumonderdelen; daaruit werd een selektie gemaakt voor een kleine kant-tentoonstelling in de schilderijenzaal. Mevrouw E. Schipper werd bereid gevonden die dag een lezing te houden over de ontwikkeling van de plooikraag, mevrouw H. Nauta was in zwart kostuum met de Friese hoofdtooi aanwezig om het opmaken van de floddermuts te tonen en mevrouw Arnolli hield een lezing over het gebruik van kant in Friesland. Tot onze grote verrassing werden wij door het Kantsalet bedankt door middel van een schenking bestaande uit drie paren ondermouwen, zoals die in de vorige eeuw onder een vrouwenjak met wijde mouwen werden gedragen, verder een geborduurde kraag-fichu van wit neteldoek, een

Wumkes.nl

tulle sjaal met tamboereerwerk en last but not least een schitterend geborduurd tulle schort.
De verdere werkzaamheden afgelopen jaar bestonden voornamelijk uit het inventariseren en beschrijven van delen van de bestaande kollektie (o.a. poppen, schorten, Hindeloper bonten, lakens) en van de nieuwe aanwinsten, ondanks het ontbreken van een aankoopbudget een respectabele lijst, waar we de schenkers zeer dankbaar voor zijn.
De opbergruimte in het depot werd vergroot door een kast met bovenblad op tafelhoogte, zodat enerzijds zowel meer ruimte kwam voor de kinderkleertjes als voor moeilijk op te bergen losse voorwerpen, en anderzijds een groot tafelblad beschikbaar kwam voor het zo vlak mogelijk oprollen van grote textilia, zoals beddelakens en tafeldamasten.
Voor de tentoonstelling "Leeuwarden in de 18e eeuw" is een aantal poppen aangekleed. Daar zowel een kompleet mannekostuum als meer alledaagse kleding in onze kollektie ontbreken, ontstond een wat eenzijdig "straatbeeld" met welgestelde vrouwen.
De laatste van de drie zijden wimpels, die gerestaureerd zijn in overleg met het Centraal Laboratorium in Amsterdam, is terug in het Fries Museum. De wimpels zien er nu weer fraai uit, maar blijven zeer kwetsbaar, zodat ze alleen liggend geëxposeerd zullen kunnen worden.
Mevrouw E. A. Buitenhuis-van der Giesen heeft ook dit jaar haar werkzaamheden op vrijwillige basis, aan het ordenen van de laden in de kluis voortgezet.
Tot slot willen we graag enkele fraaie aanwinsten vermelden: "de Friese jaarmarkt", een tafereel van losse houten poppetjes en marktkraampjes uit het begin van de vorige eeuw, en een tweezijdig beschilderde zijden vlag, aan de ene kant het wapen van Friesland met de tekst: TOT NUT VOOR 'T /VADERLANDT/ ANNO 1785, aan de andere, in een cirkel met de tekst FOR UWZ LÄN, WYF EN BERN, een afbeelding van een vrouw met drie kinderen, waaronder de tekst: VOOR BOER, EN /BURGERSTAND / ARUM. De vlag is helaas in zeer slechte staat en zal gerestaureerd moeten worden.

Onderhoud verzamelingen
Het schilderij van Thijs Rinsema, Voetballers, werd gerestaureerd door P. de Dood te Amsterdam; J. Polder te Borne restaureerde het Landschap met koeien van Tjerk Bottema.

Aanwinsten
De meest opvallende aanwinst in het verslagjaar was ongetwijfeld het grote schilderij "Johannes de Doper berispt Herodes en Herodias" door Jacob Backer, gedateerd 1633, dat wij met steun van de Vereniging Rembrandt en de Provincie Friesland konden aankopen. Dit thema is ongewoon en komt meestal alleen voor in een serie over het leven van Johannes de Doper. Hoewel Jacob Backer ook wel andere taferelen in verband met Johannes de Doper schilderde is dit schilderij een op zichzelf staand stuk. Ook Lambert Jacobsz. heeft het bezoek van Herodes en Herodias aan Johannes de Doper in de woestijn uitgebeeld in een landschappelijke setting, al weten we dit alleen uit de inventaris van zijn nalatenschap. In de opbouw van het schilderij staat de figuur van Herodes centraal.

Wumkes.nl

Hij is het ook die korte tijd later het doodvonnis zal doen voltrekken door toe te stemmen in de door Herodias verlangde onthoofding. Want, zoals Marcus zegt, "Johannes had tot Herodes gezegd: Gij moogt de vrouw van Uw broeder niet hebben". Herodias was eerder met Herodes' broer Filippus getrouwd geweest en de oude Joodse huwelijkswetgeving verzette zich tegen deze nieuwe verbintenis. Herodes houdt zijn scepter voor de borst en kijkt met strenge blik neer op Johannes. Deze, met een mantel om de naakte schouder geslagen en met herdersstaf in de hand, maakt een wijzend gebaar naar Herodias, wier profiel in een rembrandttesque clair-obscur is weergegeven. De drie figuren zijn in een driehoek te vatten, zoals ze ook in de loop van de geschiedenis niet meer uit elkaar los te maken zijn. Johannes' herdersstaf vervult in het geheel de funktie van een contra-diagonaal. Het coloriet is ingetogen blauw, gedempt rood en bruin, waarbij het licht vooral valt op de gulden opsmuk van Herodias. Het landschap is slechts een bescheiden medespeler op de achtergrond. Het schilderij is een hoogtepunt uit Backer's meest creatieve periode, waarmee de verzameling 17e-eeuwse schilderkunst van het Fries Museum op spectaculaire wijze is aangevuld (FM 1983-58).

Als legaat van mevrouw H. A. C. Muller Massis, Den Haag, ontvingen wij het groepsportret in landschap traditioneel genaamd familie Smeding (1675) van de hand van de vermoedelijk in Friesland werkzame schilder J. Heijmans (FM 1983-68).
Het bezit aan 19-eeuwse Friese schilderkunst werd op fraaie wijze aangevuld met het doek Kerstmis in Rome van Otto de Boer (1831), dat de heer G. C. Helbers te Renkum schonk als aandenken aan zijn moeder Wypkjen Helbers-Schut (FM 1983-3).
Mevrouw L. H. M. van Moorsel gaf ons de "Voetballers" (1924/5) van Thijs Rinsema in bruikleen, een schilderij dat voorheen deel uitmaakte van de kollektie van Theo van Doesburg, de inspirator en stimulator van Rinsema (FM 1983-67).
Max Spoerri is een New Yorkse schilder die in 1981 en '83 een periode in Huins werkte. In oktober/november exposeerden we de resultaten van dat werk in de grote zaal. De schilder schonk het museum één van de grote doeken, met het uitzicht uit het atelierraam in Huins op kerk, kerkhof, kaatsveld en verdere omgeving, dat hij in 1981 maakte (FM 1983-62).
De zilververzameling boekte ook belangrijke aanwinsten, door schenkingen en bruiklenen. De Kerkvoogdij van de Ned. Hervormde Gemeente te Leeuwarden gaf een groot aantal stukken avondmaalszilver in bruikleen: 8 bekers en 2 schotels, alsmede 3 kollekteschalen, terwijl de Ned. Hervormde Diaconie 22 lepels en 20 vorken te leen gaf. Al deze werken, gemaakt door Leeuwarder meesters tussen 1595 en 1845, kompleteren het overzicht van Fries zilver dat het museum al biedt, op fraaie wijze (FM 1983-5 t/m 10).
Van mevrouw P. Boonstra te Enschede en mevrouw D. Koelewijn te Blesdijke ontvingen wij 19e- en vroeg-20e-eeuws zilver ten geschenke, naast andere voorwerpen (FM 1983-11 t/m 20 en 38 t/m 46).
Een scheerbekken van Fries aardewerk uit 1830, met versiering en opschrift, werd geschonken door de familie G. Elgersma te Leeuwarden (FM 1983-57).

Wumkes.nl

Tentoonstellingen

De benarde financiële toestand noopte ons het tentoonstellingsprogramma op een geheel nieuwe en uiterst bescheiden leest te schoeien. Aanvankelijk zag het er zelfs naar uit dat in 1983 niet meer dan vijf kleine, zeer sobere exposities gehouden zouden kunnen worden, maar geweldige tegemoetkomendheid van de exposanten, ook op financieel gebied, en de kreativiteit en het doorzettingsvermogen van de betrokkenen om alternatieve bronnen aan te boren (helaas meestal slechts éénmalig vloeiend !), konden toch tot de volgende lijst van presentaties leiden:

17 dec. 1982 - 31 jan. 1983	*Geertje van Oudheusden, gouaches en tekeningen* 1975 - 1982 (overgenomen door Kultureel Centrum te Papendrecht).
26 jan. - 6 febr.	*Floor van Keulen, schilderperformance,* in de reeks Installaties en Performances II, georganiseerd door de Nederlandse Kunst Stichting; tevens werden video-banden van de eerste reeks getoond.
4 febr. - 13 maart	*Fred Landsman, schilderijen en gouaches.*
12 febr. - 10 april	*Tuinkoepels in Friesland;* tentoonstelling georganiseerd door de Stichting Moderne Architektuur Friesland.
25 maart - 4 juli	*Hof en Stad, Leeuwarden 1707 - 1807;* edukatieve tentoonstelling, door Princessehof en Fries Museum samen opgezet en in beide musea gehouden, waarbij een stadswandeling langs 18e-eeuwse gebouwen was inbegrepen.
26 maart - 1 mei	*De nieuwe munten van Nederland;* ontwerpen voor en produktie van de serie munten met beeldenaar van koningin Beatrix (reizende tentoonstelling).
15 april - 23 mei	*Friese terpen en terpvondsten;* archeologica uit de kollektie Van der Toorn, verzameld in het begin van de eeuw.
31 mei - 4 juli	*Franse kinderprenten rond 1900* uit het bezit van het Fries Museum (Fries Grafisch Museum).
15 juli - 15 augustus	*De B.K.R. in Friesland 82/83;* overzichtstentoonstelling van kunstenaars in Friesland die gebruik maken van de Beeldende Kunstenaars Regeling (ook in het Princessehof).

Wumkes.nl

20 aug. - 26 sept.	*Fré Sikma, schilderijen, gouaches en tekeningen.*
16 sept. - 10 okt.	*100 Jaar Vereniging Rembrandt;* een overzicht, deels in foto's, van de aankopen sedert 1883 voor Friese openbare kollekties met steun van de Vereniging Rembrandt.
1 okt. – 14 nov.	*Max Spoerri, schilderijen en aquarellen;* werk, dat de New Yorkse schilder Spoerri tijdens en na twee zomers in Friesland maakte.
14 okt. - 14 nov.	*Bibliofiele uitgaven van de Stichting "De Roos";* zeer verzorgde in kleine oplagen verschenen boeken, sedert 1945 door "De Roos" uitgegeven.
19 nov. - 8 jan. '84	*Karel Appel, werk op papier;* tekeningen, aquarellen, gouaches en acrylschilderingen van 1932 tot 1980 die een voortreffelijk beeld geven van groei en ontwikkeling van de kunstenaar (uit de kollektie van de kunstenaar thans in het Haags Gemeentemuseum).

De reizende tentoonstelling Friese Volkskunst en Makkumer Aardewerk was te zien in Stuttgart (tot jan. '83), Celle (22/3-28/5, waarbij ook nog Friese mutsen en fichu's werden getoond), en Giessen en keerde toen naar huis terug. Het museum te Siegen wijdde een tentoonstelling aan de Friese Nassau's, welke geheel bestond uit prentmateriaal uit ons prentenkabinet.

Uitgegeven bruiklenen
Tijdelijke bruiklenen werden in 1983 gegeven voor de volgende tentoonstellingen:

Geleyersgoet en Hollants Porselyn	Princessehof, Leeuwarden; Frans Hals museum, Haarlem
Laten zien	Kunsthistorisch Instituut, Groningen
Hof en Stad	Princessehof, Leeuwarden
De Martinikerk te Sneek	Fries Scheepvaart Museum, Sneek
Rozenburg	Gemeentemuseum, Den Haag/ Princessehof, Leeuwarden; Noordbrabants Museum, Den Bosch
De Slachte - Monument van een dijk	Coopmanshûs, Franeker
Kaart van Haubois	Groninger Museum, Groningen

Wumkes.nl

Brood	Museum Boymans van Beuningen, Rotterdam
Oosters porselein-Delfts aardewerk wisselwerkingen	Groninger Museum, Groningen/ Hong Kong Museum of Art
De Pastorale in de beeld-kunst	Nederlands Instituut, Rome
De oude Schilderswinkel	Fries Scheepvaart Museum, Sneek

Landbouwverzameling
De verwachting, dat de plannen tot het bestemmen van de Kloosterplaats te Achlum tot landbouwmuseum vastere vorm zouden krijgen, werd helaas niet bewaarheid. Integendeel, in het einde van het verslagjaar besloot het bestuur van de Stichting Fries Landbouwmuseum van aankoop van deze boerderij af te zien aangezien de exploitatie niet sluitend te krijgen was. Inmiddels wordt naar andere oplossingen gezocht.
Voor het onderhoud van de in het Fries Museum bewaarde kollektie werd een kostenraming gemaakt. Zodra een geschikte ruimte gevonden is om de verzameling te herbergen, zal een begin met de bestrijding van ongedierte moeten worden gemaakt.

Bezoek
Het museum werd bezocht door 33.086 bezoekers (1982: 42.311), kortom een forse achteruitgang, te wijten o.a. een maandagsluiting, gestegen toegangsprijzen, beperkter tentoonstellingsprogramma en dalende levensstandaard.
Door het fraaie zomerweer was er in de vakantietijd nauwelijks sprake van kompensatie voor de achterblijvende bezoekcijfers.
Het museumweekend op 10 en 11 december trok 958 bezoekers.

Catalogi en gidsen
Van het bezoekersboek Fries Museum werden 431 (359) exemplaren verkocht. Er werden 8.985 (10.514) gekleurde prentbriefkaarten, 56 (227) zwart-witte en 198 (333) dia-sets verkocht.

Kerkmuseum Janum

Het aantal bezoekers bedroeg 2460 (2318). Er werden 610 (580) gidsen verkocht.

Museum Fogelsangh state

Op 1 augustus werd de gewijzigde stichtingsakte van de Stichting Hora Siccama van de Harkstede Fonds gepasseerd. Deze stichting beheert de nalatenschap van jhr. D. G. Hora Siccama van de Harkstede. Het grootste deel van de schilderijen en meubelen uit deze verzameling is op Fogelsangh state geëxposeerd.
Het bestuur bestaat thans uit:
Jhr. J. F. Hora Siccama, voorzitter
C. Boschma, secretaris
J. Efdée, penningmeester
H. J. Hijmersma.
Door het gemeentebestuur van Kollumerland c.a. werd nog geen definitieve beslissing genomen omtrent ons verzoek een bijdrage in de exploitatie te leveren.
Het aantal bezoekers bedroeg 3440 (2751). Er werden 400 (239) gidsen verkocht.

Wumkes.nl

Fries Munt- en Penningkabinet

In het verslagjaar vond de oprichting plaats van de Numismatische Kring "Mr. Jacob Dirks", werkzaam in Friesland.
De openstelling van het kabinet bleef deze zomer om budgettaire redenen beperkt tot de middaguren. Het aantal bezoekers was 631 (638). Er werden 22 (48) gidsen verkocht.

C. Boschma.

Educatieve dienst

In 1983 telde het Fries Museum 33.086 bezoekers tegen 42.311 bezoekers in 1982. Het is een duidelijke terugval. Daarvoor moeten redenen zijn. Die zouden kunnen liggen in een minder aantrekkelijk aanbod van tentoonstellingen (maar er is geen aanleiding om een verklaring van het verminderde bezoek in die richting te zoeken: een enquête over 1982, waarover hier nog nader bericht zal worden, wijst uit, dat slechts een gering percentage van de bezoekers naar het Fries Museum komt voor een bepaalde tentoonstelling). De lange, warme zomer heeft het museum daarentegen wel parten gespeeld. Tijdens de vacantieweken waren de bezoekcijfers veel lager dan in voorgaande jaren. De BKR-acties, tengevolge waarvan het museum enkele dagen gesloten was, zijn in die korte periode van enige invloed geweest – er moesten vrij veel afspraken voor bezoeken aan de Karel Appeltentoonstelling ongedaan worden gemaakt – maar die schade werd ruimschoots vergoed, toen, óók als gevolg van deze acties, het museum gedurende de laatste tien dagen van het jaar gratis toegankelijk was. Dat werden de drukste dagen van het jaar.
Overigens staat het zonder meer vast, dat de terugloop der cijfers – niet alleen in de zomermaanden, maar vrij gelijkmatig verdeeld over het hele jaar – vooral een gevolg is van de verhoogde toegangsprijzen, zoals ook in andere musea in den lande is gebleken. Ook de educatieve dienst heeft het gemerkt. Die boekte 248 groepen (5816 bezoekers) tegen 350 groepen (8554 bezoekers) in het jaar 1982. Het aantal groepen volwassenen werd bijna gehalveerd (en er wordt via de telefoon geklaagd, dat het museum zo duur is geworden, al voert de dienst dan ook aan, dat het groepsbezoek inclusief ontvangst en rondleiding is) en ook het voortgezet onderwijs leverde veel minder groepen. Het lager onderwijs, waarvan de klassen naar oude traditie gratis toegang hebben, bleef komen, zij het in iets minder grote getallen (maar het excursie-aanbod is de laatste jaren voor het lager onderwijs sterk vergroot).
In verband met de tentoonstelling "Hof en Stad" (over Leeuwarden in de 18e eeuw) werkten de educatieve diensten van Princessehof en Fries Museum nauw samen. De tentoonstelling was immers over beide musea verkaveld – de geschiedenis van het Hof vanzelfsprekend in het Princessehof; de historie van de stad tot aan de Franse Tijd in het Fries Museum – en van een gezamenlijk educatief project voorzien. Dat omvatte op één dagdeel een volhandig programma met bezoeken aan en opdrachten op de tentoonstellingen met daartussen een stadswandeling, die eveneens aandacht vroeg voor het Leeuwarden van de 18e eeuw. Die wandeling werd bovendien als een aparte mogelijkheid aan het onderwijs aangeboden en dan werd ze uitgebreid met bezoeken aan het Stadhuis, het Oude Hof en de Grote Kerk. In de komende jaren zullen dergelijke projecten van beide musea gezamenlijk ongetwijfeld vaker op het programma worden gezet. Bij de voorbereiding van deze tentoonstelling werd in het Fries Museum meegewerkt

Wumkes.nl

door twee stagiaires van de Chr. Pedagogische Akademie te Drachten. Van hetzelfde instituut werkten twee andere stagiaires aan een project over Hindeloopen, in het bijzonder voor de derde en vierde klassen van de lagere school. In het kader van het SeCu-project, dat het secundair onderwijs en de culturele instellingen nader tot elkaar wil brengen, werkten twee studentes van de lerarenopleiding Ubbo Emmius aan een project over het Fries costuum, in het bijzonder voor het lhno, maar ook voor de mavo. Alle projecten zijn in 1983 voltooid en uitgeprobeerd. Ze blijven in de komende jaren beschikbaar voor klassikaal bezoek.

Begin 1983 kon de enquête worden afgerond, die in 1982 zowel in het Princessehof als in het Fries Museum onder bezoekers werd gehouden. De zes vragen waren op beider enquête-formulier identiek met uitzondering van vraag 5, waarin de bezoekers verzocht werd aan te geven welke afdeling(en) hun grootste belangstelling had(den) gehad. De bedoeling van de enquête was iets te weten te komen over de leeftijdsopbouw en over de herkomst van de bezoekers, over de reden, waarom men een museum of beide musea bezocht, en in hoeverre de tentoonstellingen een rol spelen bij het besluit om naar het museum te gaan. Op dat laatste punt is er tussen de twee musea een opmerkelijk verschil te constateren. In het Princessehof gaf ruim 36 percent aan voor een tentoonstelling te zijn gekomen. In het Fries Museum ligt het accent op de vaste collecties. Daar noteerde nog geen zes percent voor de tentoonstelling te zijn gekomen. De antwoorden op de vijfde vraag zijn in het geheel niet met elkaar te vergelijken. De overige vragen bieden een vrijwel gelijk beeld over het museumbezoek in de twee Leeuwarder instellingen, al is het wel zo, dat het Princessehof meer bezoek krijgt uit de stad Leeuwarden (mede als gevolg van de belangstelling voor bepaalde tentoonstellingen) dan het Fries Museum.
De uitslag van de enquête is in percentages berekend als volgt

	Fries Museum	Princessehof
Herkomst		
Leeuwarden	9,1 %	29,34 %
Provincie Friesland	26,2 %	19,93 %
Drie noordelijke provincies	16,6 %	14,92 %
Nederland	37,5 %	28,34 %
Buitenland	10,6 %	7,47 %
Leeftijd		
0 - 20 jaar	19,8 %	23,03 %
20 - 40 jaar	44,6 %	37,82 %
40 - 60 jaar	23,8 %	27,82 %
60 jaar en ouder	11,8 %	11,33 %
Kwam men speciaal naar Leeuwarden om FM of Princessehof te bezoeken?		
ja	57,6 %	59,28 %
nee	42,4 %	40,72 %
Met welk motief?		
algemene culturele belangstelling	62,6 %	38,45 %
tentoonstelling	5,8 %	36,70 %

Wumkes.nl

vaste collecties	32,0 %	
keramische collecties		22,35 %
niet-keramische collecties		2,50 %
Wordt er vandaag ook een bezoek gebracht aan FM (of Princessehof)?		
ja	22,2 %	23,94 %
nee	74,6 %	74,06 %
geen antwoord	3,2 %	2,00 %

Vraag 5 betrof tenslotte de bijzondere belangstelling van de bezoekers. In het Princessehof viel er te kiezen uit vier keramische collecties: 1. de Aziatische collecties (25,69 %), 2. de tegelcollectie (32,74 %), 3. de Europese collecties voor 1900 (16,34 %) en 4. de hedendaagse keramiek (24,98 %). Dat is met elkaar inderdaad circa 100 %. In het Fries Museum koos men vrijwel nimmer voor één afdeling, maar noteerde men twee, drie of soms alle genoemde afdelingen. De resultaten waren: 1. zilver (35,8 %), 2. volkskunst (36,2 %), 3. archeologie (31,4 %), 4. schilderkunst (19 %), 5. aardewerk/porselein (30,4 %) en 6. Fries costuum (34,2 %).

H. Kingmans

Archeologische afdeling

Ook dit jaar is een in de Nederlandse en vooral ook in de Friese archeologische wereld bekende figuur aan het leven ontrukt. Op 26 oktober overleed in Den Haag op 84-jarige leeftijd dr. Pieter Glazema, geboren te Marrum op 26 februari 1899 en sedert 1950 tot aan zijn pensionering directeur van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (R.O.B.). In deze functie hebben wij hem vooral leren kennen en persoonlijk ook veel te danken, omdat hij het was die ons, nadat wij in 1950 een functie aan het Gemeentemuseum Arnhem hadden aanvaard om de archeologische belangen van Gelderland te behartigen, gedurende enkele jaren maandelijks enige dagen naar de R.O.B. deed komen, teneinde met het werk en de methodiek van zowel de praktische als de theoretische archeologiebeoefening vertrouwd te geraken.
Betrad Glazema misschien niet altijd de "bewende paden", men mag toch niet voorbijzien aan het feit dat zijn enthousiasme en zijn vermogen om voor de belangen van de Rijksdienst veler begrip te verkrijgen, deze dienst groot aanzien hebben gegeven en een niet meer weg te denken plaats in het Nederlandse archeologische bestel hebben bezorgd. De wijze b.v. waarop hij tal van amateurs uit allerlei lagen van de bevolking door middel van de "Correspondentendagen" liefde voor de vaderlandse archeologie wist bij te brengen en vele overheidsinstanties zich hun verantwoordelijkheid ten opzichte van het bodemarchief bewust deed worden, is onnavolgbaar gebleken. Hoewel zijn wetenschappelijke oeuvre niet groot is te noemen, mag vooral zijn dissertatie "Gewijde plaatsen in Friesland" (1948) toch wel gezien worden als een eerbewijs aan de vele naamlozen, die Friesland eens zijn gelukkig nog aanwezige schat aan kerken, maar helaas verdwenen kloosters hebben gegeven, welke zo onmiskenbaar hun invloed hebben gehad op de beschouwelijke aard, die vele Friezen nog steeds zo eigen is.
In dit jaar overleed ook, op 14 juli, de heer G. F. Stapel uit

Wumkes.nl

Heerenveen, die weliswaar slechts één jaar (1 april 1981 tot 9 april 1982) als veldassistent bij de afdeling werkzaam kon zijn, maar die zich in die periode als een rustig, zeer geïnteresseerd persoon had leren kennen, die wij node hebben zien vertrekken. Zijn vriendelijke aard had een prettige band geschapen, waarvan wij het betreuren dat die zo snel reeds werd verbroken.

Personeel

De heren drs. E. Kramer en G. Mensonides, in 1982 in het kader van de I.S.P.-mogelijkheden resp. als assistent-archeoloog en administratief medewerker in dienst getreden, kregen in 1983 hun vaste aanstelling.

Op 26 oktober moesten mejuffrouw H. Rijpstra en de heer R. Dijksman, die voor één jaar in gedeelde arbeid administratieve taken mochten verrichten, helaas weer vertrekken; zij konden niet worden vervangen. Hoewel door hun aanwezigheid een deel van de grote achterstand in het foto- en inventarissysteem werd weggewerkt, wordt beider vertrek toch ernstig gevoeld, omdat dit weer tot zeer schadelijke stilstand leidt, vooral nu ons inventarissysteem door de gemeentelijke herindeling een gedeeltelijke en tijdrovende aanpassing daaraan vereist.

De heer S. Dijk, die in de zomer zijn werk voor en in het depot weer gedeeltelijk mocht hervatten, moest in het najaar voor een hem wachtende zware operatie opnieuw zijn plaats verlaten. Voorlopig is zijn terugkeer niet te voorzien, waardoor het zo veel accuratesse vereisende depotwerk zo niet stil ligt, dan toch zeer ernstig wordt vertraagd. Wij ondervinden dan ook dagelijks de nare gevolgen daarvan, maar hopen dat de heer Dijk, die zo weloverwogen zijn taak verrichtte, deze toch weer zal kunnen opnemen.

De overige personeelsleden, te weten D. M. Visser, J. K. Boschker, K. Bekkema en N. Manshanden, oefenden hun taken weer met zorgvuldigheid en de nodige betrokkenheid uit, waarbij wordt opgemerkt dat de heer Bekkema met steun van de D.S.W. enige weken bij de R.O.B. vertoefde voor het volgen van een opleiding in de restauratie van ceramiek.

Onderzoek in de provincie

Het "met de spade" verrichte onderzoek heeft zich dit jaar niet over een zeer grote periode van de oudheid uitgestrekt en ook niet over de gehele provincie.

De oudste periode betrof die van de oudste en voor-Romeinse terpenperioden, waarvan vooral die nabij Achlum en nabij Tzum moeten worden genoemd. Te *Achlum* konden met medewerking van de Landinrichtingsdienst in een gedeelte van een nog aanwezige terpzool enige afvalputten en -kuilen worden onderzocht, waaruit enkele verrassende aardewerkresten werden geborgen, met name fraaie potten van de zgn. Ruinen-Wommels II- en III-typen. Hierover verscheen een bericht in het F.M. Bulletin van september 1983.

Nabij *Tzum* kon, dankzij reeds lang tevoren gemaakte afspraken met de gemeente Franekeradeel, in een voor een te verleggen weg gegraven cunet op de rand van de terp De Greate Flearen een opgraving worden verricht, die behalve grondsporen van greppels en afvalkuilen talrijke cultuurresten aan het licht bracht, waaronder met geometrische motieven versierd aardewerk van Ruinen-Wommels I-, II-, III- en IV-typen. Zeer verrassend was het aan-

Wumkes.nl

treffen in een met afval gevulde ingraving van een gaaf Romeins bronzen beeldje van de godheid Mercurius, van een type dat noch uit Friesland, noch uit overig Nederland bekend was. Behalve dit beeldje kwamen er o.m. ook een groot plaatvormig stuk brons, waarvan de betekenis nog onduidelijk is, een bronzen mantelspeld en Romeinse zgn. "terra-nigra" scherven uit de kuil te voorschijn, alsmede houtskoolresten. Vooral de scherven en de houtskool zijn belangrijk voor de dateringsmogelijkheden, terwijl het tevens de eerste maal was dat in Friesland een Romeins beeldje bij een reguliere opgraving aan het licht kwam. Over de resultaten van dit onderzoek, dat in het voorjaar van 1984 nog wordt voortgezet, vond dan ook een enthousiaste persconferentie plaats in het Gemeentehuis van Franekeradeel, in aanwezigheid van het College van B. en W.

In *Baard* werden waarnemingen verricht tijdens de aanleg van rioleringen, waarbij scherven uit de eerste eeuwen vòòr onze jaartelling werden geborgen.

Uit latere perioden dateren vondsten uit onderzoekingen in Dokkum, Harlingen, Leeuwarden, Lemmer, Sier bij Hollum (Ameland) en Warga. In *Dokkum* werd een profielsleuf gegraven aan de noordzijde van de Markt, die o.m. duidelijk maakte dat de daar aanwezige bebouwing, zo ze niet geheel buiten de "gedachtenis"-terp voor Bonifatius staat, dan toch zeker op de uiterste rand daarvan is gesitueerd. In *Harlingen* werden resten van de voormalige Zuiderpoort aangetroffen, terwijl in *Leeuwarden* onder auspiciën van de gemeentelijke Commissie voor Archeologisch Stads(kern) Onderzoek vele waarnemingen werden gedaan tijdens de aanleg van de diepriolering in de binnenstad. Ook kon een opgraving worden verricht in de binnentuin van het Ritske Boelemagasthuis, waarbij werd aangetoond dat zich ter plaatse nog belangrijke resten van het vroegere Landschapshuis (16de eeuw) in de bodem bevinden, alsmede van daaraan voorafgaande bouwwerken. Tevens werd door deze commissie een onderzoekje geëntameerd in de restanten van het terpje Risens in de Hemrikspolder, maar de verwachte oudere kern daarvan bleek helaas reeds geheel verdwenen. Wel werd vastgesteld dat er in de 13de en 14de eeuw in elk geval aan de rand van het terpje woonactiviteiten waren. Bij de genoemde rioleringswerkzaamheden werden vele resten uit de 10de tot 18de eeuw aangetroffen, maar gezien het feit dat de sleuven niet tot de ongeroerde grond reikten, kan worden vastgesteld dat de ondergrond op diverse plaatsen van de binnenstad reeds in oudere perioden bewoond is geweest. De diverse vondsten zijn nauwkeurig op kaart gebracht.

In *Lemmer* konden enige proefsleuven worden gegraven in de in restauratie zijnde N.H. kerk, waarbij helaas bleek dat men voor deze in de 19de eeuw geheel nieuw opgebouwde kerk alle toen nog aanwezige funderingsresten van vroegere godshuizen volledig had verwijderd en ook de graven grotendeels verstoord. Een en ander moet hebben samengehangen met de zware veenlaag waarop de oudere bebouwing had plaatsgehad; wellicht waren er zodanige verzakkingen opgetreden, dat het destijds 't beste leek, de oude bouwsporen en de vergraven bovengrond geheel te verwijderen.

Op het ten westen van *Hollum,* Ameland, gelegen strand komen bij stormen etc. nog regelmatig sporen van het oude dorp Sier te

Wumkes.nl

voorschijn. Dank zij de medewerking van de plaatselijke overheid en Rijkswaterstaat kunnen deze, als ze worden aangetroffen, worden onderzocht. Enkele van o.m. turfzoden opgebouwde waterputten werden dit jaar bekeken, waarbij nog enige 14de-eeuwse ceramiek- en beenderresten werden geborgen.
Zeer spectaculair waren de resultaten van het onderzoek van de niet meer als zodanig in gebruik zijnde N.H. kerk te *Warga.* Met grote medewerking van de kerkvoogdij, de voor het behoud van o.m. dit gebouw in het leven geroepen "Twa Tuorren Kommisje" en plaatselijke vrijwilligers, konden in de ondergrond, terwijl het gebouw als multi-functioneel centrum werd ingericht, de grondslagen van een 12de-eeuwse tufstenen kerk en van een latere, vermoedelijk 14de-eeuwse bakstenen kerk worden aangetoond. Zeer bijzonder was echter het aantreffen binnen het koor van het huidige, in de 19de eeuw opgetrokken gebouw, maar buiten het koor van de tufstenen kerk, van een rij van vier aan elkaar sluitende, uit tufsteenblokken opgestapelde grafkisten, weliswaar alleen in hun onderbouw, maar toch nog zodanig intact dat de laatste daarin bijgezette personen nog volledig als skelet aanwezig waren. Opmerkelijk was dat op het skelet van een van hen het skeletje lag van een ongeveer één jaar oud kind in een zodanige situatie, dat het hier zeer waarschijnlijk een gelijktijdig gestorven moeder en kind betreft. Hoewel tufstenen grafkisten als zodanig niet onbekend zijn, is, voorzover wij weten, een dergelijke rij in wat kennelijk een familiegraf zal zijn, nog niet in Friesland gevonden. Het stemt tot dankbaarheid dat deze vondst na de ontdekking, met financiële steun van de R.O.B. zorgvuldig kon worden onderzocht en de skeletten voor nadere bestudering konden worden geborgen. Niet kon worden aangetoond, dat, hoewel de kerken zgn. "hoog" gelegen zijn, zij op een oorspronkelijk aanwezige terp, dan wel op een speciaal aangebrachte verhoging waren gebouwd. Een en ander vermoedelijk ten gevolge van het feit dat de bovengrond tot circa 2 meter diepte door talrijke begravingen, grafkelders en de 19de-eeuwse bouw volledig was verstoord.
Wat de personele bezetting van de hier genoemde objecten betreft willen wij graag vermelden dat, hoewel de opgravingen uiteraard onder auspiciën van het Biologisch-Archaeologisch Instituut en onder onze supervisie geschiedden, het vooral de heren Kramer en Visser zijn geweest die resp. de oudere en jongere projecten op uitstekende wijze onder hun hoede namen.
Ook andere personeelsleden van de afdeling namen met ijver aan het onderzoek deel, evenals plaatselijke vrijwilligers en leden van het Archeölogysk Wurkferbân van de Fryske Akademy/Fries Musuem. Hoewel de nood tot het inzetten van afdelingspersoneel dwong en daar begrip voor ondervonden werd, is dit in feite onjuist, omdat hierdoor het zo noodzakelijke binnenwerk moest worden onderbroken. Gezien de grote hoeveelheid daarvan is dit uiterst ongewenst: wij willen hier ernstig pleiten voor meer assistentie "in het veld". Deze is te meer noodzakelijk, omdat momenteel nog veel te veel noodgedwongen verloren gaat, vooral bij de vernieuwingen in vele stads- en dorpskernen in Friesland. Wij hopen zeer, dat het hiervoor noodzakelijke overleg tussen de diverse instanties nu eindelijk op gang kan komen.
Archeologische monumenten
Er werd weer veel aandacht gevraagd voor de archeologische mo-

Wumkes.nl

numenten. Samen met de R.O.B. werden vele adviezen verstrekt ten aanzien van zowel reeds onder wettelijke bescherming staande, als daaronder nog te plaatsen percelen met belangrijke archeologische betekenis. Helaas wordt door de voortdurend grootschaliger wordende agrarische bedrijvigheid, met name in de akkerbouwgebieden, de bedreiging van deze percelen steeds groter, o.m. doordat men ze wil opnemen in aaneengesloten grote kavels, waarbij de vaak aanwezige en een min of meer natuurlijke bescherming biedende grenssloten gedempt worden. Hierdoor blijkt o.m. het gevaar van afvlakken door ploegen en machinale grondbewerking zeer reëel aanwezig. Hoewel bij de Landinrichtingsdienst en de binnen deze dienst ressorterende lichamen, zoals Staatsbosbeheer, een open oog voor dit en andere gevaren aanwezig is, zien de voorstanders van de moderne landbouwtechniek deze gevaren veel minder. Dat is op zichzelf natuurlijk wel te verklaren, maar wij kunnen ons helaas niet aan de indruk onttrekken, dat bij hen soms wat te veel uit het oog wordt verloren dat het juist het Friese, door vele zeer uiteenlopende details zo boeiende landschap is, dat de werkzaamheid, de ijver en het inzicht van honderden generaties agrariërs duidelijk naar voren laat komen en dat men dit door de historie gelouterde beeld niet zonder meer aan de toekomstige generaties van grondgebruikers mag onthouden. Er zal dan ook voortdurend naar een evenwichtig compromis gezocht moeten worden tussen het landschapshistorische beeld en het beeld dat de moderne agrarische techniek vereist en wel in het besef dat ook het laatste eens historie wordt en, mits bedachtzaam aangebracht, in de toekomst mee bouwt aan de glorie van "it Fryske lân".

Toch wint dit inzicht steeds meer veld en dan is het plezierig in velerlei overleg betrokken te worden. Met name in de ruilverkavelingen Wonseradeel-Noord en -Zuid is er dit jaar veelvuldig contact geweest ten aanzien van terpen en terprestanten, terwijl ook in de r.v.k. Oost- en Westdongeradeel regelmatig overleg gaande is. Naarmate de r.v.k.'s-werkzaamheden zich over Friesland verplaatsen, vragen bepaalde gebieden meer of minder aandacht, maar het voert te ver dit alles in detail te vermelden. Het zijn vooral de heer Kramer en ondergetekende die zich hiermee bezighouden. Belangrijk is in dit verband ook het werk aan de grote zgn. "meldingskaart" van Friesland, dat samen met de R.O.B. is verricht; dit resulteerde in een aan Gedeputeerde Staten gedaan voorstel deze kaart te vermenigvuldigen en onder belanghebbende instanties te verspreiden. De meldingskaart geeft weer welke gebieden van archeologische betekenis zijn; zij dient geraadpleegd te worden bij alle soorten voorgenomen werk, waarbij grondverzet en dientengevolge aantasting van voor de archeologie belangrijke terreinen plaats kan hebben. Hoewel enige grotere landschapseenheden nog niet in alle details konden worden ingevuld, omdat er nog geen uitputtende detailgegevens over bekend zijn – er ligt dienaangaande nog een belangrijke taak voor ons – biedt de kaart toch reeds zoveel houvast voor bestemmingsplannen e.d., dat vermenigvuldiging verantwoord is.

In het kader van de aandacht voor archeologische monumenten baren grote zorg de vele stads- en dorpskomvernieuwingen, die momenteel in Friesland aan de orde zijn. Door het gebrek aan mankracht gaat helaas onnoemelijk veel oudheidkundig materiaal

Wumkes.nl

verloren, terwijl anderszins plannen in de maak of in uitvoering zijn, die een grote aantasting van niet alleen het bodemarchief, maar ook van het aanzien van terpprofielen etc. betekenen. Met name geldt dit voor Dokkum, waar de pogingen het ten dele afgraven van de "Bonifatius-gedachtenis"-terp (de Markt) te voorkomen, dreigen te mislukken, ondanks de samen met de R.O.B. daarover gevoerde gesprekken met de hoogste autoriteiten binnen Dokkum. Wij hopen dat dit gevaar nog kan worden afgewend.
Door de heer Boschker werden weer vele verkenningen in de gehele provincie uitgevoerd, o.m. in de r.v.k.-gebieden, waarbij nieuwe vindplaatsen van uiteenlopende ouderdom en aard werden ontdekt. Zijn werk draagt zeer belangrijk bij aan het verspreidingsbeeld van zowel diverse steentijdculturen als aan dat van latere verschijnselen. Ook de reeds genoemde "meldingskaart" ondervindt een niet te onderschatten profijt van dit werk; daarnaast neemt ook het potentieel aan voor toekomstig onderzoek geschikte terreinen daardoor niet onaanzienlijk toe.
In provinciaal verband moeten ook de activiteiten van het Archeölogysk Wurkferbân van de Fryske Akademy/Fries Museum worden gezien, waarvan de leden immers over geheel Friesland verspreid woonachtig zijn. Voor ons werk belangrijk is o.m. dat de leden niet alleen assisteren bij opgravingen en ander veldwerk, maar ook in groepjes onder leiding van een correspondent-lid in een afgebakend rayon veel wetenswaardigs opsporen, vastleggen en ter kennis van de provinciaal archeoloog brengen. Voor de correspondenten en de leden worden dan ook door de laatste een aantal instructieavonden geleid, waarop naast eenvoudige materialenkennis, vooral terzake van aardewerkvondsten, ook de monumentenwet en de te volgen gedragslijnen ten aanzien van het vastleggen van archeologische bijzonderheden in het veld en bij reeds gedane, maar nog veelal een verborgen leven leidende vondsten worden behandeld. Tevens wordt enige kennis bijgebracht over wat bij opgravingen te doen valt.
Administratieve en conserverende zorg
Het is niet plezierig dat in elk verslag nog steeds moet worden gewezen op de kommervolle zorg die de administratie en de conservatie van de collecties veroorzaken. Hoewel gestaag wordt gewerkt aan de beschrijving van de verzamelingen, bestaat nog steeds een zeer grote achterstand daarin. De oorzaken zijn vele, zoals o.m. de grootte van de collecties en het nog steeds vertoeven van grote delen in moeilijk toegangbare ruimten.
Toch vormt een goede beschrijvende inventaris in wezen de ruggegraat van een zo waardevolle verzameling als die van het Fries Museum; wij menen er goed aan te doen hier nog eens met de meeste klem de aandacht op te vestigen. Nauw hiermee verbonden is de verwerking van de collectie in de depots, te meer daar het Fries Museum door de Minister is aangewezen als provinciaal depot voor bodemvondsten. Is dit op zichzelf verheugend, omdat het mede een erkenning is van de gewichtige taak die het Museum in het provinciaal bestel vervult, het brengt bepaalde verplichtingen mee ten aanzien van administratieve en depositaire maatregelen. Deze kunnen slechts genomen worden als daar voldoende personele krachten voor beschikbaar zijn. De huidige bezetting (één persoon!) is bij een bestand van meer dan 50.000 voorwerpen beslist onvoldoende.

Wumkes.nl

Beschrijving en depotbeheer zijn echter niet de enige factoren die om een oplossing vragen. De beschrijving b.v. dient op kaart te worden uitgetypt en ingevoegd, terwijl de collectie-onderdelen in een behoorlijke staat van conservatie en restauratie moeten worden opgeborgen. Dit alles stagneert, vooral nu de onderzoekingen van de laatste jaren grote hoeveelheden materiaal opleveren – zoals b.v. het stadsonderzoek – en regelmatig grotere en kleinere collecties uit particulier bezit aan het Museum worden overgedragen. Een treffend voorbeeld daarvan is de onverwachte, maar niet minder welkome komst van de grote, in mei van dit jaar definitief geschonken collectie A. A. J. H. van der Toorn, die ruim 1000 voor ons Museum bestemde terpoudheden – het merendeel met vindplaatsaanduiding – bevatte en door ondergetekende is geïnventariseerd en beschreven. Daarmee waren bijna 600 inventariskaarten gemoeid, die nu alle, wegens het ontbreken van voldoende typehulp, op verdere verwerking in het kaartsysteem moeten wachten ... Voordat met de inventarisatie kon worden begonnen, moest de collectie nauwkeurig worden uitgezocht, waarbij volgens de voorwaarden van overdracht door het Gemeentemuseum Arnhem het voor het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden bestemde deel ook diende te worden geregistreerd.
Op een definitieve beschrijving en inventarisatie wachten ook nog de vele door J. K. Boschker gedane vondsten in de provincie. De vondstcomplexen van Kimswerd (1981), Achlum en Sneek (1983) werden in klad geïnventariseerd, terwijl met die van de riolering in Leeuwarden een begin werd gemaakt.
Op administratief terrein vroeg ook de ordening van correspondentie en andere bescheiden bijzondere aandacht. Alleen al over algemene Fries-archeologische onderwerpen, die aan Friese gemeenten verbonden dus niet meegerekend, is in 1983 met ruim 140 adressen schriftelijk en vaak meer dan één maal contact geweest. Het type- en administratief werk daarvoor werd door de heer Mensonides op uitstekende wijze verricht, waarbij deze ook archieven uit vorige jaren ordende, invoegde en/of inventariseerde. Toch is er nog een achterstand in te halen, vooral op het gebied van de correspondentie over de ruilverkavelingen. Het foto-archief werd voornamelijk door mej. Rijpstra bijgewerkt.
Met de restauratie van vooral ceramiekvondsten werd in eigen beheer een begin gemaakt door de heer Bekkema, die daartoe enige scholing bij de R.O.B. ontving. Uit diverse vondstcomplexen restaureerde hij bijzondere stukken van uiteenlopende ouderdom. Met deze activiteit is een lang gekoesterde wens in vervulling gegaan, maar ook hem wacht een gigantische taak.
Er kan op een rijk aanwinstenjaar worden teruggezien, waarbij opvalt dat juist van particuliere zijde veel medewerking is verleend om de collecties te verrijken. Helaas is het niet mogelijk alles en allen in extenso te vermelden, maar degenen wier namen of wier voorwerpen thans niet voorkomen zijn wij evenveel dank en waardering verschuldigd als degenen van wie wel iets wordt vermeld. Moge het hen genoeg zijn te weten, dat zij wel in onze inventarissen etc. zijn opgenomen en dat hun schenkingen meehelpen het beeld van de Friese oudheid mede te bepalen.
Uit het *Jong-Paleolithicum* dateert een grote en gevarieerde collectie vuurstenen artefacten die P. Deunhouwer te Wijnjewoude af-

Wumkes.nl

stond, afkomstig uit Donkerbroek, Makkinga en Prandinge in de gemeente Ooststellingwerf. Ten dele vormen zij een aanvulling op reeds eerder door de schenker afgestane vondsten, met name die uit Makkinga (III-39 t/m 55, XII-13 t/m 15). Ook J. K. Boschker te Marrum schonk artefacten uit deze periode, gevonden in de Z.O.hoek in de jaren vóór hij officieel als veldassistent was aangesteld.

Eveneens van Boschker afkomstig zijn artefacten uit het *Mesolithicum* (VI-15/59) terwijl J. S. Hoekstra te Nijbeets een door hem gevonden collectie werktuigen afstond uit de omgeving van Wijnjewoude, Opsterland (VI-6).

Tot de Trechterbekercultuur van het *Neolithicum* behoort een groot vuurstenen bijlfragment uit Bergum, Tietjerksteradeel, een spontane schenking van P. van der Heide te Beetgumermolen (IX-1), terwijl twee vuurstenen bijlen van dezelfde cultuur, een uit de provincie Friesland en één uit Houtigehage, Smallingerland, en een tot de latere bekerculturen te rekenen stenen bijl uit Wijnjewoude, Opsterland, alle drie door J. K. Boschker werden afgestaan, samen met neolithische pijlpunten uit o.m. Fochteloo (VI-8 t/m 20). De schenking door W. N. Bleeker te Bakhuizen van een door hem nabij Oudemirdum gevonden stenen bijl uit de latere bekerculturen betekende de eerste aanwinst van deze soort uit het Gaasterland (XII-5), terwijl een neolithische bewerkte vuursteenafslag van het strand bij Nes op Ameland als geschenk mooi aansluit bij het reeds jaren geleden bij Buren aangetroffen bijlfragment (VIII-1).

Een vuurstenen pijlpunt uit de *Vroege Bronstijd* schonk mej. Andringa te Eestrum, Tietjerksteradeel (III-2). Voor het Friese terpengebied heel bijzonder was de vondst nabij Hijum, Leeuwarderadeel, van een stenen hamer type Muntendam uit de *Vroege IJzertijd* en in bewaring gegeven door A. Lawerman aldaar (VI-1).

Uit de *Vóór-Romeinse* en *Romeinse IJzertijd* dateren heel wat vondsten uit het terpengebied, o.m. de reeds genoemde vondstcomplexen uit de opgravingen nabij Achlum en Tzum in Franekeradeel (o.m. V-4/29) en de zeer grote collectie A. A. J. H. van der Toorn, door bemiddeling van het Gemeentemuseum Arnhem geschonken door mevr. M. E. M. G. van der Toorn, aldaar. Deze collectie heeft betrekking op vrijwel het hele terpengebied en betekent, wegens het bekend zijn van een zeer groot aantal vindplaatsen, een aanwinst van zeer groot belang (V-30 t/m 572). Ook kwam nog een reeds vroeger gedane vondst van terpoudheden uit Klaarkamp, Dantumadeel, binnen als geschenk van W. J. Gorter te Doorwerth (III-4/34), terwijl incidenteel o.m. verworven werden een fraaie naald uit Baard, Baarderadeel (VI-2), uit Irnsum, Rauwerderhem, uit een zgn. overslibd terpje een bijzonder mooi miniatuur potje plus een aantal scherven als geschenk van R. van der Weide en Gebr. Doting, aldaar (XII-8/12), en een deksel uit Arum, Wonseradeel van S. van der Zee, uit die plaats (I-6).

De vondst van een Angelsaksische voetbeker uit de *Volksverhuizingstijd* te Kimswerd, Wonseradeel, door P. A. Geel, aldaar, was een hele verrassing en betekende met nog andere scherven etc. een zeer welkome aanwinst (X-5 e.v.), evenals de gave crematieurn uit de late Volksverhuizingstijd, gevonden bij Westergeest, Kollumerland c.a., die nu uit Limburg terugkeerde als geschenk

Wumkes.nl

van mevr. H. Witteveen-Buma te Beek, als nagedachtenis aan haar echtgenoot ir. J. Witteveen, die hem vele tientallen jaren bewaard had (XI-1).
Van *Laat-Karolingische* ouderdom is het bronzen, als muntfibula te beschouwen sieraad uit Leeuwarden-stad, die J. Wagenaar aldaar wilde schenken (XII-6), terwijl uit de *Middeleeuwen* eveneens vele vondsten dateren. Helaas kunnen we deze niet alle noemen, maar graag maken we een uitzondering voor het uit Canterbury afkomstige, maar te Leeuwarden gevonden, rond 1200 te dateren, tinnen pelgrimsteken met beeltenis van Thomas Becket. Hiermede heeft D. Wassenaar te Leeuwarden ons zeer verplicht (IX-2). Ook de bulla van Paus Alexander IV (1254-1261), bij Roodhuis, Hennaarderadeel gevonden door mej. E. H. de Jong te Scharnegoutum was zeer welkom (III-3).
Uit de *Late Middeleeuwen* en de *Historische Tijd* dateren het vondstcomplex, geborgen tijdens een noodonderzoek ter plaatse van het vroegere Johanniter-Hospitael te Sneek (IX-5/7), ceramiek uit het verdwenen dorp Sier, Ameland (I-12/13), en vele voorwerpen uit Leeuwarden (o.m. IX-38 e.v.), welke vondsten alle door eigen personeel zijn gedaan. Verder ontvingen wij van diverse particulieren uit verschillende plaatsen in Friesland door hen gedane bodemvondsten of reeds lang in bezit zijnde voorwerpen. Wij kunnen hier slechts noemen uit Leeuwarden een fraai deksel (I-1, I. Willemsma, Oude Leije) en een loden grafkistplaat (I-3, R.O.B., Amersfoort). Uit Follega, Lemsterland, een trechterbeker (VI-5, D. de Haan, Oosterzee); uit Langezwaag, Opsterland, een fraai Duits kruikje, gedateerd 1661 (VI-60, J. K. Boschker, Marrum) en zalfpotjes uit Makkum, Wonseradeel (XI-3/5, L. Klaster, Tzummarum). Naast H. P. Steensma, Roordahuizum, G. Mensonides, Harlingen, R. Nouta, Dokkum, A. van Pelt, Grouw, familie N. de Jong, Makkum, verrijkten ook nu niet genoemden onze collecties, waarvoor hen hier warme dank wordt gebracht.
Van bijzondere aard zijn nog de rond 1930 vervaardige maquettes van een drietal grafheuvels uit Steen- en Bronstijd, in de jaren twintig jaren opgegraven door (prof.) dr. A. E. van Giffen nabij Oosterwolde, Ooststellingwerf. Zij zijn geschonken door het Biologisch-Archaeologisch Instituut te Groningen (I-9/11) en geven niet alleen een beeld van de toegepaste opgravingstechniek, maar ook van de methodiek waarmee men e.e.a. aan het publiek en in het onderwijs duidelijk wilde maken.

Diversen

Helaas verbiedt de beschikbare ruimte ons nog andere zaken te vermelden. Wel willen wij nog noemen medewerking aan enige tentoonstellingen, het houden van voordrachten in en buiten de provincie en de zeer grote correspondentie met vele vragenstellers in binnen- en buitenland, waarvan er velen zich ook eerst of daarna in persoon op de afdeling meldden. In vorige verslagen is daar ook steeds sprake van, zodat wij ons thans slechts beperken tot de opmerking, dat het werk daarvoor niet vermindert, maar in tegendeel sterk toeneemt. De functie die ons museum heeft als instelling van openbaar nut vereist dat dit werk zorgvuldig wordt uitgevoerd en begeleid, maar wij willen daarbij graag aantekenen, dat het niet altijd eenvoudig is, allen en alles die aandacht te schenken, welke wij beschikbaar zouden willen stellen.
Moge dit verslag ten slotte eindigen met een woord van zeer

Wumkes.nl

welgemeende dank aan al degenen die, uit welken hoofde ook, op velerlei wijzen begrip voor de belangen van de archeologie van Friesland hebben getoond.

G. Elzinga

Wumkes.nl

Lijst van aanwinsten

Inv.nr. 1983

1 Vijf porseleinen bordjes met bloemmotieven, eind 18e eeuw.
Geschenk mevr. M. A. L. Kwast, Driehuis-Velzen.

2 Vier kop en schotels, Petrus Regout, Maastricht, ± 1890.
Geschenk A. Brouwer, Leeuwarden.

3 Otto de Boer, Straatscène met musicerende herders (Kerstmis in Rome), 1831, doek 78,3 × 64,3 cm.

4 Haringschaaltje van crème/wit aardewerk, Wedgwood.
De nrs. 3 en 4 geschenk van G. C. Helbers, Renkum.

5 Twee zilveren avondmaalsbekers, 1595, door Frederik Frederiks, Leeuwarden.

6 Twee zilveren avondmaalsbekers, 1684, door Johannes Jans, Leeuwarden.

7 Twee zilveren avondmaalsschotels, 1818, door H. Schut, Leeuwarden.

8 Drie zilveren kollekteschalen, 1835, door H. Flieringa, Leeuwarden.

9 Vier zilveren avondmaalsbekers, 1845, door Hermanus van Assen, Leeuwarden.
De nrs. 5 tot en met 9 bruikleen Kerkvoogdij Nederlands Hervormde Gemeente, Leeuwarden.

10 22 zilveren lepels en 20 zilveren vorken, 1784, door Aene Feenstra, Leeuwarden.
Bruikleen Nederlands Hervormde Diaconie, Leeuwarden.

11 Zilveren roomkan, 1859, door J. H. Kroontje, Leeuwarden.
Bruikleen mevr. M. A. C. Rost van Tonningen, Nunspeet.

12 Andries van der Sloot, Gezicht op Bolsward, ± 1930, doek 61,5 × 89 cm.

13 Zilveren lepel misschien van kleermakersgilde, 18e eeuw.

14 Zilveren huwelijkslepel met letters CP en TR, 18e eeuw.

15 Zilveren geboortelepel, 1837, door Petrus Rienstra, Sneek.

16 Zilveren geboortelepel, 1872, door C. H. Cammans, Leeuwarden.

17-18 Twee zilveren geboortelepels, 1883 en 1901, door Fa. H. Adema, Leeuwarden.

19 Zilveren lodderijndoosje, 1867, door S. T. Reitsma, Heerenveen.

20 Zilveren lodderijndoosje, 1853, door D. de Gilde Koppenol, Schoonhoven.

21-26 Zes aardewerk borden met voorstelling van een ruiterstandbeeld, Petrus Regout, Maastricht, ± 1870.

27-28 Twee Imari borden.

29-35 Zeven kommen en kommetjes van chinees porselein.

36 Koperen ketel met hengsel.

37 Messing goteling.
De nrs. 12-37 geschenk mevr. P. Boonstra, Enschede.

38 Zilveren theepotje, 1887, door R. Reijnders, Leeuwarden.

39 Zilveren bonbonmandje, 1912, door J. Mes, Hoorn.

40-46 Zilveren lepeltjes en miniatuurtjes, eind 19e en 20e eeuw.

47 Drie porseleinen kop en schotels, Brugman en Co., Groningen.

48-53 Diverse kopjes, schotels en schalen van porselein en glas.

54 Linnenpers.

55 Schotel van chinees kraakporselein.

56 Messing bloempot op pootjes.
De nrs. 38-56 geschenk mevr. D. Kollewijn, Blesdijke.

Wumkes.nl

57 Scheerbekken van Fries aardewerk met versiering van scheermes, schaar en kam en opschrift: Als ik met deze / bekken kom, dan is 't / Jaar van Scheeren om / Anno 1830.
Geschenk fam. G. Elgersma, Leeuwarden.

58 Jacob Adriaensz. Backer, Joh. de Doper berispt Herodes en Herodias (Marcus 6:18), 1633, doek 140 × 170 cm.
Aangekocht.

59 Matthijs Accama, Esther overreedt koning Ahasveros om de Joden te sparen (Esther 4, 5), 1761, doek 68, 3 × 68,5 cm.
Aangekocht.

60 Met rood schildpad belegde eikehouten tweedeurs vitrinekast, hoog 216,5 cm., br. 170 cm.
Legaat Koos van Messel, Leeuwarden/Amsterdam.

61 Jeanne Bieruma Oosting, Roggeveld, 1947, doek 72 × 89,7 cm.
Geschenk van de kunstenares.

62 Max Spoerri, Huins II (uitzicht door raam op kerk en kaatsveld), 1981, doek 130 × 180 cm.
Geschenk van de kunstenaar.

63 Geertje van Oudheusden, "19.55" (tafel met schaakspel, enz.), 1980, gouache op papier 100 × 70 cm.

64 Geertje van Oudheusden, Zelfportret, 1982, gouache op papier 65 × 50 cm.
De nrs. 63-64 bruikleen Rijksdienst Beeldende Kunst, Den Haag.

65 Geertje van Oudheusden, Bodemvondsten, 1976, gouache en aquarel op papier 50 × 65 cm.
Bruikleen Gemeente Wonseradeel.

66 Fré Sikma, Landschap, 1981, pastel olieverf op papier 70 × 95 cm.
Geschenk van de kunstenaar.

67 Thijs Rinsema, Voetballers, 1924/5, doek 41 × 37 cm. (afk. uit de verzameling van Theo van Doesburg).
Bruikleen mevr. L. H. M. van Moorsel, Amsterdam.

68 J. Heijmans, groepsportret van de fam. Smeding (?) in landschap, 1675, doek 107 × 137 cm.
Legaat mevr. H. A. C. Muller Massis, Den Haag.

69 Kindertheeserviesje van rood gekleurd aardewerk (12 stuks), ± 1900.
Geschenk hr. en mevr. F. J. Meulenkamp, Leeuwarden.

70 Houten trechter (voor petroleum?), eind 19e eeuw.
Geschenk J. Schippers, Akkrum.

71 Theeblad.

72 Plaatstoof.

73 Paar klompen.

74 Tweedeurskast.

75 Buffetkastje.

76-77 Tafel met 6 stoelen.

78 Armstoel.

79 Spoelwateremmer.

80 Kapstok.
De nrs. 71-80 geschenk erven Hendrik Joustra, Dokkum.

81 Stoel met biezen zitting.

82-87 Huishoudelijke artikelen, levensmiddelen en bestek.
De nrs. 81-87 geschenk mevr. M. B. de Vries-Hazeloop, Leeuwarden.

88 Bus verf, merk J. Dames, Voorstreek 77, Leeuwarden, ± 1930.
Geschenk.

89 Kloofijzer, 62 cm. lang.
Geschenk U. Conradi, Leeuwarden.

Wumkes.nl

90 Braadpan met deksel, rood geglazuurd aardewerk, gemerkt: Dorama, Leeuwarden. Diameter 37,5 cm.
Aangekocht.

Lijst van aanwinsten Prentenkabinet

Inv.nr. P.K. 1983

1 Wandkaart betreffende besmettelijke ziekten bij kinderen, door dr. P. Kooperberg, Leeuwarden ± 1880; afm. 58 × 43,9 cm.
Aankoop.

2 Aanslag op keizer Napoleon III, chromatografie, ± 1870, afm. 60 × 75 cm.
Schenking erven ds. J. H. Zelle, Leeuwarden.

3 "Muoike Ytsje", echtgenote van Worp van Peyma, tekening in krijt, 2e kwart 19e eeuw, afm. 35 × 26 cm.
Schenking H. J. van der Meer, Terhorne.

4 Onbekende vrouw zittend aan een tafel, pasteltekening door R. Jelgerhuis, gesigneerd en gedateerd 1780, afm. 35 × 23 cm.
Aankoop.

5 Onbekende man, zittend aan een tafel, pendant van het vorige, pasteltekening door R. Jelgerhuis, gesigneerd en gedateerd 1781, afm. 35 × 23 cm.
Aankoop.

6 3 getuigschriften van G. Fokma, 1917, 1919 en 1921, diverse formaten.
Schenking mevr. J. Kooistra, Ter Apel.

7 3 foto's van B. Stienstra, stationschef van Drachten, 2e kwart 20e eeuw, diverse formaten.
Schenking J. R. van Bergen, 's-Gravenhage.

8 7 linosnedes door Joop Visser, 1982, afm. ± 9,7 × 7,5 cm.
Schenking Elf en dertig pers, Leeuwarden.

9 4 monotypes door Koos Foekema, 1980, diverse afmetingen.
Schenking Elf en dertig pers, Leeuwarden.

10 Aankondiging omnibusdienst Bakhuizen - Molkwerum v.v., 1880, gedrukt, afm. 22,9 × 12,8 cm.
Aankoop.

11 Aankondiging stoombootdienst Joure - Sneek - Leeuwarden, 1880, gedrukt, afm. 33 × 17,7 cm.
Aankoop.

12 Aankondiging wagendienst Oudemirdum - Balk v.v., gedrukt, 1882, afm. 32 × 18,9 cm.
Aankoop.

13 Portret Gysbert Japicx, ingekleurde gravure door H. Sluyter, 19e eeuw, afm. 23,5 × 19,5 cm.
Schenking J. B. Westerhof, Sneek.

14 Vrouw in Friese klederdracht, ingekleurde foto, ± 1900, afm. 15,7 × 11,5 cm.
Schenking J. B. Westerhof, Sneek.

15 "Das lebende Modell", 2 delen met modelstudies, uitgegeven te Leipzig in 1904, afm. 40 × 30 × 1,3 cm.
Aankoop.

16 2 bloemstillevens, tekening in pen en waterverf door A. Baart sr., gesigneerd en gedateerd 1963, afm. 14,9 × 10,4 cm.
Schenking mevr. H. Spruyt-Hemmes, Leeuwarden.

17 Affiches en programma's betreffende circus Krone en circus Boltini, diverse afmetingen.
Schenking K. Okkinga, Akkrum.

18 Nieuwe toren te Leeuwarden, ets door A. Baart sr., niet gesigneerd of gedateerd, afm. 20,7 × 13,3 cm.
Aankoop.

Wumkes.nl

19 9 kinderprenten, 1e helft 19e eeuw, met diverse adressen, merendeels houtsneden, getamponneerd, diverse afmetingen.

20 "S. Matheus", knipprent, ingekleurd, 18e eeuw, afm. 10,3 × 6,5 cm.

21 Huwelijkskennisgeving G. P. Dijkstra te Nes en S. J. Beetsma te Engwierum, 1874, blinddruk, afm. 5,4 × 9,2 cm.

22 7 persoonlijke stukken betreffende de onderwijzer R. Kijlstra, geb. 1852 te Minnertsga, diverse afmetingen.
De nrs. 19-22 schenking mevr. M. Peters, Hengelo.

23 Schouw of overzet te Uitwellingerga, foto ± 1915, afm. 11,6 × 15,8 cm.
Schenking S. Sybrandy, Bergum.

24 4 niet-gesigneerde pentekeningen, illustraties voor het "Nieuwsblad van Friesland", ± 1930, diverse afmetingen.
Archief C. Gombault.

25 Silhouetportret van Dries Bakker door A. Baart sr., 1956, afm. 31,5 × 23 cm.
Aankoop.

26 Fries papiergeld gedrukt te Leeuwarden, 1983 (?), afm. 7,5 × 15,3 cm.
Schenking Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden.

27 Nieuwjaarswensen van de heer en mevrouw A. Vondeling, diverse afmetingen.
Schenking mevr. M. Visser, Giekerk.

28 6 persoonlijke stukken, o.a. getuigschriften, diverse afmetingen.
Schenking mevr. M. Visser, Giekerk.

29 2 zelfportretten van Felix Roosenstein, tekening in conté en krijt, gesigneerd en gedateerd "felix" 1955.
Schenking N.N.

30 Gezicht op het dorp Hommerts, tekening in pen en gewassen inkt door P. en H. Bouman, 1842, afm. 21,5 × 28,5 cm.
Aankoop.

31 Gezicht op het dorp Jutrijp, tekening in pen en gewassen inkt door P. en H. Bouman, 1842, afm. 21,5 × 28,5 cm.
Aankoop.

32 Mary Sara Rost van Tonningen-Gordon Hasselbach in Fries kostuum, foto ± 1925, afm. 15 × 7,5 cm.
Schenking mevr. M. A. C. Rost van Tonningen, Nunspeet.

33 6 dozen met glasnegatieven, afm. 9 × 12 cm.
Schenking Provinciale Bibliotheek, Leeuwarden.

34 8 tekeningen en 1 plattegrond van de tuin en de woonwagen van Steven Gerlofs (1897-1983) in De Blesse, conté en potlood door C. A. Wille en S. I. E. Wille-Engelsma, 7 oktober 1983, diverse afmetingen.
Schenking.

35 Oorkonden van de "Nederlandse Vereniging tot Afschaffing van Alcoholhoudende Dranken", uitgereikt aan A. K. Poepjes te Nijetrijne, 1941 en 1962, diverse afmetingen.
Schenking K. Poortema, Leeuwarden.

36 Trouwfoto H. Joustra en B. Hiemstra, Sneek, 1920, afm. 13,7 × 8,7 cm.

37 "De Kleederen der Nederlanden" enz., kinderprent, houtsnede, zonder adres, 2e kwart 19e eeuw, afm. 37,4 × 29,3 cm.
Schenking C. Boschma, Leeuwarden.

38 3 foto's en prentbriefkaart betreffende het Nieuwe Stadsweeshuis te Leeuwarden, eind 19e eeuw, diverse afmetingen.
* Schenking S. Jansen, Doorn.

Wumkes.nl

39 "The Ancient habit of a County Woman in Friesland", tekening in pen en gewassen inkt, gesigneerd Bernard Picart, Dronrijp, omstreeks 1700, afm. 21,8 × 14,3 cm.
Aankoop.

40 3 tekeningen betreffende het vakantiehuis "Excelsior" op Ameland, potlood, conté en pen door Andries van der Sloot, diverse afmetingen.
Schenking B. van der Sloot, Leeuwarden.

41 "Oldehove Leeuwarden", ets door Andries van der Sloot, ± 1930, afm. 18,6 × 14,6 cm.

42 Rijm van Gysbert Japicx met illustraties van Andries van der Sloot, gedrukt, ingekleurd, afm. 28 × 15,5 cm.

43 3 foto's in lijst van de familie P. Boonstra te Goutum, 1e kwart 20e eeuw, diverse afmetingen.
De nrs. 41-43 schenking mevr. R. Boonstra, Enschede.

44 Lijst van gestolen goederen, Akkrum, 1840, gedrukt, afm. 32 × 20,3 cm.
Aankoop.

45 5 litho's van Dekema-state, Boschoord, Harinxmastate, Oranjewoud en Oranjestein door P. Krediet, 1925-1926, afm. 32 × 42,3 cm.
Aankoop.

46 6 foto's van o.a. Leeuwarden, Bolsward, Workum, Makkum en Mirdumer Klif, diverse afmetingen.
Oud bezit.

47 Portret Ids Wiersma, tekening in potlood door M. J. de Haas, Amsterdam.
Schenking mevr. M. J. de Haas, Amsterdam.

48 Boerderij, tekening in potlood en conté door S. J. van der Molen, ± 1940, afm. 24,9 × 16,1 cm.
Herkomst onbekend.

49 Foto van turfgravers en portret van Ybele de Wilde, foto's ± 1925, diverse afmetingen.
Schenking H. Wester, Jubbega.

50 8 foto's betreffende de fokkers K. Oosterbaan en D. A. Oosterbaan te Tzummarum, diverse afmetingen.
Schenking.

51 Leden van de Christelijke Jongelingen Vereniging "Timotheus" te Ferwerd, foto, 1938, afm. 12 × 16,1 cm.
Schenking M. Nauta, Oppenhuizen.

52 Nieuwjaarswens, geschreven en getekend in pen en waterverf door Justine G. Westendorp, 1843, afm. 40,5 × 32,3 cm.

53 Nieuwjaarswens, geschreven en getekend in pen en waterverf door Jan G. Westendorp, 1843, afm. 40,8 × 32,3 cm.

54 Nieuwjaarskaart, gedrukt, ± 1900, afm. 13,6 × 8,9 cm.
De nrs. 52-54 schenking familie H. Langhout-Popma, Warga.

55 "Vue generale de Leeuwarden chef lieu du Dept/de la Frise", schetstekening in potlood door Anton Ignaz Melling, afm. 24,3 × 64,8 – 65,3 cm. (keerzijde: gezicht op Hindeloopen vanaf de landzijde).
Aankoop.

56 Liauckema state te Sexbierum, tekening in potlood door Adele Melling, gesigneerd en gedateerd adele Melling le 30 avril 1813, afm. 20,6 × 28,5 cm.
Aankoop.

57 Paardetram van Makkum naar Witmarsum, foto ± 1925, afm. 11,8 × 8,9 cm.
Schenking H. Rombach, Alkmaar.

Wumkes.nl

Lijst van aanwinsten textielafdeling

Inv.nr. TK 1983	
1	Jacquet-kostuum, 1932.
2	Hoge hoed in koffer.
3	Schooljak van roodbruin wollen damast, ± 1860.
4	Onderlijfje.
5	Hoedje, beige, ± 1880. De nrs. 1 t/m 5 geschenk R. Venema, Damwoude.
6-10	Serie kwartet- en kaartspelen, o.a. Leeuwarden-kwartet. Geschenk N.N.
11	"De friese jaarmarkt", houten poppetjes en kraampjes, XIX A. Geschenk mevr. D. Kollewijn, Blesdijke.
12	"Spelevaren in Friesland", spel, gedrukt op papier. Uitgave Friesland Post.
13	Mannekostuum, 1920. Geschenk J. Joustra, Amsterdam.
14	Doopjurk, wit linnen batist met Frans borduursel, ± 1850, met onderjurk.
15	Doopkleed, witte geborduurde tulle, crème zijden voering, ± 1890. De nrs. 14 en 15 geschenk dames H. M. en E. M. Westerman, Malden.
16-17	Kwartetspelen, o.a. Frysk boere kwartetspul. Geschenk N.N.
18	Wollen borduursel, wapen met W, gemerkt W. J. D. 1897, zeemanswerk. Geschenk dames A. en M. van Leeuwen, Leeuwarden.
19	Tasbeugel met haak, zilver, gegoten en gezaagde voorstelling. Belastingtempel 1859-1893 en 3 valse zilvermerken.
20	Gouden beugel met zwarte zijden beurs.
21	Naaigarnituur: ivoren doosje met monogram A, waarin schaartje, vingerhoed, naaldenkoker en priem, verguld zilver.
22	Gouden armband met vierkante schakels.
23	Oorhangers, goud, in de vorm van een muiltje.
24	Collier, 14 krt. goud, met ovale rode "steentjes".
25	Vingerhoed, goud. De nrs. 19-25 bruikleen mevr. M. A. C. Rost van Tonningen, Nunspeet.
26	Oranje sjerp van zijden satijn, gedragen in 1873 door Jeanne van Andringa de Kempenaer tijdens bezoek Willem III. Geschenk Jhr. W. van Andringa de Kempenaer, Montecito, U.S.A.
27	Schootjak, geruite stof, zwart-bruin-geel, ± 1850. Geschenk mevr. G. B. van Dissel-Cammenga, Goes.
28 A B	Fichu, kind, katoen met ingeweven ruitmotief.
29	Fichu, katoen met lichtblauw gebrocheerd motief.
30 A B C	Collectie floddermutsen, geborduurde tule en Rijsselse kloskant.
31	Slaapmuts, vrouw, katoen met ingeweven streep.
32	Muts, vrouw, met Engels borduurwerk. De nrs. 28-32 geschenk H. Marang, Utrecht, via mevr. H. Adriaans, Centraal Museum, Utrecht.
33	Een paar ondermouwen, wit neteldoek met Frans borduurwerk en machinaal kloskant, XIX C.
34	Een paar ondermouwen, machinaal ajourweefsel.
35	Een paar ondermouwen, wit neteldoek met kanten manchet.

Wumkes.nl

36	Kraag-fichu van wit neteldoek met bovenkraagje, Frans borduurwerk, XIX b.
37	Sjaal van tule met tamboereerwerk.
38	Schort, witte tule met florale doorstopmotieven, XIX b-c. De nrs. 33-38 geschenk 'Het Kantsalet', Amsterdam.
39-40	Babymutsje, XX b. Geschenk mevr. J. Demmenie, Burgwerd.
41-45	Collectie baby- en kindermutsjes, voornamelijk breiwerk.
46 A B	Polsmouwtjes, baby, haakwerk.
47 A B	Schortje met bovenstuk, wit katoen met machinale broderie. De nrs. 41-47 geschenk mevr. J. H. Hoogterp, Leeuwarden.
48	Schortje met tussenzetsel en kant van haakwerk.
49	Onderjurk, katoen met machinale broderie. De nrs. 48 en 49 geschenk familie Van der Lei, Leeuwarden.
50	Mannehemd, linnen, rood monogram I.V., XIX d. Geschenk mevr. J. Annyas-Vogt, Breda.
51	Klepbroek, jaeger tricot. Geschenk familie C. Annyas, Leeuwarden.
52	Hoepel van rood-geel gestreepte P.V.C. Aangekocht.
53	Tafellaken van linnen damast, stukgoed, met afbeelding van de stad Londen, wapen en George II (KONIG IN ENGEL/LAND) te paard, XVIII c. Geschenk mevrouw J. Brink-van der Laan, Sneek.
54	Kinderschoen, zwart leer, enkelbandje.
55	Verpleegstersschort, blauw-wit ruitje. De nrs. 54 en 55 geschenk via Stadsherstel, Leeuwarden.
56	Pijpraam met 128 stokjes. Geschenk A. Pries, Koudum.
57 A-H	Collectie naailappen, gemerkt Aaltje van der Weerdt, XX a.
58-64	Proefstukken breiwerk, w.o. miniatuur kleding. De nrs. 57-64 geschenk mevr. S. Okkinga-Bosman, Akkrum.
65	Floddermuts, rouw, neteldoek (Drents). Geschenk mevr. J. Vegter-van de Kieft.
66	Vlag van witte zijde, tweezijdig beschilderd. A. wapen van Friesland, tekst: TOT NUT VOOR 'T / VADERLANDT/ ANNO 1785 B. afbeelding van vrouw met drie kinderen in cirkel, in de rand: FOR UWZ LÂN, WYF EN BERN; eronder tekst: VOOR BOER, EN / BURGERSTAND / ARUM. Geschenk mevrouw Maen-Bonnema, Groningen, via gemeentehuis van Wonseradeel.
67 A-H	Borduurlappen, proefstukken, gemerkt G. Fokma, 1914/1915.
68 A-E	Verstellappen, gemerkt G.F.
69 A B C	Naailappen, gemerkt G.F.
70 A B	Proeflap Engels borduurwerk.
71 A B C	Proefstukken breiwerk.
72	Schortje met borduurwerk. De nrs. 67-72 geschenk mevrouw C. Kooistra, Ter Apel.
73	Puzzel, nieuwjaarswens van Leeuwarder Courant.
74 A B	Aankleedpopje, bedrukt karton. Aangekocht.
75	Kostuum, man, 3-delig, zwart, 1931.
76	Jurk, 2-delig, zwart fluweel, 1930-1940.

Wumkes.nl

77 Onderjurk, rood flanel.

78 Jurk, zwart crepe, lage rokaanzet, 1931.

79 Jurk, donkerblauwe wollen stof, 1930-1940.

80 Kypske met kralen, pailletten en struisveer.
De nrs. 75-80 geschenk S. Marks, Hardegarijp.

81 Babymutsje, fijnmazige tule, XIX.
Geschenk mevrouw W. Blomkwist-Lub, Groningen.

82 A B Hoedespeldknop van glas, ± 1920, uit vondst op Ameland.
Geschenk P. de Boer, Hollum.

83 Blokkendoos-puzzel, beplakt met papier, ± 1900.
Geschenk mevr. Veeman-van der Veen, Engelum.

84 Omslagdoek, rose-bruin tricot.
Geschenk Van der Goot, Oenkerk.

85 Kypske, zwart met gitten knopen, ± 1870.
Geschenk G. de Wit, Sneek.

86 Veldwachterspet met geborduurd wapen van Leeuwarderadeel, XXa.

87 Insigne, zilver, met wapen Leeuwarderadeel, meesterteken R K =
R.W. Kylstra, 1896-1943, Leeuwarden.

88 Riem, donkerblauwe wol en tuigleer.
De nrs. 86-88 gedragen door Lammert Oosting, chef veldwachter.
Geschenk dames A. J. J. en F. A. C. Oosting, Leeuwarden.

89 Schort, zwart luster.

90 Schortje, zwarte voile.

91 A B C Tas, zakmodel.

92 A B Tipmuts, brei- en haakwerk.

93 A B Floddermuts, genopte tule en ajourwerk.

94 Handschoenen, gehaakt.

95 Kindermuts, breiwerk.
De nrs. 89-95 geschenk familie G. S. en A. Samplonius,
Leeuwarden/Witmarsum.

96 Ring, rouw, van eboniet.
Geschenk C. P. Hoekema, Oranjewoud.

97 Schortje van machinale broderie.
Geschenk mevr. A. H. de Wind-Rienks, Leeuwarden.

98 A B C Speelgoed autootjes (gebruikt).
Geschenk N.N.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Panorama van Friesland

1983

Wumkes.nl

De Vrije Fries 1984

Fries Genootschap
en Fryske Akademy

Wumkes.nl

Bestuurlijke ontwikkelingen

A. J. Wijnsma

Bestuurlijk gezien was de laatste dag van 1983 voor Friesland een mijlpaal: achttien eeuwenoude Friese gemeenten verdwenen van de kaart. Daar kwamen daags erop wel vijf nieuwe voor in de plaats en de zeven steden die gemeente-af werden en opgingen in een groter geheel mochten hun plaatsnaam houden, maar dat alles neemt niet weg dat het even moet wennen dat Baarderadeel, Barradeel, Doniawerstal, Haskerland, Hemelumer Oldeferd, Hennaarderadeel, Idaarderadeel, Oostdongeradeel, Rauwerderhem, Utingeradeel en Westdongeradeel verleden tijd zijn geworden. Namen en bestuurseenheden die zes-zeven-acht eeuwen oud zijn en die nu alleen nog een sentimentele en historische betekenis hebben (en sentimenten en historisch besef spelen in Friesland een belangrijke rol!). De historici zullen in de toekomst even hard foeteren op het provinciaal bestuur van nu en misschien op Hans Wiegel – die als minister van Binnenlandse Zaken in mei 1981 het wetsontwerp tot gemeentelijke herindeling indiende en in december 1983 de nieuwe burgemeesters "en masse" beëdigde – als de hedendaagse sneupers doen op Napoleon, die in 1811 de 32 plattelandsgemeenten van Friesland opdeelde in tachtig mairieën, wat hun het napluizen nu extra bemoeilijkt. Die Franse ingreep werd echter in 1816 al weer ongedaan gemaakt toen de grietenijen in ere werden hersteld; we zien nog niet dat die elf vertrouwde gemeenten van nu ooit terugkeren . . .

Om latere geschiedschrijvers even een handreiking te geven: die vijf nieuwe gemeenten zijn Boarnsterhim (omvattende Idaarderadeel, Rauwerderhem en Utingeradeel), Dongeradeel (Dokkum, Oost- en Westdongeradeel), Littenseradiel (Baarderadeel en Hennaarderadeel), Nijefurd (Hemelumer Oldeferd, Hindeloopen, Stavoren en Workum) en Scharsterland (Doniawerstal en Haskerland). De drie niet-genoemde steden Franeker, Sloten en IJlst gingen op in respectievelijk Franekeradeel, Gaasterland en Wymbritseradeel. Tussen sommige gemeenten werd met de grenzen wat geschoven; Barradeel werd helemaal "opgedeeld". Met wat passen en meten konden alle "overtollige" burgemeesters weer een plaats krijgen; alleen Frieslands enige vrouwelijke burgemeester (die van Barradeel) keerde niet terug.

De Friese Staten, die zich vroeger vrijwel alleen bemoeiden met interne zaken (waarvan de strijd tegen en om het water een van de voornaamste was), verleggen hun "zwetten" steeds verder, zelfs tot in de derde wereld. Zo begonnen ze hun vergadercyclus 1983 met een debat over het vredes- en veiligheidsbeleid van de provincie. De Staten namen een CDA-motie aan waarin regering en parlement werd gevraagd alles te doen om te komen tot een vermindering van de bewapeningswedloop, waaronder de nucleaire, en te voorkomen dat in Nederland nieuwe kernwapens zouden worden geplaatst. Een PvdA-motie tegen plaatsing van kruisraketten op Fries grondgebied haalde het net niet. Het tussenrapport van de stuurgroep Brede Maatschappelijke Discussie over het voor en tegen van kernenergie leidde in juni tot een diepgaande discussie en een hele reeks moties en amendementen. Slechts één (van de FNP) werd aangenomen: streven naar een zo veilig, zo zeker en zo schoon mogelijke energievoorziening waarvan ook de arme landen optimaal zouden moeten kunnen profiteren, beperking van de energiebehoefte, doen aan energiebesparing en zoeken naar schone en duurzame energiebronnen.

Als een rode draad liep door de Staten-discussies het probleem van de werkgelegenheid, dat ook al méér dan provinciaal, zelfs meer dan landelijk is; vooral bij de algemene beschouwingen in december kreeg de grote werkloosheid in Friesland aandacht. In Friesland was onder het motto "Bouwen Werkt" het plan geopperd om werkloze bouwvakkers met behoud van uitkering weer aan de slag te laten gaan en de Staten zeiden in een motie dat

De oude (. . .) en de nieuwe (-) gemeentegrenzen. (kaart Prov. Planologische Dienst)

Friesland toch wel een extraatje verdiende wegens het "eerstgeboorterecht" van dit algemeen toegejuichte en ook toegepaste plan. In oktober stelden de Staten een sociaal-economisch beleidsplan voor de provincie vast (tegen: PSP, PPR, CPN en drie PvdA-ers), dat er van uit gaat dat het sociaal-economisch aspect in de besluitvorming een grotere rol moet spelen dan tot dusver en dat het beleid van de provincie zich moet richten op het behouden en uitbouwen van de bestaande bedrijvigheid. De Staten gaven de Gedeputeerden in december bovendien opdracht om na te gaan wat door tariefstelling en subsidiëring kan worden gedaan om de lasten voor de minimum-loners niet nog hoger te maken. Geklaagd werd over de afnemende bereidheid van het rijk om door extra faciliteiten verbetering te brengen in de werkgelegenheid.

De contacten met "Den Haag" waren niet om over naar huis te schrijven. Op onderwijsgebied voelde Friesland zich meer dan eens danig "bij de poot" genomen. De in het vooruitzicht gestelde poot van de rijksuniversiteit van het Noorden werd meer en meer afgekloven en wat Friesland tenslotte toegeworpen kreeg (enkele propaedeuses en HBO-voorzieningen) wekte groot misnoegen op, ook bij de Staten. Wat het langdurige project "Lytse skoallen" aan

Wumkes.nl

overwegingen en aanwijzingen opleverde schijnt geen enkele invloed te kunnen uitoefenen op het voornemen van de regering om onder het motto "bezuinigen en inleveren" tal van dorpen van hun schooltjes te beroven. En om nog een onderwijsprobleem te noemen: de spreiding van scholen voor voortgezet onderwijs is verre van ideaal. Zo zijn er meer terreinen waarop het niet klikt tussen Leeuwarden en Den Haag: de droeve geschiedenis met het Frysk Orkest, dat zou moeten verdwijnen (maar dank zij een soort Fryske Reboelje hopelijk, zij het in afgeslankte vorm, kan blijven bestaan), het gegoochel met het Integraal Structuur-Plan voor het noorden des lands, het beknibbelen op regelingen die de industrialisatie, de bedrijvigheid en dus de werkgelegenheid extra pep zouden kunnen geven, het gesjacher met de Deltadijk "boven Ferwerd" – enfin, er zijn er veel meer. Reden genoeg voor de Staten (althans tweederde deel) om te besluiten een contactman in Den Haag aan te stellen, die voor een betere informatie uit en naar Den Haag moet zorgen. Dat oog-en-oor-en-mond (drs. S. de Jong van Zuidhorn) functioneert pas sedert oktober en het is begrijpelijk dat het getij in 1983 nog niet kon keren.
Behalve een sociaal-economisch beleidsplan stelden de Staten ook een sociaal-cultureel jaarprogramma vast: uren werd gediscussieerd over de keuzes en het "wegingsinstrumentarium" dat daarbij moest worden gebruikt. Van het "welzijns"-front weinig nieuws buiten dan het gevecht om het voortbestaan van het Frysk Orkest en de universitaire vestiging. Het fonds monumentenzorg kreeg een extra injectie van vier ton en de bijdrage in de rehabilitatiekosten werd bepaald op vijftien procent (was twintig en de Gedeputeerden hadden er tien van willen maken). De honderd jaar oude brug en waterkering bij Munnekezijl zullen worden gerestaureerd; kosten 1,6 miljoen.
In oktober werd het Provinciaal verkeers- en vervoersplan vastgesteld. De Staten namen een CDA-motie aan waarin gekozen werd voor een oostelijke rondweg om Irnsum; een CDA-motie om de rondweg om Koudum hoger op het prioriteitenlijstje te plaatsen kreeg 26 voor- en 26 tegenstemmers, maar haalde het royaal in de november-vergadering. In maart al was besloten medewerking te

Een protest op het Binnenhof dat niet heeft mogen baten. (foto Friesch Dagblad; Foto-Archief Prov. Frl.)

Wumkes.nl

geven aan de uitbreiding van de haven van Lauwersoog; het verlengen van de steigers en de loswal en het vergroten van de havenkom en het haventerrein zal bijna 22 miljoen vragen. In mei werd 4,7 miljoen beschikbaar gesteld voor het bodemsaneringsprogramma 1983 en voor 36 oriënterende onderzoekingen naar bodemverontreiniging. Er werd een nieuw openbaar lichaam Afvalverwijdering Friesland ingesteld, roepnaam OLAF.

Economie

J. ter Welle

De nationale economie vertoonde op een aantal onderdelen een licht herstel ten opzichte van 1982. De export groeide aanmerkelijk, er was meer activiteit in de nijverheid (afgezien van de bouw) en de investeringen namen in geringe mate toe nadat er tot 1983 steeds van een daling sprake was geweest. Er zijn redenen om aan te nemen dat deze gunstige ontwikkeling aan Friesland niet geheel is voorbijgegaan. Uit een enquête van de Kamer van Koophandel en Fabrieken onder de Friese bedrijven blijkt, dat het het Friese bedrijfsleven in 1983 beter is vergaan dan in 1982. Aangenomen mag worden dat de investeringen ook in Friesland toenamen: in 1982 vroegen 28 bedrijven een investeringspremie aan (totaalbedrag 81 miljoen) en in 1983 waren het er 61 (totaalbedrag 189 miljoen). Een aanwijzing kan ook zijn dat het aantal faillissementen van Friese bedrijven in één jaar daalde van 370 naar 301.
Het lichte economische herstel heeft helaas niet geleid tot verbetering van de arbeidssituatie in Friesland: die verslechterde in 1983 aanzienlijk, zoals uit de tabel blijkt.

Werkgelegenheid	**1981**	**1982**	**1983***	**1982**	**1983***
	(situatie in mei x 1.000)			(% mutatie t.o.v. vorig jaar)	
landbouw en visserij	17,7	17,4	17,1	– 1,7	– 3,3
delfstoffenwinning, industrie en openbare nutsbedrijven	41,0	38,8	37,0	– 5,7	– 4,6
bouwnijverheid	16,4	13,4	12,2	– 18,3	– 9,0
handel, horeca, reparatie	29,0	27,1	26,0	– 6,3	– 3,7
transport, communicatie	8,1	7,8	7,5	– 3,0	– 3,8
banken, verzekeringen, zakelijke diensten	12,3	12,2	12,0	– 1,1	– 1,6
overige dienstverlening	44,5	44,7	44,2	0	– 1,1
totaal	169,0	161,4	156,0	– 4,5	– 3,3

* voorlopige gegevens op steekproefbasis

Tussen mei 1982 en mei 1983 is de werkgelegenheid in Friesland dus met ongeveer 3,3 procent gedaald. Dat is minder sterk dan in de twee voorafgaande jaren, maar het wijst toch op een ernstige ontwikkeling. Te meer als wordt bedacht dat de daling groter was dan de nationale relatieve afname van de werkgelegenheid in diezelfde periode.
Niet alleen dat de werkgelegenheid daalde, het aantal mensen dat werk zoekt en dat dus graag tot de beroepsbevolking wil gaan behoren, nam verder toe. Ook daarin onderscheidt Friesland zich in ongunstige zin van Nederland als totaal: door de specifieke leeftijdsopbouw van de Friese bevolking was de toeneming van de Friese beroepsbevolking groter dan in Nederland-als-geheel. Als

Wumkes.nl

gevolg van deze beide elkaar versterkende factoren nam de werkloosheid in Friesland fors toe. Gemiddeld bedroeg die 33.982 personen in 1983 tegen 27.617 in het jaar ervoor: een stijging met bijna 25 procent!
De werkloosheid is niet alleen een economisch probleem, zij grijpt ook diep in op sociaal gebied en als zodanig moet men concluderen dat 1983 voor Friesland een slecht jaar was. Dat de investeringen wat zijn toegenomen en dat de nationale handelsbalans is verbeterd door de stijging van de uitvoer, zal daarbij voor de 33.000 Friese werklozen zelfs geen schrále troost kunnen zijn.

Lân- en túnbou

A. Bokma

De maaityd fan 1983 wie op plakken de wietste sûnt it begjin fan de waarnimmings yn 1735, liet Hans de Jong ein maaie witte. En begjin septimber skreau er dat de simmer rekord-droech wie, op plakken de droechste yn dy twahûndertfyftich jier. En dêr kaam dan de droechste novimbermoanne fan de lêste seis jier noch oerhinne. Boeren en túnkers hiene oars gjin praat as it waar en dat docht jin gjin nij: har hiele bestean hinget der fan ôf. Troch spanningen en de machteleazens rekken guon boeren waarsiik ûnder doktershannen en op 'e lêste maaiedei skreau N. yn 'e âld-Ljouwerter: "werken noch bidden schijnt meer te baten: over agrarisch Nederland voltrekt zich een ramp".
Wurke wurde koe der net, dan moat it bidden dochs holpen ha, want no't wy tebeksjogge, kin sein wurde dat 1983 lokkich net in boere-rampjier wurden is. Foar guon hat it finânsjeel in min jier west, mar dat net allinne troch it waar en al leit it einsifer yn it noarden stikken leger as yn it súdwesten (Seelân hat it oer in tige bêst boerejier), it is better beteard as it yn 't earstoan like.
Aldere boeren seine dat hja nea belibbe hiene dat it siedzjen en setten yn juny noch begjinne moast. De setterbouwers ferlearen de moed dat der foar de "beruchte" dea-datum wol genôch kwantiteit wêze soe, maar wat net te tinken wie barde: de luze-ynfaasjes (meast mei súdweste-wyn) bleaune wei. Sadwaande krigen de setters de tiid om in goed gewaaks te leverjen. De luzen hiene it útgongsmateriaal fan de setterkweek foar jierren ferlern gean litte

De earste dei bûten yn de wietste maaitiid sûnt ieuwen. (foto Fries Landbouwblad)

Wumkes.nl

kinnen. Mei de sûkerbite-opbringst sieten de Fryske boeren wol yn 'e ûnderein. De nôten wiene trochstrings goed.
Yn de stronttrochwiete maaityd groeide it gers dochs noch, al holp de waarme maaiesinne it meast. De kij koene it lân net yn en meand wurde koe der ek net, dat sadwaande groeide de earste sneed te folle út en wie de kwaliteit fan dit winterfoer leech. Letter koe lykwols noch in goede kuil makke wurde en trochdat it fee yn de droege hjerst lang yn it lân bliuwe koe, foel de foerposysje by eintsjebeslút noch ta.
„Brussel", it bewâld fan de Europeeske merk, fûn dat de suvelproduksje te grut wurdt en dat it oars moast. No is it sa dat de wrâld noch altiten mear ferlet fan iten hat as dat der groeit, mar it slagget de wrâldpolitisi lykwols net om dêr in oplossing foar te finen. Jinsen is honger en by ús sitte de pakhuzen fol; foar in part fan de molke en de nôten is gjin opslachromte mear en dêrom soene de boeren mar minder produsearje moatte. Om dat te berikken soe der in "superheffing" komme moatte, seit Brussel; de boer soe foar de mingels dy't hy mear produsearret as de (noch fêst te stellen) limyt mar in fjirdepart fan it molkjild krije. It is noch bleaun by in driging, want yn Brussel binne se it samar net iens, mar as it trochgiet dan komt Fryslân – dat mei syn feehâlderij en de dêroan ferbûne (suvel)yndustry boppe-oan stiet yn Europa – der yn 1984 miskien sa goed net foar wei.
De oer de hiele wrâld ferneamde ropletters FRS steane tenei net mear foar it Frysk kowestamboek, mar foar it kowesyndikaat. It Frysk kowestamboek (fan 1879) is in nau oparbeidzjen oangien mei it Nederlânske kowestamboek, it NRS (fan 1874) en gâns saken wurde no lannelik regele. It FRSyndikaat organisearret noch wol keuringen en behertiget it fokbewâld en de registraasje, mar wa't de gloarjetiid fan it FRS meimakke hat en se kennen hat, de wrâldferneamde Fryske fokkers-boeren, kin dizze revolúsje yn de swartbûntfokkerij hast net pleatse. Mar it is wier: útlânsk fee en sperma ha ek yn Fryslân de fokkerij op 'e kop setten en de molkeproduksje de ko, dy't hjir, trochinoar rekkene, lange jierren ûnderoan hong, stiet no wer boppe-oan. Net eltsenien koe de nije koerts wurdearje: in ploechje fokkers hat in nij stamboek oprjochte om de âlde Frysk-Hollânske fokrjochting oan te hâlden.
Ien dy't syn hiele libben lang de fokkerij achtslein, folge, befoardere en beskreaun hat, sille wy it tenei sûnder dwaan moatte: Wouter Th. Zwart hat op 31 augustus te Ljouwert de holle del lein; hy waard 92 jier. Zwart, yn 1919 oprjochter fan de Lânboujongerein en syn libben lang warber op maatskiplik en kultureel mêd, hat fan syn kennis fan buorkjen en fokken tsjûge yn it Lânboublêd en it boek oer it FRS doe't dat tachtich jier bestie (1959).
De molkekontrôletsjinsten farre mei yn it nije stremyn en de sûnheidstsjinsten yn Grinslân, Fryslân en Drinte bekroanden har meiïnoar-gean mei it yn gebrûknimmen fan in mânsk gebou te Drachten. Oan 'e ein fan it jier wiene de problemen yn it Suvelbûn noch net alhielendal oplost: de Domo (no ien mei de Frico yn de suvelferiening Noard-Nederlân) woe net sûnder mear lid wurde fan it Bûn-âlde-foarm.
It is de CCF, it Ljouwerter kondinsfabryk, dy't hieltyd wer nije wegen oer de wrâld siket foar ús molke en de produkten dy't dêr fan makke wurde kinne. De CCF nimt sân fabriken oer fan de Amerikaanske Foremost-groep yn Thailân, Taiwan, Japan, Guam,

Wumkes.nl

Saoedi-Arabië, Libanon en Nigearia; hja sille hâldbere drinkmolke, yoghurt, iis út bûteroalje en meagere molkepoeier meitsje. Twa foaroanmannen fan de grutte suvelkoöperaasjes rekken wei: Cees van der Ploeg (75), âld-direkteur fan De Takomst en âld-foarsitter fan de Frico, en ir. Jaap Ritzema van Ikema (71), âld-direkteur fan Frico en CCF.
De yn 1980 makke ôfspraak dat de feilingsferieningen fan Berltsum en Ljouwert ien nije koöperaasje foarmje soene dy't it plak oanwize soe fan de sintrale Fryske feiling, komt neat fan op 'e hispel. Nei trije jier bongeljen is besletten om de nije klup op te doeken "en ze lieten de zaak zoals ie was". De ôfset sil der grif ûnder lije en de feilingen yn Grinslân-Drinte en Noard-Hollân koene der wol ris better fan wurde.
It tal skiep en bargen rint wat tebek; de kwaliteit fan de wol mei sa wol en de "zwoegerziekte" driget jit. De hinnebuorkerij hâldt ek net oer en lisbatterijen lykje ta weismiten keard. De belangstelling foar hynders foar de sport nimt noch aloan ta.
Ja, de boerewrâld sit fol met tûkelteammen. Al of gjin nije seedyk, 5500 muskusratten attrappearre (in 1978 noch mar 78) en de Amelanner boeren, dy't wend binne om sân oer de bûthúsflier te struien, moatte dêr mei ophâlde, want dat sân-opheljen is . . . "ontgronding"! Op it Amelân . . .

Rekreaasje en miljeu

K. Sikkema

"As in skoander jongfaam, dy't allinne noch mar wachtet om ferkrachte te wurden, sa leit Fryslân derhinne", dat konstatearre yn febrewaris 1983 (skrik net) it Frysk Deiblêd. No, dêr is neat fan kommen; it jongfrommis sil noch efkes geduld ha moatte. Faker as ienris drige der in oanslach op har keinens, mar by eintsjebeslút wie óf de moed óf it jild der net. Goed besjoen is der neat bard; gjin nije seedyk, gjin gasboaringen, gjin dong-dingen, gjin wynmûnepark, neat gjin tsjoeds, mar ek gjin goeds. No ja – de soere rein, mar dy is ûntaastber en dêrom tige geskikt om útbuite te wurden lykas twahûndert jier ferlyn de pealwoarm: as in soarte fan straf foar al ús sûnden.
Neat konkreets dus, mar argewaasje by 't soad. It meast wol om it kabinetsbeslút oan 'e ein fan 't jier dat der gjin sprake wêze kin fan in nije seedyk tusken It Bilt en Holwert: de âlde dyk moat ferswierre wurde (plan A) en as de boeren de simmerdyk yn 'e kwelder wat heger ha wolle, dan dogge se dat mar. De natoerbeskermers seine "hoi", mar it provinsjaal bestjoer, de lânbou-organisaasjes en de seekanters wiene kûgels.
Der waard grute dat de ministers plan Ct ôfwiisden om de "griene guerrilla" (wurden fan in âld-bestjoerder fan de Waadklub) oan de lije side oan te kommen. Dat dan om't it kabinet wól tastimming jaan woe om nei gas te boarjen op it Fryske Waad, om in gas- en oaljelieding fan de Noardsee oer it Grinzer Waad nei Warffum te lizzen en om de haven fan it Lauwerseach út te wreidzjen. Net ûnmooglik lykwols binne se yn Den Haach noch benauder foar Fryske CDA-ers dy't betankje wolle as foar grinende grienen, want begjin '84 gie it kabinet ynienen om. Nei alle gedachten komt der dochs in nije dyk, in B-trasee, dy't in lyts njoggenhûndert bunder butendyks lân omklammet.
Dy gaskonsesje wurdt jûn oan de Frânske maatskippij Petroland en tsien-tweintich jier lang sil der oan de Súdwâl tusken Harns en

Wumkes.nl

Flylân in "platfoarm" yn see stean. Harns bliid: wurkgelegenheid! Mar in professor dy't se opdrave lieten, Leendert Bak, sei dat se der net mear fan ferwachtsje moatte as trije knikkerts, in poepke en wurk foar oardel man en in sike hin.

Nasjonaal Park
Op alle mooglike (ek rare) manieren is besocht om de soldaterij út it Lauwersseegebiet te kearen. Tsientûzen minsken demonstrearren yn juny by it Lauwerseach tsjin de militêre plannen, der waarden trijetûzen houtene grêfkrusen yn it ûnskuldige sân fan de Marnewaard stutsen en de Fryske en Grinzer gemeenten om de Lauwerssee hinne woene ha der soe fan it hiele gebiet in Nasjonaal Park makke wurde – mar Den Haach joech gjin krimp. Wat ál in Nasjonaal Park wurdt, dat is it Skiermuontseach. Dat wol sizze: trije jier op proef; befalt it net, beheint it bewenners en gasten tefolle yn har frijheid, dan kin it gemeentebestjoer it beslút weromskroeve. De status fan Nasjonaal Park moat de natoer hoedzje foar al te yngripende feroaringen en foar it eilân is dat wol fan belang: it kuiert nammentlik stiloan eastliker en leit no al foar in part yn Grinslân. Boppe de gasbel fan Slochteren en men wit mar nea wêr't de Grinzers de ôftaapkraantsjes montearje.

De eilannen
Nettsjinsteande de pyn-yn-'e-ponge, dêr't alle Nederlanners lêst fan hiene, ha de eilannen net te kleien hân. Der binne tsien persint minder fakânsjes yn it bûtenlân trochbrocht, mar de binnenlânske knyntsjedagen koene it sawat lykhâlde. Dat kaam mei troch it sierlike simmerwaar. Lykwols, de opbringst hold net oer: de fakânsjes wiene koarter, de minsken makken safolle deitochten net en ieten, dronken en sliepten minder yn hotels. It Skiermuontseach en Flylân tidigje op better tiden en bouwe elk in nij hotel oan 'e ein fan har Badwei, mar yn 't earstoan moatte de eilannen rekken hâlde mei in gruttere tafloed fan kampearders. Dêr hiene se yn 1983 de hannen al fol oan (it wie ien en al yllegale kampearders yn 'e dunen) en it soe alhielendal wat wurde as de nije Kampearwet ûnferoare yngien wie: dan mocht eltse boarger trije tinten op syn hiem talitte. Skylge berekkene dat it dan noch ris fiifentweintichtûzen kampearders talitte moast en de oare eilannen soene meiinoar grif fyftjintûzen kampearders mear krije. En dat soe no krekt tefolle fan it goede wêze, want sa'n stream fan ûngeregelde, ûnfoarsjoene en ûnechte kampearders, dy't noch wolris wat brallich en brollich wêze wolle, past net yn it ramt fan de "kwaliteitsferbettering" dêr't de eilannen op ta wolle. Lokkigernôch naam de Keamer in moasje oan om de eilannen bûten de trije-tints-regeling te hâlden.

De sylderij
Op tragyske wize is dúdlik wurden dat silen op 'e Iselmar en it Waad fakmanskip ferget. Fan de silers yn 't foarste plak, mar ek fan de "begeliedende tsjinsten". Op Himelfeartsdei kaam der in swiere stoarm dêr't De Bilt net foar warskôge hie: alve deaden op 'e Iselmar en dêr wiene betûfte silers ûnder. Yn novimber wie der nochris sa'n stikeme stoarm, mar doe waard der net mear syld. Der wurdt no praat oer in minder frijbliuwend warskôgingssysteem en it nije farbewiis moat de grutste brykswaaiers fan de

Wumkes.nl

wyld-oerstjoere baren hâlde. Op de achthûndert kilometer Fryske rekreaasjefearten en -marren (sifer út it Provinsjaal Farwetterplan fan desimber) wie it ek net altiten like feilich; benammen de kombinaasje berops- en plezierfarderij op bygelyks it Margrytkanaal freget om spulregels.
Noch net sa lang ferlyn waard sein dat der eins mar net mear boaten komme moatte soene, mar no't it tal yndied ôfnimt, hat it Farwetterplan it wer oer Fryslân as in Nederlânsk, ja Europeesk silersparadys en om dat te berikken soe op syn minst in tweintich miljoen gûne nedich wêze. It tal Fryslân yn-kommende boaten lei in trije-fjouwer persint leger. Der giene in hûnderttsientûzen skipkes troch de Fryske yn- en útfalspoarten en oannommen dat wa't komt der ek wer út giet, soe dat fiifenfyftichtûzen boaten betsjutte. Tel ús eigen seisentweintichtûzen der by, dan wiene der yn 1983 in tachtichtûzen syl- en motorboaten op it Fryske wetter. De "surfplanken" net meiteld en dy télle wol mei: de earste Alvestêdetocht foar plankjesilers hat west! Hy duorre twa dagen, der wiene fiifentweintich dielnimmers en mar twa hellen de einstreek yn Snits. De winner, in Sliedrechter, hie 16½ oere op it wiffe ding stien en wie skjin oan ein. Yn 1984 wurdt it in echt bûnsbarren.
Grut trelit doe't de provinsje maatregels naam tsjin it oanlizzen yn trije gemeenten: It Hearrenfean, Haskerlân en Smellingerlân. Yn guon fearten mei alhielendal net mear oanlein wurde, yn oare heechút trije dagen. Yn oktober waard dy regeling (doel: konsintraasjes fan boaten yn 't iepen fjild tsjin te gean) fan tapassing ferklearre op in folle grutter bûtengebiet en yn 1985 komt der in definitive regeling. De boaten moatte tenei yn "opberchhavens", mar dy binne fierstente djoer, sizze de wettersporters.

Boer en lânskip
Opskuor ek yn boererûnten oer wat de provinsje woe. Dy makke yn april bekend hoe't neffens har de trettjintûzen bunder "relaasjenotagebiet" oer Fryslân ferparte wurde moast: it lân dat te moai is om de boer der mar yn ompiele te litten mei keunstdong, gersfrees, grippelmasine en oar nijmoadrich ark. In oantaasting fan it eigendomsrjocht en de frijheid fan hanneljen, waard der roppen en it reinde beswierskriften. De saak wie oan 'e ein fan 't jier noch net útiten. Boer (Lânbouskip) en natoerbeskerming (Fryske Gea) fine inoar ek wolris wer: hja rjochten de stifting Ynstânhâlding Lânskipseleminten op, dy't mei trettjin man úteinsette om te sjen wat der te rêden is fan de fjouwertûzen kilometer houtwâl en elzesingel, de 29 einekoaien, de 29 tunen fan bûtens en de 26 bunder fjildboskjes dy't Fryslân hat. Der komme no ek "stiltegebieten", mar dêr sil de lânbou gjin lêst fan ha, wurdt sein. De earste binne de Jan Durkspolder by Earnewâld en de Dellebuorsterheide by Berkeap. Yn hoefier't it stil bliuwe sil oan de Slachte tusken Seisbierrum en Doanjum as dêr de fjouwerentweintich grutte wynmotors stream steane te draaien, moat ôfwachte wurde. In pear boeren tsjinnen beswierskriften yn omdat it wynmûnepark sechstich bunder fan de bêste Fryske klaaigrûn opslokt en guon Steateleden fûnen it skoof en skande dat der safolle stream ferlern gean soe by it transport (dy wynmûnen soene set wurde moatte op de plákken dêr't de stream nedich is, lykas op 'e Lemmer dêr't se it rioelwetter skjinmeitsje wolle mei wynenerzjy), mar dit eksperimint sil wol trochgean. Dat kin net mei wissigens sein wurde

Wumkes.nl

fan it plan-Dearsum dat mei stream út wyn en dong frij wol fan it PEB: de provinsje wol der gjin jild yn stekke en it ryk allinne as fêst stiet dat it projekt yn twa jier rindabel is.
Ja – wat sil it wurde mei de rekreaasje yn Fryslân? Etif, Heidemij en in Apeldoarns buro sille foar de provinsje in Toeristysk-Rekreatyf Untwikkelingsplan meitsje, in "overall"-plan, in TROP. Mei miskien omtinken foar in grut toeristysk attraksjepunt. Dat soe, is al sein, moai by dat wynmûnepark kinne. In soarte fan Slagharen of Bobbejaanspark tusken de wintelwjukken mei as ûnwjersteanber sintrum it doarp mei safolle sex, bier en rum yn syn namme. Wy binne benijd!

Sport

J. W. van Wijnen

De Friese schaatsenrijders en -rijdsters namen in 1983 met wisselend succes deel aan de verschillende kampioenschappen. Hilbert van der Duim werd voor de vijfde keer in successie Nederlands kampioen lange baan; Yep Kramer was vierde. Bij de Europese kampioenschappen in Den Haag pakte Hilbert de titel, op de hielen gezeten door Yep, die een voortreffelijke tweede plaats bezette. De wereldkampioenschappen leverden Yep de vierde plaats op, terwijl Hilbert zich niet eens bij de laatste zestien klasseerde. Hilbert, die de Friese Persprijs 1983 kreeg, won bij de WK sprint heren de bronzen plak. Het "gat" tussen de Friese schaatstenrijdsters en de Oost-Europese top werd groter. Alie Boorsma kwam bij de Europese kampioenschappen niet hoger dan de elfde plaats; ze was daarbij de beste Nederlandse. Zij werd Nederlands kampioene bij de sprintkampioenschappen, die voor de eerste keer werden gehouden. Boukje Keulen eiste de nationale titel shorttrack voor zich op.
De ijshockeyers uit Heerenveen, de Feenstra Flyers, werden voor de zevende achtereenvolgende keer nationaal kampioen. De vijftienjarige Angelique Lemmink uit Leeuwarden legde in Oostenrijk beslag op de titel Nederlands Jeugd-skikampioene tot achttien jaar en werd uitgeroepen tot sportvrouw van de gemeente Leeuwarden. En bij de Nederlandse winterzwemkampioenschappen legde Anneke de Jong van de Drachtster Zwem- en Poloclub beslag op vier

De Bintje-marathon van Suameer, waar dit aardappelras 75 jaar geleden werd gekweekt, naar Münster. Burgemeester A. J. van Dulst van Tietjerksteradeel schiet marathonspecialist Anton Nijboer weg, die het eerste traject zal lopen, vergezeld van een volgwagen met tienduizend kilo bintjes. (foto Friesch Dagblad; Foto-Archief Prov. Frl.)

Wumkes.nl

Nederlandse titels, terwijl ze ook nog twee zilveren en twee bronzen medailles won en en passant acht Friese records brak.
Annet Meibos van WIK-FTC te Heerenveen werd Fries turnkampioene van het KNGV en haar clubgenote Barbara Boersma veroverde de titel bij de junioren A. Quick uit Leeuwarden bereikte viermaal de eerste plaats bij de nationale A-kampioenschappen ritmische gymnastiek en Brinio uit Leeuwarden drie maal. Yep Kramer schaatst niet alleen hard, hij staat ook op de racefiets z'n mannetje: in mei werd hij Drents kampioen.
Ook in 1983 was het trio Sake Saakstra, Piet Jetze Faber en Johannes Brandsma op het kaatsveld bijna niet te stuiten. Het won de PC onbedreigd en Brandsma haalde over het hele jaar de meeste kaatspunten. De sympathieke smid Sjouke de Boer uit Exmorra hing de kaatshandschoen aan de wilgen en dat is een verlies.
De tweede klasse zaterdagvoetbalvereniging Drachtster Boys veroverde de KNVB-beker. Bij de A-junioren werd Drachten winnaar van de Friesland Cup. De sportclub Cambuur veroverde een periodetitel en werd tweede in de na-competitie; er zat dus geen promotie in naar de ere-divisie. Het damesteam van de roomskatholieke voetbalvereniging MKV '29 sleepte in Bakkeveen het noordelijk clubkampioenschap in de wacht.
In de titelstrijd om het Nederlands kampioenschap fierljeppen gaf Friesland de toon aan; alleen de dames moesten de hoogste eer afstaan aan "Holland". De strijd om het wereldkampioenschap dammen was een Nederlandse aangelegenheid: Harm Wiersma won in een tweekamp van Jannes van der Wal en werd wereldkampioen. Het kampioenschap Fries dammen ging als van ouds naar de damclub Wirdum. Tjitze Smeding werd voor de derde keer Nederlands kampioen bij de pikeurs en hij kreeg ook de provinciale sportprijs.
Jeen Zwaga prolongeerde het kampioenschap skûtsjesilen met het Earnewâldster skûtsje. De Iepen Kampioenskippen trokken grote belangstelling en Friesland volgt met belangstelling hoe het verder gaat tussen de SKS en de "alternatieven". De volleybalsters van FBTO-DVC te Dokkum werden voor de vijfde keer kampioen van Nederland en Henk Woudstra van DOS werd uitgeroepen tot korfballer van het jaar.
Tenslotte: Annie van der Meer, een 36-jarige kleuterleidster uit Oldeholtpade, is de eerste Nederlandse vrouw die de snelwandelwedstrijd Parijs-Colmar uitliep. Zij deed over de afstand van 518½ kilometer 77 uur en 40 minuten en eindigde als tiende en dat is niet mis.

Ûnderwiis

A. H. Joustra

As immen de positive ûntjouwingen yn it ûnderwiis yn 1983 ferlykje soe mei de negative, dan slagge de skealjes spitigernôch troch nei de lêstneamde. Besunigingen wiene ek yn it ûnderwiis oan 'e oarder fan 'e dei. It is slim oan te jaan, oft troch alderhanne besunigingen de kwaliteit fan it ûnderwiis tebek rint, mar it stiet wol as in peal boppe wetter, dat de motivaasje fan de learkrêften en fan de learlingen der troch dy ûntjouwingen net better fan wurdt. Foar de learlingen komt dêr noch de negative faktor oerhinne fan gjin inkeld útsjoch op wurk. Ek yn 1983 moasten de measte skoalferlitters, al of net mei in diploma, ûnderfine dat der foar har gjin plak op de arbeidsmerk wie. Dat is in situaasje dêr't it regear him

Wumkes.nl

net by dellizze wol. Ien fan de middels om dy te ferbetterjen is it ynstellen fan COA's (Contactcentrum Onderwijs-Arbeid) en ek yn Fryslân kaam sa'n provinsjaal sintrum fan de grûn. Dêr wurkje fertsjinwurdigers út it ûnderwiis en guon út de arbeidssektor (wurkjouwers en wurknimmers) meïnoar yn op om de oansluting tusken oplieding en praktyk sa goed mooglik ferrinne te litten.
In oar probleem krige ek (wer) apart omtinken, nammentlik de oergong fan it leger ûnderwiis nei it fuortset ûnderwiis: in hiel âld fraachstik al, dat sa út en troch de kop wer opstekt. Begjin 1983 ferstjoerde de Provinsiale Underwiisried oan de skoallen foar leger ûnderwiis en fuortset ûnderwiis yn Fryslân in diskusjestik oer dy matearje. Dêrneist binne op ferskate plakken yn Fryslân, bygelyks op It Hearrenfean, nije plannen ûntwikkele om de oergong fan it leger ûnderwiis nei it fuortset ûnderwiis te ferbetterjen. De haadtendins dêrby is no om de skoalfoarderingetoets nei de eftergrûn te skowen en om yn it plak dêrfan in troch de legere skoalle opsteld learlingeprofyl te brûken. By it opstellen fan sa'n profyl moat de learkrêft de feardichheden en foarderingen fan de learlingen tige sekuer opnimme en fêstlizze. Mei it hieltiten mar wer grutter wurden fan de klassen wurdt sa'n opjefte fansels net makliker.
Yn it algemien kin sein wurde – dat hat ek yn 1983 wer bliken dien –, dat it wurk fan de minsken yn de skoallen swierder wurdt, wylst oan de oare kant it tal wurkleaze learkrêften sawol út it leger ûnderwiis as út it fuortset ûnderwiis alle jierren fiks tanimt: twa ûntjouwingen dy't heaks opinoar steane. De Provinsiale Underwiisried hat in twadielich plan makke om wurkleaze lesjouwers de gelegenheid te jaan om troch it "weromploegjen" fan útkearingsjild of mei behâld fan in útkearing yn it ûnderwiis oan 'e slach te kinnen. It plan is ferstjoerd nei it regear yn Den Haach en nei Deputearre Steaten mei de ferwachting, dat it yn syn gehiel of yn dielen yn útfiering naam wurde sil.
Al binne de measte lange-termynplannen fan it regear oangeande de struktuer fan it ûnderwiis wat op in sêft sin set, dat hâldt net yn dat se yn Den Haach fan betinken binne dat alles yn it ûnderwiis bliuwe moat sa't it der no hinne leit. Twa notysjes fan it ministearje joegen yn ûnderwiisfermiddens – en dêr bûten – hiel wat opskuor. Earst kaam in skriuwen fan steatssekretaris Van Leijenhorst oer it opdoeken fan lytse skoaltsjes foar leger ûnderwiis en beukerûnderwiis. Der ûntstie fûl ferset tsjin dy plannen. It resultaat is no dat yn 1984 by de oergongsoperaasje fan legere skoallen en beukerskoallen yn basisskoallen besocht wurde sil om gjin basisskoallen te stiftsjen dy't net "libbenskrêftich" binne. It frjemde fan de saak is dat net in minske eins presiis wit wat in "libbenskrêftige" basisskoalle is. Dúdlik is wol, dat de striid foar it behâld fan de lytse doarpsskoalle yn 1984 in hichtepunt krije sil.
It twadde epistel, nammentlik ien fan steatssekretaris mefrou Ginjaar-Maas, wie ornearre foar it fuortset ûnderwiis. Ek yn dy sektor – it ferhaal wurdt ientoanich – binne nei it oardiel fan de steatssekretaris fierstente folle lytse skoallen. Sokke skoallen – wy kinne sa njonkelytsen it deuntsje – binne te djoer en de bern krije harren gerak dêr net. De oplossing? Fusearje! Foar Fryslân hâlde dy plannen fan mefrou Ginjaar-Maas yn dat der, benammen op it plattelân, hiel wat húshâld- en mavo-skoallen ferdwine moatte soene, likernôch 40 persint. Ek oangeande dy opset fan mefrou

Wumkes.nl

Ginjaar-Maas is út Fryslân wei omraak tsjinabbelearre en it liket der no op dat dy hiele saak net trochgean sil, mar oft dat yndie it gefal wêze sil, moat 1984 ús noch leare.
De ferwachting wie, dat de minister yn 1983 syn opfettingen oer de beide rapporten *Het Fries in het Buitengewoon Onderwijs* en *Het Fries in het Voortgezet Onderwijs* bekend meitsje soe. Spitigernôch is dat net bard. Den Haach hat blykber gjin haast mei it jaan fan in beliedsreaksje op dy beide rapporten.
Posityf yn 1983 wie it út ein setten fan it HEAO yn Ljouwert. Ek it K-MBO, mei syn haadfêstiging yn Bûtenpost, hie in tige goed jier. Plannen ta útwreiding fan it K-MBO yn Fryslân binne (yn 1983) yntsjinne. It ISP-projekt Lytse Skoallen Fryslân moast mei yngong fan 1 july ôfsletten wurde. Foar de ûntjouwingen fan it nije basisûnderwiis yn Fryslân en benammen foar de ûntjouwingen fan de lytsere basisskoallen is it ferdwinen fan dat projekt in tige fertrietlike saak.

Likemin as dat by it ISP-projekt koe, is de flagge útstutsen by de ûntjouwingen oangeande in universitêre fêstiging te Ljouwert en by de realisearring fan de yntegraasje fan de Schooladviesdienst te Ljouwert yn it Mienskiplik Sintrum foar Underwiisbegelieding yn Fryslân. It seit himsels dat de Steaten tsjinakselje neigeraden de plannen mei de universitêre fêstiging te Ljouwert meagerder wurde. Oan in útklaaid gefal wolle Deputearre Steaten net meiwurkje; dat is wol dúdlik. Wat yn 1983 net folle dúdliker wurden is, dat is wat Deputearre Steaten no eins sels op dat mêd foar eagen stiet.

Geestelijk leven

C. P. Hoekema

Afnemend gemeenschapsgevoel en toenemend individualisme bepalen ook in Friesland mee de gang van zaken in kerken en gemeenten, vooral in de grote kerkgemeenschappen. Dat betekent: steeds minder kerkbezoek zowel bij de rooms-katholieken als bij de protestanten en in sommige dorpen – vanwege de combinaties – niet iedere zondag meer een dienst. Daar staat tegenover dat praktisch alle kerken proberen midden in het leven te staan door vraagstukken aan de orde te stellen als oorlog en vrede (IKV en ICTO), euthanasie, homofilie en seksualiteit, buitenechtelijke relaties, bijbelkennis en -beschouwing, bereiken en vasthouden van de jeugd, studentenpastoraat, verantwoordelijkheid jegens verre landen waar armoe en onderdrukking heersen, missionaire taken ten opzichte van moslims, joden en anderen, oecumenische samenwerking en de plaats van de vrouw in de kerk. Onderwerpen die in bepaalde kerkelijke kringen wel reactie oproepen – zo zijn er predikanten die nu juist de nadruk gaan leggen op de "verticale lijn", de verhouding van de enkele mens tot God –, maar over het algemeen (en dat heeft 1983 opnieuw bewezen) kan worden gesteld dat de Friese kerken en gemeenten star dogmatisme en onverschilligheid afwijzen en open staan voor vernieuwing, in elk geval voor discussie daarover.

Rooms-katholieke kerk
Bisschop Möller van het bisdom Groningen, waaronder de Friese parochies ressorteren, zag in een nota een verschuiving naar een vrijwilligerskerk, een meer betrekken van de leden zelf bij diensten

Wumkes.nl

en pastorale arbeid. Het proces is in Friesland al een tijd gaande en leidt tot oecumenische contacten.
Tussen de zestig en tachtig procent van alle in rooms-katholieke kerken van het bisdom gesloten huwelijken is gemengd. Bijna twaalfhonderd gelovigen bezochten de Sint Bonifatius-gebedsdag in Dokkum. Bolswarder Franciscanen gingen per fiets naar de vredesdemonstratie op 29 oktober in Den Haag. In februari is afscheid genomen van de laatste Franciscanessen in Harlingen, die daar 127 jaar lang goed werk hebben verricht op onderwijsgebied. Het r.k. onderzoeksbureau KASKI bepleitte in een rapport een ingrijpende sanering van de zes parochies in Leeuwarden. Niet op grond van financiële overwegingen, maar omdat het kerkbezoek in sommige parochies sterk terugloopt en omdat het ledental dalende is.

Nederlandse Hervormde Kerk
Het KASKI bracht ook rapport uit over de Nederlandse Hervormde Kerk. Daaruit bleek dat het aantal hervormden jaarlijks met anderhalf procent daalt en dat de bijdragen in vier jaar met 42 procent stegen.
De hervormde kerk biedt ruimte voor tal van opvattingen. Voor de Confessionale Vereniging Friesland pleitte ds. R. Hokwerda van Apeldoorn voor een nauwe band tussen kerk en politiek. Dr. A. J. van Binsbergen van Bolsward zei in de classis Sneek dat hij voorstander is geworden van de doop op belijdenis. Met vijf collega's kwam ds. Aukje Elsinga van Bakkeveen in de nota *Een hart onder de riem* op voor o.m. een vreugdevollere beleving van het Avondmaal als viering van Pasen.
De provinciale Vereniging van Vrijzinnige Hervormden verzette zich tegen de centralistische structuur van de landelijke vereniging en stelde bij de viering van haar vijftigjarig bestaan de vraag: Zijn wij te traditioneel of misschien te tolerant?
Het "Samen op weg" van gereformeerden en hervormden heeft in sommige plaatsen geleid tot het aanstellen van één predikant voor beide gemeenten, maar ondervindt elders weerstand, zowel door de aanwezigheid van verschillende modaliteiten binnen de kerk als door een minderwaardigheidsgevoel van ambtsdragers ten opzichte van actieve en ordelijke gereformeerden. Aldus dr. R. Mooi, secretaris-generaal van de Hervormde Kerk in de classis Franeker.
Het open karakter van de hervormde kerk maakte diepgaande gesprekken mogelijk over en met homoseksuele jongeren (classis Dokkum), over het toenemend anti-semitisme (classis Heerenveen), over kernbewapening (o.a. Hardegarijp) en over werkloosheid (Franeker), waarbij gesteld werd dat de kerk zich op een nieuwe arbeidsethiek dient te bezinnen. In Grouw wist een werkgroep uit de samenwerkende kerken uitwijzing van een aantal Turkse vluchtelingen te voorkomen. In de classes Sneek en Dokkum werd geconstateerd dat vele jongeren wel degelijk zoeken naar een relatie met God, maar de weg die ze gaan loopt niet meer door de kerk.
De vergrijzing van leden en de sluiting van kerkgebouwen (ook de Westerkerk te Leeuwarden) gaat door. Een "preekplaatsenplan" in Drachten bracht verontrusten in het geweer voor de Koepelkerk. Ds. J. J. Kalma publiceerde in de serie Een kerk in opbouw het *Classisboek Franeker (1636-1658).*

Wumkes.nl

Gereformeerde Kerken
Het zal niet lang meer duren of de Gereformeerde Kerken in Friesland hebben evenveel leden als de hervormde kerk. Terwijl landelijk een daling van belijdende en doopleden intrad, konden de belijdende leden in Friesland zich handhaven; het aantal doopleden liep terug. In 1982 waren er 117.382 belijdende en doopleden, terwijl de hervormde kerk 138.000 belijdende, doop- en geboorteleden telde. En – de daling bij de hervormden is sterker dan die bij de gereformeerden!
De generale synode vergaderde in mei in Dokkum. Ds. L. H. Kwast noemde de theologieën van het feminisme, vrede, revolutie, derde wereld, hoop enzovoort "tweede naamvals-theologieën". Dr. A. G. Luiks (emeritus) verzette zich tegen de stelling dat niet Christus de nieuwe wereld brengt maar dat de mensen dat zelf moeten doen en prof. dr. K. Runia wees op de constanten in de Bijbel die als norm eeuwigheidswaarde bezitten. Hij keerde zich tegen LAT-relaties, maar ds. Rutgers kwam daar tegen op.
Op de studiedag van de Gereformeerde Vrouwenbond zei ds. Hogenhuis dat onze maatschappij een "vaderloze" maatschappij is geworden: de jongens en meisjes moeten het zelf maar uitzoeken en zo komen ze buiten de kerk terecht. Van *De Afscheiding in Friesland* van dr. J. Wesseling verscheen het derde (tevens laatste) deel.

Andere kerkgenootschappen en gemeenten
Het aantal belijdende Doopsgezinden liep met 55 terug tot 4578 op 1 januari 1983; de daling was kleiner dan in voorgaande jaren. Bij de Baptisten is een lichte groei te constateren. In Gorredijk begon een kleine groep in de voormalige kerk "Eben Haëzer" met hulpwerk voor jongeren en jeugdige werklozen en in Surhuisterveen startte een nieuwe gemeente van vrije baptisten haar werk. Bij de Christelijk Gereformeerden vermindert het ledental. Gereformeerde Kerken Vrijgemaakt hebben in Friesland 28 gemeenten, waarvan er zestien vacant zijn. Het Leger des Heils (het korps Franeker bestond vijfenzeventig jaar) legt de laatste tijd de nadruk meer op geestelijke dan op materiële hulpverlening. De Vrije Evangelische Gemeente te Leeuwarden werd 125 jaar; de kleine gemeente te Bantega maakt een snelle groei door. De Mormonen of Heiligen der Laatste Dagen te Leeuwarden namen een nieuwe tempel in gebruik; er waren in april 65 actieve leden.

Oecumene en Raad van Kerken
Teleurstelling bij de actieve medewerkers van jeugdwerk en studentenpastoraat over het uitblijven van voldoende subsidie van de kant van de kerken, wat leidde tot het vertrek van Luit Spanninga als coördinator. De samenwerking tussen de rooms-katholieke en andere kerken stond volgens het bisdomblad op een laag pitje. Hetzelfde deed zich voor in de Raad van Kerken, waardoor voorzitter ds. C. Langeveld er uit stapte; de geringe activiteit was ook voor de secretaris, ds. H. Zuidersma, reden om de pen neer te leggen. In Grouw is voor de vierde keer een kerkendag gehouden, er was interkerkelijke samenwerking in Scharnegoutum en andere plaatsen, in Camminghaburen (Leeuwarden) sloeg het oecumenisch avondgebed goed aan en eveneens in Leeuwarden is op verzoek van Surinamers en Antillianen een gesprek gearrangeerd tus-

Wumkes.nl

sen Hindoes, Moslims en Christenen. De vormingscentra De Oorsprong te Sint Nicolaasga en Vinea Domini te Witmarsum werden door de bezuinigingen van het rijk gedwongen tot samengaan. Onder de naam De Marnewier wordt het werk in Witmarsum voortgezet.

De tsjerken en it Frysk
Op in pear útsûnderingen nei (Jellum, Hjelbeam) freegje de tsjerken yn Fryslân selden of nea om in Fryske tsjinst. Koen Zondag, foarsitter fan it Kristlik Frysk Selskip, sei yn it Centraal Weekblad dat it Frysk op himsels gjin doel wêze mei, mar dat it wol sa is dat in Fryske preek de Friezen mear oansprekt as ien yn it Hollânsk, dat neffens ds. Ype Schaaf it evangeelje op feilige ôfstân hâldt. De middels foar Fryske preken binne der wol en der komme jimmeroan mear. Sa kaam fan J. W. Zantema syn bernebibel *Bliid boadskip* de tredde printinge út en ds. J. J. Kalma en dr. H. Oldenhof stelden by gelegenheid fan it fiifensantich-jierrich bestean fan it Kristlik Frysk Selskip de tsjerkeskiednis *Kostgongers fan de Hear* gear. Fierders ferskynden it *Bibelsk deiboek* fan ds. Th. Kuiper en *Psalmbewurkingen yn it Frysk* fan drs. J. Popkema.
Der wurdt yn Fryslân ek noch yn oare tongslaggen preke: yn Sibrandahûs wie in Grinzer tsjinst en yn Elsloo ien yn it Stellingwerfs, dêr't *Ark feur Karkewark* oanbean waard, in útjefte fan de Stellingwarver Skrieversronte. Koartsein: op it mêd fan de presintaasje is der yn Fryslân in grut ferskaat en dan hawwe wy noch net ienris de útstjoeringen fan tsjerketsjinsten fan IKON en Radio Fryslân neamd. Hopelik sille dy der ta bydrage dat der mear tsjinsten yn it Frysk komme.

Kultuer

P. Hemminga

Beliedsfoarnimmens
Lykas al oansein wie, wierre it yn 1983 net eltsenien op kultureel – en oar – mêd mei. Sa krigen de iepenbiere bibleteken mei wol hiel foarse besunigings te krijen. It ynleverjen fan in fjirde part fan it subsydzje is mear as allinne it oanheljen fan de broekriem. Foar Fryslân betsjut soks 52 arbeidsplakken minder en it ynfieren fan lêsjild.
It sosiaal-kultureel wurk kaam der wat better foar wei: dêr gie it mar om in koartsjen mei tweintich persint. De útstellen fan Deputearre Steaten oangeande it boppe wetter krijen fan de ryskbesunigings hellen de einstreep lykwols net. Net allinne ferwarden de takomstich dupearden har fûl, ek fan oare kanten wie de krityk sadanich dat der yn 1984 besjoen wurde sil op hokfoar wize der yn 1985 besunige wurde kin.
De besunigings op it wurk fan de foarmingsynternaten soargen foar it ferdwinen fan De Oorsprong en Vinea Domini. De beide ynternaten namen it beslút om yn 1984 as De Marnewier yn Wytmarsum yn de mande fierder te gean.
Fan de side fan it regear waard njonken de besunigingsútstellen ek nij belied formuleard. De Medianota fan augustus giet û.m. yn op de fraach wa't wol en wa't net op de kabel mei, wa't wol of wa't net reklame meitsje mei en hoe't de regionale omrop betelle wurde moat. De begjin septimber ferskynde Hoofdlijnennotities volwasseneneducatie hat it oer de ynhâld, de organisaasje en it beteljen fan wat basisedukaasje neamd wurdt. De Beleidsnota in-

Wumkes.nl

Meiwurkers fan de iepenbiere bibletheken by de Ljouwerter Beurs yn protest tsjin de foarse besunigings. (foto Leeuwarder Courant; Foto-Archief Prov. Frl.)

zake wetgeving welzijn, volksgezondheid en cultuur, útkommen op 26 septimber, nimt net allinne ôfskied fan in jierrenlang besykjen om te kommen ta wetjouwing op fjilden dy't it noch altiten sûnder in wetlike wissens dwaan moatte, mar liket ek de ein fan it tiidrek fan de fersoargingssteat oan te jaan. Alle trije notysjes hawwe te krijen mei in stribjen nei minder regels en litte in tekoart oan omtinken foar regionale en Fryske mooglikheden en belangen sjen.
Oanset ta nij belied docht ek bliken út de ynstallaasje fan in provinsiale wurkgroep foar Fryske telefyzje. De wurkgroep sil op koarte termyn de mooglikheden en ûnmooglikheden fan eigen telefyzje foar Fryslân oanjaan. De trammelant dy't in jier earder ûntstien wie oer it orkestebestel en dêrmei oer de takomst fan it Frysk Orkest, krige yn 1983 foarearst syn ein yn de Twadde Keamer, dy't it Frysk Orkest mei 48 formaasjeplakken bestean litte wol. Op it mêd fan de kulturele opfierings kaam de provinsje mei in nije subsydzjeregeling fanwegen. Teater- en muzykfoarstellings yn de provinsje wurde lâns de wei fan in premyregeling mei rom oardel ton troch de provinsje stipe en mooglik makke.
Oan de ein fan 1983 waard it wurk fan de yn 1975 ynstelde wurkgroep Frysk yn it offisjele ferkear ofsluten mei de presintaasje fan it einrapport: Fan geunst nei rjocht. It rapport konkludearret û.m. dat it belied op it stik fan Frysk yn it offisjele ferkear in dielde ferantwurdlikens is fan de trije oerheden yn Fryslân; de provinsje is lykwols de earst ferantwurdlike foar de Fryske taal en kultuer.

Minsken

Op ien july waard dr. H. G. W. van der Wielen tachtich jier. Ta gelegenheid fan syn jierdei krige de éminence grise fan de Fryske kultuer syn troch Koosje van Keulen skildere portret fan de kant fan it Anjerfûns oanbean. Op de selde dei feroare it oansjen fan de Leeuwarder Courant. Op dy dei naam Eddy Evenhuis ôfskied as haadredakteur; hy bliuwt lykwols warber as kolumnist.
Der waarden ek wer hiel wat prizen ferjûn. De Gysbert Japicxpriis waard takend oan Sjoerd van der Schaaf foar syn roman "De Bijekening" en earder wurk. De Simke Kloostermanpriis foar ber-

Wumkes.nl

ne- en jongereinboeken waard op 7 maaie foar it earst yn syn bestean takend oan R. R. van der Leest, al earder bekroand mei de Gysbert Japicxpriis. Rely Jorritsmaprizen wienen der foar G. Willem Abma, Pier Boorsma en Hindrik van der Meer foar poëzy, en Tsjitse de Jong, G. Tysling-Terpstra en Piter Wilke foar proaza. De Friese Persprijs wie foar hurdrider Hilbert van der Duim, wylst de tolfte Lutinepriis nei Ane Jan Zwaal te Amsterdam gie. Vera en Ed Tietjens fan de Rottefalle krigen de Hendrik Casper Hogenbijlprijs útrikt foar harren (lannelike) prestaasjes op it gebied fan de film.
Twa ferneamde musisi moasten beide mei harren wurk ophâlde: Oepke Plat (85) as dirigint fan it Kristlik Fokaal Dûbelkwartet yn Menaam en Tseard Brouwer dy't folle jierren grut sukses hie as dirigint fan de Wâldsang út Bûtenpost. Ofskied moast der nommen wurde fan komponist, dirigint en dosint Willem Frederik Bon, dy't op 42-jierrige leeftiid ferstoar.
Yn de âldens fan 92 jier kaam Wouter Zwart te ferstjêren. Oprjochter fan De Jongerein, warber yn De Fryske Bibleteek en skriuwer fan de skiednis fan it stamboek. Op 7 febrewaris ferstoar de betûfte genealooch Hessel Bierma fan Dronryp, 42 jier.
Op 18 desimber kaam der in ein oan it libben fan Pier Feddema, 71 jier en wenjend yn Balk. Feddema wie ien fan de oprjochters fan de keunstnersgroep "Yn de line" en bekend as ekspressionistysk skilder. Jan Stroosma, 54, ferstoar op 3 maaie 1983. Yn't earst bekend as betûft etser, krige Stroosma letter namme as makker fan kollaazjes. Op in soad plakken yn Fryslân is wurk fan him te sjen.

Feiten
Ljouwerter Princessehof en Fries Museum stelden twaris yn 1983 harren romten beskikber foar in mienskiplike útstalling. Yn it begjin fan it jier wie dat foar "Hof en Stad", in útstalling oer it Ljouwert yn de achttjinde ieu. Yn de simmer wie dat foar in troch keunstnersbûnen en Fryske Kultuerried organisearre útstalling fan yn Fryslân makke BKR-wurk. Yn it Fries Museum wie fierders it wurk te sjen fan Geertje van Oudheusden en de Amerikaan Max Spoerri.
It Frjentsjerter Coopmanshûs luts in hiel soad publyk mei syn útstalling en dokumintaasjes oer de tûzen jier âlde Slachtedyk. In nije edukative útstalling "Wat een portret" fan de Fryske Kultuerried wie op ûnderskate plakken yn Fryslân te sjen.
It provinsjaal bestjoer kocht yn 1983 foar rom 33.000 gûne keunstwurken oan fan resp. Henk Rusman, Willeke van Tijn, Geert van Fastenhout, Jean le Noble, Harmen Abma, Tjibbe Hooghiemstra, Max Spoerri en Fred Sötebeer. It Frysk Letterkundich Museum hie in moaie oersjochsútstalling oer Geart Lourens van der Zwaag wylst oan de ein fan it jier "Lok en seine" winske waard mei in ústalling fan nijjierskaarten yn alle soarten en kleuren. Yn Burdaard waard it Ruurd Wiersma-hûs as museum iepensteld, wylst it Fries Scheepvaart Museum yn Snits nei in soad feroarings en útwreidings, troch de Kommissaris fan de Keninginne iepene wurde koe.
In nij (muzyk)barren yn it Fryske wie it Middelsee-Jazztreffen yn de Ljouwerter Harmonie. It û.o. mei Chet Baker opfleure treffen, luts in soad minsken en sil yn 1984 wer dien wurde. In nije orga-

Wumkes.nl

nisaasje wie de Samo: Samenwerkende Muziekorganisaties, in oparbeidzjen fan fjouwer provinsjale muzykbûnen.
Op toanielmêd moat it iepenlofttoaniel fan Burgum neamd wurde. Mei it opfieren fan Durk Snoad helle it fan de 37 iepenloftspullen yn Nederlân it heechste besikerstal de foarstelling, ntl. 1050 minsken. Meiïnoar kamen der 6300 minsken op Durk ôf. Ek op De Jouwer, yn Menaam en (al wer foar de tritichste kear) yn Jorwert profitearre it iepenlofttoaniel fan it moaie simmerwaar. Ek oare iepenloftbarrens hiene it moaie waar mei: it strjitfestival yn Ljouwert, it Oerol-festival op Skylge en it Boalserter Heamielfeest dat ta gelegenheid fan it fiifentweintich-jierrich bestean fan de Skotsploech, dit jier it merkteken hie fan in ynternasjonaal folkloristysk dûnsbarren.
It Kristlik Frysk Selskip betocht syn 75-jierrich bestean û.m. mei de útjefte fan in boek oer de Fryske tsjerkeskiednis: "Kostgongers fan de Hear". It Bûn om Utens bestie sechstich jier en betocht dat mei sechstjinhûndert Friezen op 16 april yn Apeldoarn.
It ûnderwizersselskip "Roel Bergsma" hold der nei santjin jier mei op, mar der wiene ek nije kabaretselskippen dy't har presintearren: "Titelroas" en "Byneed". Kabaretier Hessel van der Wal kaam mei de première fan "Kening mei skansearre skuon". Tryater sil 1983 net fuortendaliks ferbetterje: de iene produksje slagge noch better as de oare. Yn première gienen in tal ienakters, "Veronika har Keamer", "Ta Nut fan it Algemien" en de "Triljende Ierde". Tryater spile û.m. yn it Posthuis op it Hearrenfean dat oan it begjin fan it nije teaterseizoen, iepene wurde koe troch de Kommissaris fan de Keninginne.
Ek de Sintrale Bibleteektsjinst foar Fryslân krige in nij ûnderkommen. Hoewol't it jild op wie en is, kamen der dochs ek nije bibleteken yn Boalsert en Stiens. Boeken wurden net allinne liend, mar ek kocht en ferkocht. De Sutelaksje ferkocht dit jier minder goed as earder wol it gefal west hat, krekt net foar twa ton. De "Fryske PTT" joech fiiftûzen gûne oan it syn tredde lustrum fierende Operaasje Fers, dat fierders de nedige subsydzjeswierrichheden mei "Den Haach" krige. Op literair mêd moat ek de nije stichting "Litteraire Activiteiten Leeuwarden" neamd wurde dy't begjin desimber foar in "litterair festival" soarge, dat noch it nedige neipraat oplevere.
De learareoplieding "Ubbo Emmius" publisearre har earste Frysktalige einskripsje. Wike de Haan, de skriuwster fan de skripsje oer Simke Kloostermans Fryske Petiele, hie it har dêrmei net maklik makke. Yn it ramt fan syn literatuerbelied joech it Provinsjaal Bestjoer skriuwopdrachten oan de Stichting Hispel, Bouke Oldenhof, Steven Sterk, Akky Kuiper-van der Veer en Jitske Kingma.

Fryske taal- en letterkunde

Tineke Steenmeijer-Wielenga

It like dat 1983 it jier fan de Trotwaerreboelje wurde soe, mar efternei besjoen waard it it jier fan de Gysbert Japicx-priis foar Sjoerd van der Schaaf, de lêste ûnder it âlde reglemint. Dit jier waard oan de Steaten útsteld (en dat útstel is yn jannewaris 1984 oannommen) om tenei ienris yn 'e trije jier de Gysbert Japicx-priis ta te kennen, dêr't alle literêre genres by hifke wurde, wylst yn 'e beide jierren dêrtusken om bar de Joast Halbertsma-priis en twa nije provinsjale prizen foar oersetters en debutanten, de Obe Postma-priis en de Fedde Schurer-priis, útrikt wurde sille. Of sil 1983

Wumkes.nl

de literatuerskiednis yngean as it jier fan it Litterair Festival organisearre troch de nije Stichting Litteraire Activiteiten Leeuwarden? Dat hie mei Fryske taal- en letterkunde lykwols net safolle te krijen. Hawar, lit ús it gekreau ferjitte en de feiten besjen!
Op de list fan nije útjeften sa't dy gearstald wurdt troch it Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum foar *Trotwaer* stiene yn 1983 net minder as 109 titels (yn 1982 99), as folget ferdield oer de skiften: belletry 14, dichtwurk 20, berneboeken 38 en ferskaat 37.

Belletry
De twadde printinge fan Van der Schaaf syn priiswinnende roman *De bijekening*, dy't no fansels net útbliuwe koe, wie ien fan de fjouwer werútjeften yn dit skift, dat njonken in sechste printinge fan Anne Wadman syn *De smearlappen*, in njoggende fan *De sûnde fan Haitze Holwerda* fan Ulbe van Houten en in twadde fan *De Polderjonge* fan T. W. Sytstra, tsien nije titels opsmiet. Debuten wiene dêr net by, al wiist it net sa min, dat fan in debutant fan 1982 dit jier al in twadde boek útkaam. Yn *In delgeande tiid en oare ferhalen* joech Willem Verf plysjeferhalen mei in maatskippijkrityske ynslach. Fan de dichter Meindert Bylsma kaam ûnder de titel *Praat út in hynstekop* in samling bizarre miniteltsjes út. In tal oare auteurs rûn fierder op in al earder ynslein paad. Sa ferskynde fan R. R. van der Leest it fyfte boek yn syn rige speurdersferhalen: *Hertenfrou en Skoppenboer* dat him yn de Fryske midsieuwen ôfspilet en wer grôtfol dûbele boaiems, anachronismen, wurdgrappen en struktuerbrekken sit. De nije roman fan Piter Boersma, *Skuor* lit wat fan de inerlike striid sjen fan in arsjitekt dy't saken docht mei it totalitêre rezjym yn in tinkbyldich ûntwikkelingslân. Froukje Annema-Noordenbos sammele foar de tredde kear kursyfkes yn in bondel dy't *Utferkeap* hjit en sjen lit, dat hja in wat dregere problematyk as it persoanlik belibjen fan aldendei ek treast is. Yn syn tredde roman *De oantaasting* hat Willem Abma, lykas yn syn earste, mar no mei mear behearsking en meilydsumens, de bernejierren beskreaun fan in jonkje, dat thús, yn it benypte konfessionele miljeu, te min leafde en waarmte ûnderfynt. Hylke Speerstra hat yn *Kening op sokken* de trie wer opnommen fan syn skippers- en doktersferhalen. Hy hat no portretten tekene fan âlde keatshelden dy't yn 'e earste helte fan dizze ieu foar master opsloegen. De KFFB brocht dit jier romans út fan W. Bakker-Veninga *(Gitten yn goud)*, Th. Kuiper *(In lyk by peal alve)* en it jonge talint M. van Ommen-Kuiper *(Frânsk op syn Frysk)*.

Dichtwurk
It skift dichtwurk smiet tweintich titels op en fierwei it apartste is de bondel *Kar út fyftjin jier Operaesje Fers* omt dêr in kassettebân by is mei de stimmen fan de dichters. Apart fan foarm is de fersekrante *Printkrassen* fan Piter Boersma en byldzjend keunstner Beb Mulder. Apart sûnder mear (en folle mear ek net) is it bondeltsje *Apàrte fersen* fan J. S. Smink en in apart ferskynsel liket my it betreklik grutte tal útjeften yn eigen behear. Dêr steane net minder as fiif fan op 'e list: *Gedichten fan Pieter* (Nederlânske en Fryske fersen fan P. van der Zwaag), *De rispinge beslacht net ûnfoech III* (fersen van Minne Man út it tiidrek 1980-1983) en trije

Wumkes.nl

posthúm útbrochte, troch neibesteanden en freonen besoarge fersesamlingen: *Greate grize fûgel* fan Jan Visser, *In string koweblommen* fan de Ienzer folksdichter Pyt Idzinga en *Skipke fan fetpapier* fan Geeske Aardema-Raukema. It lêste bondeltsje is moai útjûn troch it Departement fan 't Nut te Bûtenpost. De bibliofile útjeften fan Karel Gildemacher syn partikuliere útjouwerij De Hynsteblom (*Boerinne fan Staffolo*) en de 11 en XXX Pers (*Gysbert Japicx, Nacht-rest-bejerte aef juwn-bede*) slute der prachtich by oan. De KFFB kaam yn 1983 mei twa bondels: *Untwyk,* in kar út de folksaardige gedichten fan Albert Dykstra fan Tsjummearum en *Fuotprinten* (nei kimen fan hope), alwer de twadde bondel fan de Frjentsjerter dichter Harmen Haringa. By De Tille/Bosch en Keuning ferskynden *Toudûnsje,* it debútbondeltsje fan Tineke Steenmeijer-Wielenga en in tige sfearfolle syklus fersen oer de oerienkomsten en ferskillen tusken Venetië en Fryslân fan Tiny Mulder ûnder de titel *Oh in stêd, ah in lân.* En om de tematyk én om de útwurking dêrfan fertsjinnet dizze bondel in (alwer) apart plakje tusken de Fryske boeken. By de Koperative Utjouwerij (ek in foarm fan eigen behear fansels) kamen behalve de al apart synjalearre útjeften fjouwer bondels út: *Tusken juster en jûn,* moai suggestive gedichten fan Eppie Dam út de jierren 1977 en 1978, *20 lytse românsen* fan Steven de Jong (fersen mei in mystike en romantyske ynslach), *Yn 't lêst fan 'e dagen* fan Geart van der Zwaag (foar in part mear boartlike as poëtyske en ek al earder publisearre fersen) en fan Sybe Krol syn twadde bondel *Korrektyf* mei fassinearjende poëzij oer de ûntarikkendheid fan de leafde en fan de taal. De *Lyrische Courant* bestie tsien jier en dat wie foar de (haad-)redaksje fan de *Leeuwarder Courant* oanlieding in yn de styl fan *Twofold/Twilûd* (Emily Dickinson-Obe Postma) útfierd bondeltsje gear te stallen ûnder de titel *Lykas dit fearke* mei in kar út de *Lyrische Courant* 1980-1983. Ek dit jier stiene ferskate dichters noch net earder publisearre wurk ôf foar *Fersefariaasje,* it tekstboekje foar de foardrachtkriich fan de Provinsiale Ûnderwiisried.

Berneboeken

Foar bern binne der wer mear fertaalde as oarspronklik Fryske boeken útkommen (resp. tweintich en achttjin). By de achttjin oarspronklike wiene twadde printingen fan *Hop, hop hynke,* Fryske rymkes, sammele troch Jant Visser-Bakker en *Fuort mei de geit* fan H. Heeringa-Seepma plus in tredde fan *Torda, de sigeunerhûn* fan J. van der Ploeg. Der wiene fjouwer dieltsjes by fan J. Boorsma yn de rige *Wolst wat witte fan . . .,* in tredde printinge fan J. W. Zantema syn neifertellingen út de Bibel *Bliid Boadskip* en in bondeltsje bernebibellieten fan Eppie Dam en Folkert Verbeek *Wat in gelok.* Ien en oar betsjut, dat as nije oarspronklik Fryske lêsboeken foar bern allinne oerbliuwe: *Twa dagen dokter* fan Ype Poortinga, *Kabouter Wollewat* fan Jeltsje Reinalda, *It âld kammenet* fan Berber van der Geest (in echte oanwinst as fertel- en foarlêsboek), *Gjin flat foar Jelke* fan Froukje Annema-Noordenbos, *Pytsje rêdt it op* en *Bauke de ponybaas* fan Jante Geartsma, *In swalker op 'e kust* fan Jan Schotanus, *Pyfke Lokomotyfke rint as it spoar* fan Jant Visser-Bakker en *Soere sûpenbrij en sûkertaai* fan Gerrit Baarda. En as men dan betinkt, dat boeken mei ferskes winliken ek noch gjin echte lêsboeken binne, dan is folslein dúdlik,

Wumkes.nl

dat dit wol in moai listke is, mar noch lang net foldwaande om bern fan alle leeftiden oan it Frysk lêzen te krijen en te hâlden!

Tiidskriften, oersettingen, prizen, nijsfiten en -feiten, ferskaat
Alderearst de útjeften dy't op 'e list yn 'e rubryk *ferskaat* bedarre binne. Der wiene 37 titels en ik kin dêr om 'e romte allinne de nijsgjirrichste útpikke.
Tabe Beintema sammele ûnder de titel *Wiere wurden* in pear hûndert sprekwurden en seisiswurden. Grif mei om't er der tige dúdlike en moai koarte ferklearringen byjûn hat, waard it boekje safolle kocht, dat der binnen it jier in tredde printinge fan komme moast. Der kaam foar it earst in *Frysk puzzelboek* út mei krúswurdriedlings en kryptogrammen fan Douwe van der Meulen en in *Katalogus Frysk Toaniel.* Drs. P. Breuker publisearre syn *Keatserstaal,* foar it earst waarden yn Heukels' ferneamde flora ek de Fryske nammen opnommen en as nûmer 1 yn de Orni-reeks fan Constantia te Huizen kaam in boekje mei Fryske en âldfryske fûgelnammen út fan L. F. Rynja. Der kamen nije learmiddels, rapporten en eksamenopjeften, mar men kin tenei ek boartliker oan 'e gong yn skoalle no't it earste diel fan *Doch-sels (Karkribelje)* mei teksten fan Meindert Bylsma en Baukje Wytsma en muzyk fan Hans ten Have útkommen is. Fansels kamen der ek foar 1984 wer kalinders (û.o. in tige moaie skriuwerskalinder, de âlfte, mei foar it earst de foto's los fan de fersen), bûsboekjes en jierboeken. De Friese Pers Boekerij bv joech in reprint fan de *Friesche Almanak voor het schrikkeljaar 1884* út. En der wiene jubilea: it Frysk Boun om utens bestie sechstich jier en fierde dat mei in grutte Friezedei yn Apeldoorn en in jubileumboekje gearstald troch drs. E. Wellinga. *Hûs op wyn en brânwacht,* in karlêzing út it wurk fan E. B. Folkertsma, besoarge fan drs. Leo H. Bouma, ferskynde by gelegenheid fan it 75-jierrich bestean fan it Kristlik Frysk Selskip.
It ôfskie fan it wykblêd *Bokwerder Belang* waard fersêfte troch in rige fan fjouwer tekenteltsjes oer de Bokwerters fan Rink van der Velde en Ies Spreekmeester. Twa dêrfan ferskynden ek yn boekfoarm. Dat 1983 it jier wie fan de gemeentlike weryndieling is ek oan de Fryske taal- en letterkunde net foarbygien. It boek *Dit was Idaarderadiel* is dêr grif oan te tankjen. Ta de skiften belletry en dichtwurk beide hearre it boek fan Truus Boersma *Har bern,* neilitten fersen, tinzen en koarte ferhalen en *It bûnte boek* fan Ype Poortinga mei de lytse roman *Ik haw in man stellen* en fierder fersen en ferhalen. Piter Terpstra skreau foar Tryater *De triljende ierde* oer it libben fan P. J. Troelstra.
Yn 1983 kaam de ein foar *Sneed* en *Strips,* mar *Trotwaer* libbe op ûnder in nije redaksje. Trinus Riemersma begûn syn eigen ienmanstydskrift *De kul* en Tony Feitsma publisearre yn *Fryx* de "Deetman-papers". De Raad van State joech har gelyk, doe't hja easke, dat de advizen op grûn wêrfan de minister besletten hie, dat de fiertaal fan it *Grut Frysk Wurdboek* Nederlânsk bliuwe moast, iepenbier makke wurde moasten. Oersettingen yn it Frysk wiene der wer by it seksje en *Trotwaer* brocht sels in dûbelnûmer stiiffol oersettingen út, mar it meast opmerklike op dit mêd wiene in oersetting fan *De Fûke* fan Rink van der Velde yn it Oekraynsk en in stikmannich oersettingen fan de hân fan prof. Rod Jellema, dy't dit jier gâns in skoft yn Fryslân tahold, fan Fryske gedichten yn in Amerikaansk tydskrift, dat fierder alhiel oan de Arabyske

Wumkes.nl

literatuer wijd wie. Yn *It Beaken* joech Frans Hiddema ûnder de titel "Yn 'e besnijing fan Oidipûs" in psycho-analytyske ynterpretaasje fan G. Willem Abma syn roman *In satansbern.* Drs. Sybe Sybesma soarge foar in adekwate oersetting. *Hjir* bestege in hiel nûmer oan in stúdzje fan Tsjêbbe Hettinga oer "Riemersma en Riemersma en de fertellers van Riemersma".
Ek dit jier moasten wy ôfskie nimme fan inkelde minsken dy't elts har eigen bydrage oan de Fryske literatuer levere hawwe. Fan harren sille wy Ypk fan der Fear it meast komme te missen, mar der is noch wurk fan har op kommendewei.

Monumentenzorg

S. ten Hoeve

Voor de monumentenzorg was 1983 een treurig jaar. De allerwege gegroeide waardering voor monumentale gebouwen en historische stads- en dorpsgezichten uitte zich tengevolge van bezuinigingen op de overheidsuitgaven niet of nauwelijks in restauraties. Het provinciaal bestuur trachtte, mede uit het oogpunt van bevordering van werkgelegenheid, restauraties te stimuleren door extra geldmiddelen beschikbaar te stellen, maar het achterwege blijven van rijkssubsidies deed het restauratiewerk haast stilstaan. Slechts dankzij regelingen ten behoeve van, met name jonge, werklozen was het mogelijk enige restauraties uit te voeren. De in restauraties ervaren aannemersbedrijven kregen het moeilijk. Dat ze hun vakbekwaam personeel moesten ontslaan zal meebrengen dat de komende jaren veel deskundigheid verloren gaat.

Overheidsgebouwen en weldadige instellingen
De restauratie van het Provinciehuis vond voortgang. Tegelijk met de uitbreiding van het Dokkumer raadhuis vonden daaraan enige restauratiewerkzaamheden plaats, onder andere aan de raadzaal. In het koepeltje kwam een vier-octaafs carillon. De gemeenteraad van Dantumadeel bleef zich bezighouden met behoud van het Rechthuis in Rinsumageest. Het uit 1778 daterende Anthonygasthuis te Bolsward, het Sint Laurentiusgasthuis uit 1839 te Dokkum en het armhuis uit 1778 te Franeker werden fraai hersteld. Het in 1838 op de plaats van het buiten Oostenburg gebouwde armhuis te Kollum onderging een metamorfose; het enigszins "teruggerestaureerde" gebouw is een sieraad voor het dorp. In Franeker herstelde men aan het Sint Martiniplantsoen het unieke Nutsschooltje uit 1828. In dezelfde stad bleef men plannen maken tot behoud van het weeshuis aan de Voorstraat. In Leeuwarden daarentegen werkte men verder aan sloopplannen voor de zo beeldbepalende gebouwen van het Sint Anthonygasthuis aan de Grote Kerkstraat, de Groeneweg en het Perkswaltje. Aan dit Perkswaltje brandde voor de tweede maal binnen enkele jaren het Nieuwe Stadsweeshuis uit.

Klokkestoelen, torens, kerken, orgels, kerkhoven
Voor herstel van de klokkestoelen te Eesterga en Follega werden plannen uitgewerkt. De 34 inwoners van Loënga zorgden zelf voor de financiering van het herstel van hun klokkestoel omdat subsidies achterwege bleven. Aan de vernieuwing van de klokkestoel van Bóyl is begonnen.
Pas toen instorting van de Drogehamster toren dreigde stelden de overheden financiering van de restauratie in het vooruitzicht.

Wumkes.nl

Dankzij werklozenprojecten voerde men grote torenrestauraties uit in Wyckel, Roordahuizum en Ægum en kleinere in Rijperkerk en Suameer. De torens van Augsbuurt en Lemmer werden ook hersteld. De afbrokkelende torens van Bolsward, Wirdum en Surhuizum konden niet worden aangepakt. De klokken van de aan verval prijsgegeven toren van Oudbeets belandden in de oudheidkamer te Gorredijk. Het eigendomsrecht op torens bleef op verschillende plaatsen, onder andere in Rinsumageest, Tzum en Spannum, in discussie. Na veel perikelen erkende de gemeente Hennaarderadeel de Spannumer toren als haar eigendom.
Er werden op de tot dusver gewone wijze twee kerkrestauraties gefinancierd en voltooid, namelijk in Oudkerk en in Beers. De kerk in Beers behoort aan de actieve Stichting Alde Fryske Tsjerken, die ook de kerkgebouwen van Wier en Uitwellingerga overnam en nu 29 kerken beheert. Een nieuwe Stichting tot Behoud van Kerkelijke Gebouwen wil trachten plaatselijke kerkvoogdijen te steunen bij het restaureren van hun monumenten. De werkverruimende maatregel is in de werkzaamheden van deze nieuwe stichting een allesbeheersend element. Dankzij deze maatregel en op basis van andere, in het kader van de werkloosheidsbestrijding getroffen maatregelen, werd gewerkt aan herstel van kerkgebouwen in Oosterend, Wirdum, Oldeholtpade, Poppingawier en Warga. De laatste beide kerken zijn door de kerkvoogdijen overgedragen aan plaatselijke stichtingen. De negentiende-eeuwse kerk van Oosthem is zonder subsidie, maar dankzij de grote inzet van de dorpsgemeenschap gerestaureerd en de Hervormden van Gaast bekostigden zelf de reconstructie van het interieur van hun kerk. De kerk van Baijum moest wegens bouwvalligheid van het waardevolle stuc-interieur gesloten worden. De uitgebrande Broerekerk te Bolsward bleef in de publiciteit; nu de gemeente de ruïne over zal nemen is er misschien hoop op herbouw. Sloopplannen bedreigen nog steeds de Leeuwarder Westerkerk.
Het fraaie Hichtumer orgeltje, gebouwd in 1775 door Albertus van Gruisen, werd gerestaureerd, evenals het Van Dam-orgel van 1864 in de kerk van Goutum. Het grote orgel in de Hervormde kerk van Ferwerd onderging een herstelling die een ingrijpende vernieuwing meebracht. Het uit 1867 voor de kerk van Gorredijk gebouwde Van Dam-orgel met waardevolle onderdelen uit een achttiende-eeuws instrument uit Engelum en uit het Badersorgel van Ternaard, is grondig gerestaureerd terug te vinden in de kerk van Kinderdijk. Mense Ruiter bouwde een nieuw orgeltje in de kerk van Katlijk.
De kerkhofmuren en -hekken van Baard en Oosterlittens zijn in het kader van een werklozenproject hersteld. De kerkhofbrug te Oosthem werd gerestaureerd.

Huizen, straatmeubilair, vaarten, bruggen etc.
Epemastate te IJsbrechtum is ter bezichtiging voor publiek opengesteld. De toekomst van het fraaie buiten De Klinze te Oudkerk blijft onzeker. De aan verval prijsgegeven karakteristieke herberg te Wier, de zogenaamde Theebus, is jammergenoeg gesloopt. Het welhaast slooprijpe geboortehuis van Waling Dijkstra te Vrouwenparochie is toch nog gerestaureerd. Met name in beschermde of te beschermen stads- en dorpsgezichten zijn nog wel woonhuizen en bedrijfspanden opgeknapt. In Metslawier is de afronding gevierd

Wumkes.nl

De aan verval prijsgegeven karakteristieke herberg te Wier kort voor de afbraak. (foto Friesch Dagblad; Foto-Archief Prov. Frl.)

van de complete restauratie van de dorpskom, die vijftien jaar geduurd heeft.
In Leeuwarden, Sneek en Harlingen vond herstel aan walmuren plaats. De provincie gaf opdracht tot restauratie van de uit 1882 daterende sluis en brug te Munnekezijl. Na een ingrijpende herstelling en versteviging zijn de "kakebonken" van Schiermonnikoog weer opgesteld.

Bedrijfsgebouwen
De gemeente Haskerland bekostigde het herstel van de kopergieterij van Keverling te Joure. In Ee en Giekerk gingen monumentale boerderijen door brand verloren. In Sexbierum dreigde een karakteristieke boerderij gesloopt te worden.
De gemeente Hennaarderadeel liet, in strijd met de Monumentenwet, een deel van de Rispensermolen bij Hidaard slopen. Watermolens te Marrum, Dronrijp en Mildam ondergingen daarentegen herstel. De gemeente Hemelumer Oldeferd besloot een spinnekopmolen, afkomstig van de Houkesloot onder Sneek, in Koudum te herbouwen.
Van de industriemolens beleefde de houtzaagmolen De Rat te IJlst de laatste restauratiefase. De plannen tot herbouw van De Zwaluw te Birdaard zijn afgerond. De gemeente Ooststellingwerf kocht de korenmolen van Makkinga en trof voorbereidingen voor herstel. De korenmolen te Kortwoude bij Surhuisterveen verviel meer en meer.

Literatuur
De toegenomen belangstelling voor oude bouwkunst weerspiegelde zich in de aardige serie "Hearken wat in moai húske" in de Leeuwarder Courant. De door de NCRV georganiseerde Kerkepaddagen te Bergum, Oenkerk, Oudkerk, Giekerk en Wijns en in Sneek en IJsbrechtum trokken duizenden bezoekers en leverden publikaties over de bezochte kerkgebouwen op.
In het Fries Scheepvaartmuseum en Sneker Oudheidkamer werd een aan de Martinikerk gewijde tentoonstelling gehouden. Het Fries Museum organiseerde de tentoonstelling Tuinhuizen in

Wumkes.nl

Friesland ter begeleiding van de gelijknamige publikatie van R. J. Wielinga. Het museum Coopmanshûs te Franeker wijdde een tentoonstelling aan de nog immer tot verbeelding sprekende slaperdijk De Slachte en gaf een catalogus uit. De oudheidkamer Mr. Andreae te Kollum zorgde voor de uitgave van een voorbeeldige inventarisatie van alle *Voetpaden in Kollumerland.*
Ds. C. Glashouwer en H. Bakker publiceerden *In en om de kerk van Kootstertille* ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van het gebouw. C. Nielsen schreef over Harlinger *Mennisten en vermaningen.* De rooms-katholieke *St. Bonifatiuskerk* te Dokkum was onderwerp van een boekje door W. J. Keune en G. J. Brugman. In *Echo van het verleden* stelden M. Hendriks en B. Fluitman de geschiedenis van de St. Ludgeruskerk te Balk aan de orde.
In *Er staat een orgel in . . .* publiceerde drs. Gert Oost gegevens over orgels in Langweer, Sneek en Leeuwarden. Th. P. A. Lambooy schreef "De geschiedenis van het Adema-orgel van de Dominicuskerk" te Leeuwarden in de Leeuwarder Courant van 30 april 1983.
Het fraaie en nuttige boekje *Karakteristyk Tytjerksteradiel,* uitgegeven door de gelijknamige stichting, geeft in woord en beeld veel informatie over plattelandsbouwkunst; het zal ongetwijfeld stimulerend werken op behoud en stijlvol herstel van woningen, boerderijen, beplantingen, hekwerken etc. in de gemeente.
Tenslotte mag met dankbaarheid melding worden gemaakt van het aan de *Dongeradelen* gewijde deel van de door het Rijk uitgegeven serie Geïllustreerde Beschrijving van de Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst. Het standaardwerk, met veel ijver en nauwgezetheid samengesteld door drs. Herma M. van den Berg, geeft een schat aan informatie en fraaie opmetingstekeningen en afbeeldingen. We mogen er verheugd over zijn dat in de op bescheidener wijze voort te zetten serie, toch van de hand van dezelfde auteur nog even monumentale delen zullen verschijnen over Dantumadeel en Kollumerland.

Geschiedenis
J. J. Huizinga

Over twee Friezen die in de zestiende eeuw een belangrijke rol in de Nederlanden hebben vervuld, zijn dissertaties verschenen. Zij betreffen hoog ontwikkelde humanisten die niet katholiek genoeg waren om de Habsburgers tot het einde toe te kunnen blijven behagen. W. Bergsma maakte studie van *Aggaeus van Albada (ca. 1525-1587), Schwenckfeldiaan, staatsman en strijder voor verdraagzaamheid.* Over de jeugd van de in Goënga geboren Van Albada is weinig bekend. Zijn verborgen leven en meestal anoniem uitgedragen gedachten zijn moeizaam bijeengezocht en gelezen. Van Albada is nu geen mythologische Friese vrijheidsheld meer, maar is uitgegroeid tot propageerder van de tolerantiegedachte waarmee de Republiek zich destijds onderscheidde van omringende landen. De ideeën van de spiritualist Caspar von Schwenckfeld waren hiervoor de grondslag. Bergsma heeft de raadsheer van het Hof van Friesland gevolgd tot in Spiers, Würzburg, Keulen en Worms waar hij zich wist te onttrekken aan Philips II's machtige arm. Onder het strakker wordende bewind van Karel V had hij zich nog enigszins kunnen handhaven door toedoen van zijn aangetrouwde neef Viglius van Aytta.
Het eerste deel van diens leven is zorgvuldig gereconstrueerd door

Wumkes.nl

F. Postma in *Viglius van Aytta als humanist en diplomaat 1507-1549*. Postma is de gangen van de Swichumer ook nagegaan tot ver over de grenzen. Zijn krachtsinspanning heeft geleid tot een boeiende biografie tot Viglius' benoeming tot voorzitter van de Geheime Raad. Een tweede deel is in het vooruitzicht gesteld. Nu Viglius' vormingsjaren zo indringend beschreven zijn, is te hopen dat het vervolg inderdaad zal verschijnen. Zal dan ook hij uiteindelijk een Erasmiaan blijken te zijn voor wie binnen het bewind van Philips II onvoldoende ruimte was? Tot nu toe is hij vooral bekend als degene die een beroerte kreeg toen Willem van Oranje in de Raad van State meer vrijheid voor de hervormden vroeg.
Frisia Illustrata. Tien eeuwen Friesland en de Friezen, onder redactie van Gert Elzinga, Peter Karstkarel en Dick van der Maarel, zal het grote kijk- en lezerspubliek aanspreken. In vijftien rijk geïllustreerde afleveringen zal Frieslands verleden onder de mensen worden gebracht. De taal is eenvoudig, de prijs betaalbaar en de verkrijgbaarheid gemakkelijk. Nu de toegang tot de Friese musea weer wat bemoeilijkt wordt, is het goed dat het rijke bezit ervan op deze manier openbaar wordt.
In de serie *De Nederlandse Monumenten van Geschiedenis en Kunst* zijn nu twee delen over Friesland verschenen. In 1981 was het *Noordelijk Oostergoo, Deel I, Ferwerderadeel.* Nu is daarbij gekomen *Deel II, De gemeenten Westdongeradeel en Oostdongeradeel.* Herma M. van den Berg (in deel II met medewerking van D. J. van der Meer), heeft er werkelijk een monument van gemaakt. Alle gebouwen en sporen ervan zijn per dorp nauwkeurig en fraai geïnventariseerd. Een vondst is het afdrukken steeds van een kadastrale kaart uit omstreeks 1832 en daaronder een luchtfoto uit 1971. Voorlopig behoeft niemand in noordelijk Friesland meer in verlegenheid te zijn bij het opgeven van een wens voor een cadeau.
H. Oldenhof en J. J. Kalma schreven *Kostgongers fan de Hear. Bylden út de Fryske tsjerkeskiednis.* De schrijvers hebben de tijd van Willebrord (690) tot en met de uitreiking van het boek volgens hun bloedgroep verdeeld in die van voor en na de Reformatie. Een compleet overzicht van de Friese kerkgeschiedenis wordt aan het eind gegeven door een jaartallenlijst. J. J. Kalma heeft opnieuw een classisboek toegankelijk gemaakt door transcriptie ervan met een inleiding en verklarende aantekeningen, register en literatuurlijst, *Een kerk in opbouw. Classisboek Franeker 1636-1658.*
G. Abma bezorgde het honderdjarige Bonifatiushospitaal te Leeuwarden een gedenkboek. *Bonifatius hospitaal. De geschiedenis van een ziekenhuis 1883-1983.* Het is breed opgezet en aantrekkelijk door de vele illustraties. Een gedenkboek als dit bevat voor elk wat wils. De beschrijving van het recente verleden kan voor later weer als bron dienen. Door een beperkte levensbeschrijving van *Titus Brandsma* toont Kl. Beuker hoezeer hij via zijn vrouw – een nicht van de in Dachau vermoorde pater – betrokken is bij diens leven en werken. Veel familiefoto's volgen die waarop de schrijver een onderhoud heeft met paus Paulus VI. Nummer 3 in de reeks *Stúdzjes en boarnemateriaal* van de Fryske Akademy bevat een verzameling van 27 gedenktekens die de mens heeft nagelaten ter herinnering aan het wassende water. Goasse R. Groustra heeft ze opgespoord en beschreven, *Fan 'e wylde see besprongen.* Een mooie bron.
Een interessante bron van geheel andere aard zijn de aantekenin-

Wumkes.nl

gen die de doopsgezinde predikant en winkelier Cornelis Pieter Sorgdrager op Ameland heeft bijgehouden. Zijn "opvolger" W. J. Maas heeft ze in twee delen uitgegeven. Het eerste, *Memorij, het dagboek van Cornelis Pieter Sorgdrager* betreft het wel en wee van de doopsgezinde gemeente, het tweede, *Memori Boeck, De Wereld van Cornelis Pieter Sorgdrager* gaat over alle overige gebeurtenissen die de predikant vermeldenswaard voorkwamen in de periode 1773-1826. Afgezien van de wat eigenaardige bezorging in deze tweedeling, is het werk van Maas zeer de moeite waard voor wie een tijdsbeeld van de kleine wereld rond 1800 wil proeven.
Aanleiding tot het verschijnen van streek-, dorps- en stadsgeschiedenissen is meestal de viering van een verjaardag, hoewel de juiste geboortedata dikwijls nogal vaag zijn. In 1983 kwam daar nog als aanleiding bij het verdwijnen van gemeenten bij de herindeling. Meestal vindt de viering in kleine kring plaats en is de vrucht van de plaatselijke speurtocht bescheiden. Het is doorgaans een geschiedenis van den beginne af, gaat over gebouwen en enige bekende personen, bevat anecdotes, veel plaatjes en foto's uit het recente verleden en eindigt vaak met een blik in de toekomst. De omvang is beperkt, evenals de oplage.
De uitgave en uitvoering is afhankelijk van het gewicht van de opdrachtgever. In de Provinciale Bibliotheek blijven ze bewaard, soms als fotokopie, de geschiedenis van *Dantumawoude* (W. Duinkerken, 1980), *Ee* (J. Velleman), *Eestrum* (R. M. Kooistra e.a., 1981), *Metslawier* (G. Jongeling, 1983), *Oosterwolde* (H. Vondeling, 1981), *Wymbritseradeel* (K. F. Gildemacher, 1980). Voor de Zuidwesthoek is een uitgever. Zo verschenen boekjes over *Balk* (M. Hendriks), *Hindeloopen* (Daan Postma en Gosse Blom) en *Sloten* (Tjipke de Jong). Over de katholieken in de Zuidwesthoek maakten M. Hendriks en B. Fluitman bovendien een herinneringsboekje naar aanleiding van het honderdjarig bestaan van de (nieuwe) kerk in Balk, *Echo van het verleden.*
Ook *De Vlecke Gorredijck* (J. J. Spahr van der Hoek e.a.) heeft het kenmerk van bovenstaande boekjes. Weer minder eenvoudig is *Dit was Idaarderadeel* waarin de gemeente aan twintig auteurs het woord gaf om niet spoorloos te verdwijnen. Luxueus is de uitgave van *Franeker, stad met historie* waartoe de historicus H. Algra opdracht kreeg. Zijn zoon maakte het werk af, maar behield de opzet. Het moest een voor ieder begrijpelijk verhaal worden, geen complete geschiedenis en gekenmerkt door de persoonlijke voorkeur van de schrijver: de tijd van de Republiek en de (protestantse) kerkhistorie.
Uitzondering op voorgaande opsomming is *Leeuwarden 1965-1980* waarin W. H. Kuipers een kroniek geeft van de hoofdstad ongeveer ten tijde van de dynamische burgemeester Brandsma.
In het laatste nummer van *It Beaken* van de 44e jaargang belicht Hotso Spanninga enkele aspecten van de wordingsgeschiedenis van Joure. Uit de nadagen van de walvisvaart licht A. J. Dijkstra journalen van de walvisvaarder "Spitsbergen" uit de jaren 1830-1840 toe. C. de Jong vult dit verhaal aan in het eerste nummer van de 45e jaargang met de ondergang van de "Harlingen", waaruit meer Brits-Nederlandse solidariteit en medeleven blijkt dan doorgaans werd aangenomen. Feestelijk was het verschijnen van een speciaal Beaken-nummer "Elite-undersyk yn Fryslân". Dit betreft de plaats van de adel in de achttiende, voornamelijk ne-

Wumkes.nl

gentiende eeuw. Vier artikelen geven de stand van zaken weer bij dit onderzoek. Ze zijn van Hotso Spanninga, Yme Kuiper, Barteld de Vries en Marthyn Borghuis.
Van het archief van *De Harmonie* te Leeuwarden is een inventaris verschenen van Tj. Jongsma, terwijl P. R. Dam die van de archieven van de *R.K. parochie van de H. Bonifatius en gezellen (1657-1970) en het R.K. parochiaal armbestuur (1716-1955) te Leeuwarden* vervaardigde. P. Nieuwland, nu samen met A. van Dalfsen, zorgde voor toegankelijkheid tot de *Quotisatiekohieren* van Gaasterland t/m Idaarderadeel (deel 3), terwijl J. J. Kalma met een tiental *bibliografieën* de Provinciale Bibliotheek verder verrijkte.

Wumkes.nl